

PAMPOSH

1988

THE MAGAZINE OF THE GOVERNMENT COLLEGE FOR WOMEN

M. A. ROAD, SRINAGAR

Editorial Board

CHIEF MINISTER
JAMMU AND KASHMIR

No.CMS (Acctt.)2/87
September 12,1987.
14

Mrs.Krishna Misri,
Principal,
Govt.College for Women,
M.A.Road,Srinagar.

Dear Mrs. Misri,

Thanks for your letter of 2nd September,1987 along with a bank draft of Rs.9,000/- for the Chief Minister's Relief Fund. The efforts made by you in raising this amount and the generosity shown by your students and the staff members have a great value and I wish to convey my heartfelt thanks for the same.

With all good wishes,

Yours sincerely,

(Farooq Abdullah)

CHIEF MINISTER
JAMMU AND KASHMIR

No.CMS/[illegible]/87
September, 1987

Smt.Krishna Misri,
Principal,
Government College for Women,
M.A.Road, Srinagar.

[illegible]

Thanks for your letter of 3rd September, 1987 along with a bank draft of Rs.3,000/- for the Chief Minister's Relief Fund. The efforts made by you in raising this amount and the generosity shown by your students and the staff members have a great value and I wish to convey my heartiest thanks for the same.

With all good wishes.

Yours sincerely,

[illegible]

(Farooq Abdullah)

Contents

EDITORIAL

For more than forty years now the world has been living under the shadow of the bomb. All our plans, schemes and ideas for future development are held to ransom by the fear of the nuclear war that stalks the world. The race for stock-piling of all kinds of weapons—the so-called nuclear deterrent— will inevitably lead to what is appropriately known as MAD, the acronym for 'Mutually Assured Destruction'. How ironical that the best part of the world's economic, technological and intellectual resources are poured into building up, not homes for the homeless, food stocks for the starving or educational facilities for the illierate, but arsenals of fatal potential, as if the gift of life had been given to us only to be able to devise the quickest way of ending it! Even countries which have yet to provide clean drinking water to their population or give them a semblance of democracy are going all out to possess the bomb through whatever means possible. Our latter-day Prometheus does not steal modern technology to bring succour and comfort to his people, but to take his country on an ego-boosting trip of procuring an entry into the Nuclear club. Walls of mistrust are rising between neighbours and gulfs divide nations. In this climate of mutual mistrust even a little step towards understanding is a heart-warming occurrence. Therefore, the signing of the treaty to destroy the intermediate-range nuclear force (INF) by the most powerful men in the world, Mr. Reagan and Mr. Gorbachev, who hold the very survival of the world in their hands, is a most welcome step. It holds out hope for more such summits to further decrease and ultimately completely destroy all the monstrous means of a man-made holocaust.

Apart from such summits, the common people at their own level can also play a part in reducing international tension and hatred by reaching out to one another across boundaries and discover that the differences among them are only superficial and that basically human nature and its aspirations are the same, no matter what language one may speak. Cultural exchanges serve the very useful purposes of bringing people closer, bridging the gulfs between them and enlarging their vision. Participants in such exercises truly become "citizens of the world", rising above the mere confines of a particular regional zone or country. This was experienced at first hand by the two groups of our students who went to the U.S.S.R. to participate in the Festival of India being celebrated in that friendly country. The first group of seven students and one professor from our college were among the lucky ones selected by the Directorate of N.C.C. to represent the youth of India and went as part of a large contingent from several parts of the country, sponsored by the Ministry of Youth Affairs, Government of India. The other group of six students was selected and sponsored by the J&K Academy of Art, Culture and Languages and went to the U.S.S.R. as members of a cultural delegation. Apart from the honour and prestige that went with the selections, it was the first opportunity to travel abroad for these young women and the excite-

ment and exhiliration they felt is indescribable. At their return, they were full of the wonderful experience, awfully impressed with everything: the achievements and culture of the Russians, the warmth with which they were received, the grand publicity they were given, the friendships they made and above all, the discovery of the wealth of good will that breaks down man-made barriers among countries. One wishes that more of the young people of Kashmir could receive such exposure.

To come back to the affairs of the college. We had the honour this year of receiving in our college, two presidents of India, Giani Zail Singh on the eve of his relinquishing office and Shri R. Venkataraman soon after assuming it. We must in particular mention the cultural programme that was presented before Shri R. Venkataraman, not only for its innovativeness, but also as an attempt to present glimpses of the music, dance, dress, customs and language of all the communities and sub-cultures that form the multi-faceted yet composite cultural life of our State. The President and the other luminaries were held spell-bournd at the sheer wealth and variety of our culture. Thus we succeeded in introducing something to His Excellency that he had never seen before: Kashmiri (both Muslim & Pandit), Dogra, Gujjar and Ladakhi weddings at their festive and colourful best. This was our own contribution to welding people together!

Among the academic and co-curricular activities that went on as usual, a heart warming event was Nazima Ahmad's winning the Zakir Hussain medal for the Best Graduate of the Year at the convocation of the Kashmir University. "Looking back to 1987" gives a detailed account of other distinctions and activities.

A Pageant for the President

Navjot Kaur
B.A. Final

Jammu and Kashmir was the first State which Shri Ramaswamy Venkataraman chose for his visit when he assumed office as the President of India. To give him a glimpse of the diverse culture of our State, our college decided to stage a Bridal Show—of Kashmiri, Dogra, Ladakhi, Gujjar brides from the three units which makeup the State.

Among the other dignitaries who attended the show were Shrimati Janaki Venkataraman, Governor Shri Jagmohan, the Chief Minister Dr. Farooq Abdullah and Mrs. Molly Abdullah.

The State of Jammu & Kashmir is a world in itself. From some of the tallest mountains, the most exquisite high altitude lakes and meadows, to the enchanted valley and the low hills and plains, the range of its terrain and landscape is breath taking indeed. But what is even more remarkable is the great diversity of religion, language and culture that co-exist here in harmony and make this a unique experiment in the art of living. The various cultures and sub-cultures, while retaining their essential identity, have not been over-whelmed or swallowed by another.

To give a glimpse of this diversity we chose an occasion that is the most festive, colourful and picturesque in the life of, not only a family, but the whole community—a wedding. In our state, like in the rest of the country, marriage is not an affair confined to two individuals, but everyone joins in the celebration with full participation, affection, enthusiasm and gusto. That evening we presented vignettes from weddings among the five main cultural groups that constitute our state-Kashmiri Muslim, Kashmiri Pandit, Gujjar, Ladakhi and Dogra. Through these scenes of the various rituals and customs, music and dance, we hoped to give the President and other distinguished guests an authentic picture of the dress, language, customs, dance and music of all these cultures that lend richness and multifacetedness to our state. We began the show with 'Rof', a traditional folk dance with variations of step and song that is performed by Kashmiri women on joyful occasions like Id and marriages and therefore quite appropriate as a curtain raiser to the bridal tableaux.

Our first glimpse was that of a Kashmiri Muslim wedding. There is joyous sense of anticipation among the women gathered to accord a fitting reception to the bride. As the bride arrived with her hand maids in all her finery, traditional costume and jewellery, blessings in song were showered on her. The tempo of music increased and the ladies burst into a 'Chhakri' the vigorous group song to the accompaniment of traditional musical instruments, the tumbaknari and ghara. Once the bride was seated ceremoniously, there was an exchange of gifts and pleasantries and more singing.

The second item was to welcome a Kashmiri Pandit bride who arrived accompanied by close relatives and friends. Though the language is common, the chant of the opening verses of benediciton is different, a slower, more leisurely rhythm characterise the Kashmiri Pandit song of welcome till it rises in crescendo into a 'Chhakri.'

Some of the musical instruments are also different. Not only her dress but some of her jewellery, particularly the 'Dejhor'—a pair of heavy dangling ornaments that hang down from the ears—is also different from the Muslim bride. The ceremonies are peculiar to this small community, who have preserved their distinct cultural identity.

The Gujjars from the high pastures of our state have their own dialect, dress and costume. Their weddings are as colourful as their nomadic, pastoral lives. Suspense hung in the air as the bride's arrival was awaited. The tall Gujjar women delight in their charming jewellery and costume, including a pert cap from which hang their veils. Their ethnic chic could be the envy of most modern women! They sing and dance in joyous abandon, giving sound practical advice to the bride as they welcome her. The pot of milk that is put on the bride's head at her arrival is significant as the whole economy of these pastoral people revolves round milk and its products.

Ladakh, situated on the high Himalayas where all the Central Asian trade routes used to converge, is deeply influenced by Tibetan language, culture and religion. The scene of a Ladakhi wedding which was presented, was a window opening into the life of a Ladakhi household with the distinct dress, jewellery, language, customs and song of this northern frontier of our country. Note- worthy indeed were the pot of 'chhang'-a barley beverage and the distinctive tea pot that lent grace to the scene with their extremely graceful shapes. The Ladakhi dance is slow in tempo with a quiet grace,in tune with the slow rhythms of the lives of these inhabitants of high attitudes.

Our last peep was into a Dogra household, busy in participatory celebrations of the bride's imminent arrival. The Dogra song and dance are characterised by a rhythm of their own, the pace quickening till it reaches a boisterous finale. Their traditional dress is bright and sparkling and the ceremonies are quaint.

To recapitulate the bridal ponorama, all the five brides made a ceremonial entry with their entourage and the curtain fell to a loud applause.

We feel proud and flattered that the President appreciated and enjoyed every minute of this one hour show as attested by his speech at the conclusion.

Indira Gandhi—An Estimate

Shailaja Manhas
B.A. Final

Indian mythology and Indian history provide many examples of remarkable women. In ancient India too, women were the most honoured in society. Padmini the Queen of Chittor, was as brave as beautiful– Razia Sultan ruled over the empire of Delhi with tact and political acumen. Queen Noor Jehan virtually ruled during the reign of her husband, Jehangir and Zebunisa, the daughter of Aurangzeb was a renowned poetess whose verses are till today regarded as masterpieces. We are understandably proud of this noble line of distinguished women. But the fact remains that for hundreds of years, with the other manifestations of a decadent and stagnant publicity, the position of Indian women showed a steep decline.

The history of the Indian freedom movement is full of women who distinguished themselves as dedicated patriots and politicians. Women all over the world have had to wage a prolonged and often a bitter struggle to win their elementary civic rights. The women's organisations in India have carried on an educative campaign for social reform.

Thus, when Mrs. Indira Gandhi was elected as Prime Minister it was not an isolated or exceptional phenomenon but the culmination of a long historic process. It was the most significant and dramatic manifestation of the responsible role played by the women of NEW INDIA in the life of their country.

Once humourists and cartoonists enjoyed the opportunity to laugh at the expense of the SUFFRAGETTES, the domineering females, who might imagine that the time had come to overthrow the alleged tyranny of the mere male. But soon the jokes lost their edge. Prime Minister Indira Gandhi, though a woman endowed with grace, was no more a feminist than her father was anti-feminist. Indira Gandhi was as conscious about her being a woman as she was unimpressed by the argument that she would not succeed because she was a 'woman'.

"Women" she reminded an interviewer, "are also people, a part of the population and not a separate species."

Some are born great, as the Bard has said, some achieve greatness and some have greatness thrust upon them. In the case of Indira Gandhi, all the three attributes of greatness seem to apply to her. She was born in an atmosphere of intellectual distinction and political eminence, she was reared and educated and trained by her father to measure upto the highest standards of dedicated honour and endeavour and at a crucial period of her country's history, she had the mantle of greatness thrust upon her more like a provocative challenge than as a protection.

Some achieve greatness, no doubt, but how? Through what alchemy of environment, example, education, inspiration

or incentive? The life of Indira Gandhi is an analysis of greatness.

Born in the year 1917, into an atmosphere of affluence and plenty, her infant eyes dwelt on the richly appointed house, the glorious and at the same time affectionate figure of her grandfather. As a child, she saw Anand Bhawan, her ancestral home transformed from a grand luxurious palace to an austere abode of selfless, disciplined soldiers of the freedom movement. National songs became her lullabies and the marching footsteps of the Congress volunteers, their beats.

This was the child Indira's education. It was this which shaped her mind, filled her with a sense of belonging to India and the Indian people and invested her with courage of a kind rarely encountered. She acquired a toughness of spirit and a stubborness of mind which persisted through out her life. Her schooling was sporadic and imperfect. She knew the problems of the people, their wants and the things that interested them. It was her indomitable courage, forged and tempered over the years, which sustained her through some of the most tragic events of her political career.

The Indians are by tradition an idolatrous people. They idol-worship their leaders and their great men and women. As the daughter of Jawaharlal Nehru and grand daughter of Motilal Nehru, she was clearly born for the station to which she climbed steadily, resolutely and courageously, cheered and applauded at each step by the prople who recognized her as being different from themselves-different from all others who aspire to high office.

"I behieve in the people's right to a better life, not only materially, but also mentally and spiritually. I have been lucky to have had a rich life of the mind. I would like conditions to be created where all people would be able to enjoy and appreciate the finer values of life. I am not one of those who believe in leadership, my attempt is how to create a society in which people do not need leaders."

These utterances of Mrs. Indira Gandhi's give a clear picture of her political credo. Added to these are some revealing confessions of how she was as a private person—as Indira Gandhi THE WOMAN. Her life had been hard, this made her self reliant but it had not hardened her. On the contrary, she learnt to find interest in ordinary things, beauty in surroundings and tougher moments even in the harshest conditions.

She said more than once that she did not regard herself as a woman but as a person with a job to do. But the feminine in her was manifest in every word, look, gesture and act. She was always an affectionate and devoted mother. Indeed, she confessed once that the most wounderful moment in her life was when she first held her first-born in her arms.

By becoming the first woman Prime Minister of the world's largest democracy, she provided a rebuff to reaction and tendencies which were narrow and parochial. Her leadership helped to provide a crushing blow to prejudices against women. Behind this iron-willed persona of Indira stood millons who represented the new emancipated womanhood of India.

The 'Washington Star' summed up the Indian leader as 'tough but feminine' and the 'Philadelphia Bulletin' described her 'as too young and too small for central casting to plug her for the role of Mother Indira. But Indira Priyadarshini Gandhi is truly India's daughter.'

We often deviated from these high ideals which were a part of Indira Gandhi's life and we have social practices which deny the essence of these principles and that has been a cause of much of our sufferings. To struggle once again to revive our ancient symbols in the context of modern life would be to live the way Mrs. Gandhi would have wanted all her countrymen to live.

As Confucius said, 'Our greatest glory is not in falling but in rising every time we fall.'

"SATI—A SLUR ON INDIAN SOCIETY"

Dalmeet Dutta
B.A. Final

The sati committed by an 18-year old Rajput woman, Roop Kunwar, at Deorala village of Sikar district in Rajasthan on September 4, 1987, has taken us back to the dark ages of superstitions, religious bigotry and barbarity. In 1986, a number of seminars and conferences concerning women were held in Delhi and some other parts of the country and it gave hope that 1987 will show a marked improvement in the status of women. Unfortunately, in the current year some ugly social events have dashed all hopes of women getting a better deal in societv.

Francois Bernier in his 'TRAVELS IN THE MOGHUL INDIA 1656-1668 A.D.' records having seen incidents of sati : while he was travelling from Ahmedabad to Agra, news reached him that a widow was on the point of committing sati. Bernier ran at once to the spot, he saw a most beautiful young widow, about 12 years of age, being sacrificed. The poor little creature appeared more dead than alive when she approached the dreadful pyre; the agony of her mind could not be described, she trembled and wept bitterly, but four Brahmins, assisted by an old woman who held her under the arm, forced the unwilling victim towards the fatal spot, seated her on the wood, tied her hands & feet lest she should run away, and in that situation the innocent creature was burnt alive.

These incidents observed in the 17th century continued well-nigh till the 19th century, notwithstanding the efforts of the third Sikh Guru, Ram Das, who strictly forbade its practice. The most spectacular as well as horrible was the sati performed at Lahore on the death of Maharaja Ranjit Singh in 1839:

The Maharaja's body was placed on a decorated bier in shape like a ship. It was wrought with gold, and the sails and flags were made of the richest silk, embroidered with gold. The vessel was placed on a board on which the body of the Maharaja lay, and it was carried by a number of men. For the first time during their lives, the Ranis of the great Maharaja came out unveiled in pure white silk and wore no ornaments. They had distributed all their jewels & valuables among the poor. The Ranis were followed by seven barefooted slave-girls.

Dr. Hanigberger, who was a personal witness of this scene, observed: "Perhaps our hearts throbbed more at the view of the dismal train, than those of the poor victims themselves". The funeral pyre was constructed of sandal-wood in the form of a sqare, six feet high. As soon as the royal body was placed in the middle of the pyre, the four Ranis, with death-despising intrepidity, ascended the fatal ladder one by one, according to their rank, and occupied a place at the head of their royal husband, holding the head with their hands. The slave-girls, with equal courage & contempt for death, then ascended the ladder and placed themselves at the foot of their lord. This being done, Prince Kharak

Singh lighted the pyre and in a moment it was ablaze, the flames of which ascended to a prodigious height and soon the whole mass was reduced to ashes.

In Jammu, an attempt at sati was made as late as 1857, on the death of Maharaja Gulab Singh. Thousands of persons had assembled and the victims were ready, but the energetic remonstrances of the civil commissioner, Captain Urmston prevented it from being carried out.

For over a hundred years or more, this process has been challenged. Earlier too, Buddhism, the Bhakti Movement and social reformers had fought against it. It is well-known that Akbar tried to suppress the custom of sati. The Peshwas also prohibited this custom within their territories. Among social reformers, who supported the abolition of sati were Raja Ram Mohan Roy, Jyotibha Phule, Dayanand Saraswati & Keshab Chandra Sen. By a regulation of December 1829, Lord William Bentinck declared the practice of sati as illegal and punishable as "Culpable homicide." In this task, he was helped by Raja Ram Mohan Roy.

The sati committed by Roop Kunwar points out the gulf between legal norms and social practice & also the age-old prejudices women are still subjected to. Till women are given the real equality of status with men, they have very little to look forward to after the death of the husband.

It is the women who have to become aware of the situation they are in and organize themselves, so that every woman realizes that she is an individual and has an existence apart from her husband's.

'Sati' is in fact, an attempt at legitimizing the oppression of women in a traditional, male-dominated society. Religious sanction is quoted only in order to justify practices advantageous to men. If the reason for a woman to die on her husband's pyre is the hope that she should remain united with him after death, then why should the living husband not burn himself with her?

MEHJOOR

Rifat Ara Bijli
B.A. Final

Ghulam Ahmed, better known as "Mehjoor", was a well known poet and patriot who contributed much to the awakening of the people of the State.

Born at village Mittergam on 11th August 1887, he died on 9th of April, 1952 and is buried by the side of the grave of renowned poetess Habba Khatun at Athwajan, about 16 kms from Srinagar on the bank of River Jhelum. Ghulam Ahmed Mehjoor, who was a government servant by profession but revolutionary poet by hobby, had command over both Persian and Urdu.

Mehjoor learnt basic reading and writing by commencing his studies at home in village Mittargam and came to Srinagar for higher studies in 1901. And later left for the Punjab in 1905. He temporarily returned from the Punjab but again went back immediately. Mehjoor later returned to his native place in 1911 on the occasion of the birth of his only son, Mr. Mohd. Amin. Mehjoor was initially appointed as a Shajrakash (Settlement Patwari) at Rs. 6/- per month.

1945-1952 was the era of Mehjoor's life after retirement which he spent peacefully, reflecting on the people's views and voice on the socio-political forum of the time as a mature poet in his native village Mittergam. It was in the year 1951, that Mehjoor, who had been close to the great leader, late Sher-i-Kashmir, got recognition as a great poet and scholar on the nation's horizon and he was awarded a generous pension on8th April 1952. Soon after, Mehjoor died of brain haemmorhage and was temporarily buried in the first instance on 'Amanat' in his native village Mittergam. It was in sincere and sacred fulfilment of the late Mehjoor's will expressed him on the occasion of "Habbakhatun day" celebrated by the then people's government headed by Sher-i-Kashmir Sheikh Mohd. Abdullah as the Prime Minister, in commemoration of the State's spiritual cum romantic poetess Habbakhatun at her historical grave at Athwajan, that his body, kept as religious deposit in his native grave, was brought out and a historical funeral procession right from Khankahmoulla, the 3rd bridge, taken out through the heart of the city to Athwajan, nearly 16 kms from Srinagar and reburied by the side of Habbakhatun with all state honour in presence of all high civil officials, poets & journalists etc. of the state.

It is worthwhile to jot down here that the desk, inkpot, lantern and 'Hooka' were the only assets of this great poet in the company of which he lived throughout his life and brought awakening to the people in proportion to the urge of the times through

his poetry. Ghulam Ahmed Mehjoor throughout his life spread and practised the Gandhian way. He was truly secular and an unparallelled architect of communal amity and peace, symbolizing by faith and conviction Hindu-Muslim unity, the ideal of our nation. The important contribution of Mehjoor towards this end being "Aina-i-Itehad Kashmir". One cannot forget the Great Mehjoor's dauntless courage in reflecting the real circumstances of the people of Kashmir and their struggle for emancipation. "Bebojnama" no doubt is a mirror of the follies but a treasure of remedies as well.

MY CHOICE OF A CAREER—JOURNALISM

Yasmeen Farooq
B.A. Final

I aspire to become a journalist so that I'm able to give vent to my feelings. Through journalism I'll be able to see things in a brighter and a better perspective. Primarily I will be able to put my impulsive feelings on paper without being bound by shackles of hypocrisy and fear. Of course I'll try to see both the sides of the coin. I'll be a sort of an envoy representing my milieu. Moreover the adventures lure me to it. The odd hours, the perils and attractions tempt me to take up this dangerous yet enjoyable job. Through my articles, I'll be able to praise people for their right moves and criticise for their fiascos. It will help me to probe the human psyche and understand it better.

I personally feel that the state of journalism in our state is not at its best. Most of the news is published keeping the elite in mind. I'm not trying to say that people should engage in writing nonsense. I'd try to eradicate these flaws. I'd bring the stark realities to light, my findings will be based on solid facts and not by getting swayed by sentiments. Finally I'll have the supreme happiness of satisfying my urge for justice. Here I quote Jiddu Krishnamurthy:

"Freedom is pure observation without fear, freedom is without motive, freedom is found in the choiceless awareness of our daily existence."

The branch of journalism which I prefer most is freelance journalism. I desire it as I feel it does not hamper one's freedom. Through articles I can express my feelings on various issues such as politics, society and its anathema, and human relationships. I'll not be bound to a particular set up and will not have to fill in before the deadline. I feel otherwise something may be overlooked resulting in conflicts later on. I'll be able to write of my own free will and at leisure. My articles will be impulsive being brought out at the spur of the moment. So I think it will reflect my own true self. Burning issues like communal violence, nuclear holocaust and racial discrimination would be on the top of my priority list. Through my articles I'ld try to knit the world together as one big family, leaving aside all the bickerings. I often fantasise how happy and free the world would be, had there been no religious clashes and racial prejudices. These are the reasons for which I choose freelance journalism as my ideal.

THEY GOT IT WRONG!

Yasmeen Farooq
B.A. Final

(a) **Indian ink comes from India:—** It has been in use for centuries. In fact, it comes from China. It is a pigment made from gum and lampblack, obtained from soot. It is sold in sticks which are rubbed down in water for use. How the name stuck to it is a mystey. In France, e.g. it is called Chinese ink.

(b) **Bagpipes were invented in Scotland:—** Wrong on two counts. For a start, bagpipe as a singular is the correct name of the insrument. Secondly though it is closely identified with Scotland—especially the Highlands—it is found and played in places like Scandinavia and Iran. Its history goes back to earliest times. It was depicted in the Hittite carvings in the Near East, proving its existance before 4000 B.C.

(c) **Cleopatra's Needle belonged to her:—** 'Cleopatra's Needle, one of the landmarks of London has no connection with the Egyptian queen. It is a pillar, 68.6 ft. in height and is nearly 1,500 years older. It was originally one of a pair made for the warrior Pharoah Thutnose III in about 1500 B.C. It was given to Britain by the Egyptian government and has stood on the Thames embankment since 1878.

(d) **A loofah comes from the sea:—** There is nothing like a loofah for scrubbing the back. At one time they were present in all well equipped bathrooms. Because of its resemblance to a sponge, people think that it comes from the sea whereas the truth is otherwise. It comes from the pod of a west African gourd-like plant called-Luffa aegyptica.

VOID

Numbed mind, no feeling,
Don't know whether I am sad or not,
Tell me what I am, my mind,
For on that, hangs a lot.

At times, you are at the top of the world
And then it's the other way,
You can't expect it will happen,
But it does and you're the one to pay!

It has happened and do I mind?
I've searched all corners again and again,
Pensive mood, but what feeling?
Anger? Humiliation? sadness? which is the main?

Numbed mind, no feeling,
Perhaps there isn't,
Or is there one—
A deep-down ache and longing!

BLEEDING HEART

I cried,
There was little else I could do,
I tried not to think,
Not to recall,
I wished the words to be untrue
I wished not to bring up
Matters, hushed in loud tones,
I did my best, but failed,
They came back to me,
All the things said,
And as for the rest,
Every spoken word was clear to me,
I understood and I wished I did not,
I understood and it meant a lot,
What could I do?
What could I say?
In the confines of my mind,
Yes, I cried,
So many tears shed,
But, instead of my eyes,
It was my heart that bled!

MY FRIEND

My tears are entirely for you, my friend,
My joys multiply, when I divide them with you,
Again I wish that God may send,
New joys to you and sorrows few.

Had I heavenly flowers,
Your name I would decorate so,
If gold would once come down in showers,
I'd give you ornaments in a row.

But such is not my fate,
And riches I can't offer you,
But my gifts are devoid of hate,
They are simple, though very few.

What I'll offer you may not be much,
But, all the same, I'll give it now,
Do not play with my gifts, nothing such,
For what I offer you is love—

THE SPECIAL ONE

To soothe an afflicted heart,
To give without a care,
To act divine, to play the part
To be willing to ever share,
To be the one ray of light,
To dispel the engulfing darkness
To present a picture bright,
To be all love and kindness
To be an example for another.
To give hope when there seems none
To rehabilitate a ruined brother
To be a lamp if not the sun,
My dear! You have to be,
Not just another, but a special one!

MISS MODERN

The modern girl flies in air,
With no one's care
With powder, lipstick, cream's grace,
She has a shield to cover her natural face.
With skin tight, ridiculous fishy dress,
She seems to be lover's goddess.
She puts on sandals four inches high,
And she walks as if to touch the sky.
She walks and talks in unnatural way.
On serious matters she has nothing to say.
She wants to be the queen of beauty,
But she has no sense of duty.
For gossiping and wandering she comes to college.
She hates to gain any knowledge.
Never she bothers to attend the class.
Expert in cheating, and giving rude remárks,
She can be surely found in the theatre
Or in the restaurant quarrelling with waiter.
She cannot go to the temple for a while,
But moves freely among boys with a come-hither smile.

Neelam Tikoo
B.A. Previous

FESTIVAL OF INDIA IN THE USSR 1986-87

Prof. Jaijaiwanti Parimoo

The festival of India in the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) is the latest in the series of similar festivals held earlier in France and the United States of America. These festivals are the brainchild of late Indira Gandhi, and their aim is to take the heritage, traditions, culture and way of life of India as well as its achievements in various fields of endeavour in modern times, to centres of culture and development in different parts of the world. At the same time, these festivals afford a rare opportunity to Indian students, youth, artisans, craftsmen, rural and folk artistes and other such people from all over the country, to see and experience for themselves different world cultures, achievements and ways of life. All this is an important step in promoting world-wide understanding and cohesiveness.

The festival of India in the U.S.S.R. has been planned in four phases, and held in two separate regions simultaneously, in the North in Moscow-Leningrad. and in the Central Asian Republic of Uzbekistan with the capital city of Tashkent, Kazakhstan with its capital city of Alma-ata and Kirgizia with its capital city of Frunze.

Contingents to represent India at the festival were selected with great care from all over the country through State Cultural Academies, Departments of Education and Culture of states and in some cases through other social and cultural organisations, to ensure adequate representation of every facet of Indian life, culture, art and development.

The Jammu and Kashmir youth contingent was sponsored by the State Directorate of the National Cadet Corps in collaboration with the Principal, Govt. College for Women, Maulana Azad Road, Srinagar and consisted of sixteen girls drawn from various colleges and schools and four male folk instrumentalists, one Lady N.C.C. officer and myself as the organiser of the programme. The dance – themes and steps–the choreography and tunes of all were done by Prof. Mehbooba Wani & myself. The group performed song-oriented dance sequences representative of the three regions of the State (Jammu, Kashmir and Ladakh), principally Sufiana compositions, group songs, solo songs and instrumental compositions, mainly upon the rabab & santoor.

After selection and initial practice sessions in Srinagar the J & K youth group concentrated in the Indira Gandhi Stadium at Delhi, where they met contingents from some of the other States and went through a fortnight of intensive training and rehearsals. In addition, they were put through a crash familiarisation course on the history & culture of the USSR, which consisted of lectures by authorities like Mr. Melville de Mellow, Mr. Taqi Haider, Prof. Mukherjee, Prof. Kalra of NCERT, and Prof. Chakroborty. There were also film shows and

discussions on the USSR. All this was done by Youth Welfare Department of the Ministry of Human Resources & Youth Welfare under the overall supervision of Mrs. Margaret Alva, the Minister of State.

The J&K contingent was deputed to the Central Asian Republics, along with the contingents from Delhi, Karnataka, Uttar Pradesh, Madhya Pradesh, Andhra Pradesh, Tamil Nadu, West Bengal and Maharashtra. This made a total of nine contingents to visit the Central Asian Republics and between them they had teams which would participate in seminars, yoga performances, Martial Arts, folk dances, choruses, solo songs and instrumental music.

The contingents left Delhi for Tashkent in Uzbekistan by a chartered Air India flight on the 31st August, 1987. On arrival in Tashkent they were met at the Airport by, amongst others, the Minister for Cultural Affairs and the Secretary and members of the local comsomol (Socio-political youth-council) and were accorded the traditional welcome of being offered bread and salt and three carnation flowers by the most beautiful local maidens decked out in their traditional costumes. The contingents were lodged in five star hotels and were accorded VIP treatment and received with affection. On the evening of the arrival in Tashkent the Indian contingents were entertained to "Pantomimes" by Soviet Youth Artistes.

For the Inaugural Function held in Tashkent on 5th September, 1987, Educated Youth Group were integrated with folk groups and performed simultaneously on eleven stages. The J&K youth group and J&K folk group sponsored by the Cultural Academy performed alongside the other groups in this colourful function (in the Lenin Square) which was highly appreciated and applauded by a huge gathering.

After the inaugural function in Tashkent, which was attended, among others, by the Minister Mr. Vasant Sathe, Indian ambassador Shri T.N. Kaul, the Minister Mr. Chowdhry Aslam of J&K State and top artistes of the country like Rekha, Ram Narayan, Shiv Kumar Sharma, Briju Maharaj, Shaffat Ahmad Khan, Amjad Ali Khan and several luminaries of the literary, political and artistic firmament who came from India for the function. The nine contingents gave several performances in Tashkent itself, before dispersing to other Republics. All performances were presented indoors as well as outdoors before huge audiences, and one could not fail to note how appreciative the audiences were. There were often one to two performances everyday, besides daily comsomol meetings attended by Indian Seminar groups and group leaders. These meetings were held in the Comsomal Secretariat and views were exchanged on all topics–cultural, social, economic and political. Performances were also given by local artistes and folk groups. One could not fail to notice the superb timing, precision and liveliness of these performances which were presented with verve to lively tunes with a quick tempo. It was often seen that Hindustani film songs were extremely popular among the general public and local artistes often presented such songs at their performaces.

After the inaugural performances in Tashkent, the Indian youth contingents split into three groups – The Jammu & Kashmir contingent was grouped with Karnataka and Madhya Pradesh and went to Alma-ata in Kazakhstan, and Frunze in Khirgizia. Since the J&K, Karnataka & Madhya Pradesh contingents had larger distances to cover, they travelled by Aeroflot, the other groups travelled mostly by train. The same full and hectic schedule was the order of the day wherever the contingents performed.

Apart from the hectic schedule of staging several cultural performances every day and participating in seminars, comsomal meetings and so on, every spare moment was occupied in visiting various museums, schools, places of social and cultural interest, wreath-laying ceremonies at monuments to Lenin. Of particular interest was a visit to the Lal Bahadur Shastri School in Tashkent built in memory of India's third Prime Minister, who died in that city.

Visits were arranged to various orchards, cooperative farms and communes, and also to private homes, both in the cities as well as in the countryside, where the visitors came in close contact with the ordinary families and had an opportunity of exchanging views with them on various topics and observing their social habits and way of life.

What was most striking about life in the Central Asian Republics of the USSR was the relaxed attitude of the people. While they work very hard, life is carefree. All the basic necessities, such as food, clothing, housing, recreation and education are provided either very cheaply or free of cost by the State, and work is assured for all. Class distinctions are practically non-existent. At the same time luxuries of life, while available, are extremely expensive and beyond the reach of most people. All the amenities of life, such as cooking and household appliances are provided in houses. But living is otherwise quite austere, with no ostentation, decoration or furnishing. All the people in cities live in apartment buildings, while houses in villages are generally single storey, sometimes with attics, made of brick, cement and wood. Food is wholesome and plentiful and one sees people in generally good health. All buildings, though allotted to families on a permanent basis, nevertheless belong to the State.

Occupants pay rent for accommodation, keeping in view the size of the family and not on social or income basis. Standard of living is almost uniform.

The society is highly organised and one observes efficiency and precision in all undertakings. Music and dance items for instance, were crisp, precise and of short duration, and there was not a moment wasted between items. One observed this in all other enterprises also.

Perhaps the most striking aspect of the Gorbachev era in the USSR is "Glasnost" and "Perestroika" openness & restructuring. This was not so earlier though Yuri Andropov is credited with this favour to the Soviet people, yet it is being received with mixed reactions. While most people feel it to be a good thing & hope for a healthy impact on society, others consider it a reactionary step, smacking of

concessions to the right wing world. The overall impact of this policy will, however, be apparent only after some time.

The one thing that the Soviet people are lavish about is the public buildings, such as theatres, youth centres, museums and other places of cultural and social activity. No expense is spared in the construction, equipping, decoration and get-up of these places provided with every ultra-modern facility. One cannot fail to be impressed by the gorgeous crystal chandeliers and fabulously rich hangings of the theatres, and the costumes worn by the performers. The stages are vast and many of them have facilities for revolving or raising, sliding and moving, wooden steps over the stage along with instrumentalists seated on it. The Soviet people seem to have a great fascination for crystal glass, and porcelain and this was one extravagance one saw even in private homes.

The one impression that left an abiding impact on the mind of the Indian visitor to the Central Asian Republics of the USSR is the tremendous warmth and affection shown by the people of the region towards Indians. The contingents were mobbed wherever they went by crowds waiting to get close to them with placards of Indo-Soviet "Druzba"(Dosti) in their hand to get autographs and to shower gifts. They waited politely outside hotels and theatres to see them, and the halls where performances took place were packed to overflowing. Media coverage given to the festival and to the contingents was extensive and appreciative. This included television, radio and the press. Nothing was too good for the Indians and the twenty days' schedule of the contingents came to an end all too soon and they departed to tearful farewells from the people.

The Central Asian Republics have a special affinity with Kashmir, which cannot but be observed by the Kashmiris from the moment they set foot in any of the Central-Asian Republics, be it in the matter of traditional dress, custom, style of eating and drinking, musical instruments or certain words and expressions. These are aspects of marked affinity and similarity which are eloquent testimonials of either common origin or close interaction. The points of affinity would make a separate study in itself.

The overall impression brought back by the Indian contingents was one of having participated in an enriching experience and having had a brief but rewarding contact with a people that are spontaneously warm, affectionate and generous. Like all other people the world over, the Soviet people also no doubt have their problems and failures and they are aware of their poverty at the man-in-the-street level viz-a-viz the developed Western Nations. However, they have a pride in their achievements and have been able to inculcate in themselves national discipline and social responsibility. Towards Indians they have a special soft corner to an extent that is not evident for any other peoples.

AGEYA—ARCHITECT OF MODERN HINDI LITERATURE

Prof. C L Sapru

The year 1987 snatched away two jewels of Hindi Literature. They are Mahadevi Verma and S.H.V. AGEYA (AJNEYA). Both were towering personalities of Hindi literature. The void created by their death cannot be filled. These two were geniuses in their own right. Both were recipients of highest literary awards, namely JNANPEETH AWARD and BHARAT-BHARATI AWARD. These awards instituted by Bharatiya Jnan Peeth and Government of Uttar Pradesh carry Rs. 1.50 lakhs and 1 lakh cash respectively. Both Mahadevi and Ageya received not only the highest literary awards but established themselves in their life times as doyens of Hindi literature. Hindi literature will be poorer without them.

Sacchidanand Hiranand Vatsyayan, 'Ageya' as he is known by his full name, was a versatile genius. As a novelist he established himself as an autobiographical novelist. As a short story writer he wrote mostly fiction based on human psychology. As a poet he will be remembered as a trend-setter in modern Hindi poetry. With him started the 'Prayog-vada' in Hindi poetry and as the editor of 'Tar-Saptak' he introduced a galaxy of modern Hindi poets who enriched the 'Prayog-vadi' poetry. In the field of literary criticism his efforts were mainly to analyse literature on the criterion of psycho-analysis. As a thinker and journalist he always wrote about culture and civilization in the light of a synthesis of old and new. His approach to life was always unique, individual and hardly under any influence. This approach established him as an original thinker. His approach to *thinking brings* him nearer to the Thought of existentialism.

According to Ageya some writers believe in total change in the society and some are disgusted due to frustration. In this perspective both feel strangers in the society or even consider the society as lifeless. Therefore either 'escape' or 'struggle' remain the only two alternatives for a writer. Ageya gives importance to this process of reaction where a writer gets powerful inspiration from non-satisfaction and the creative–aesthetics gets birth out of this perspective. According to Ageya the 'bliss' coming out of the desire of creation is the criterion for the excellence of creativeness (the literary work). Ageya has accepted this feeling as progressivism in the true sense. Here he comes out as a believer in total revolution. He does not accept any body's influence. A bonded person can become a scientist, economist, politician, social scientist but not a literateur—says Ageya. He understands the difference between a journalist and a literateur completely. Therefore, he does not accept a seller-writer as the best or excellent writer. He believes that the art of writing is not a commodity for sale. As a perfect soldier, Ageya has the force and will to change the destiny of mankind.

Ageya was unhappy with the growing

distance between a reader and the writer. So he feels that the success of a good writer is as to how far he is able to influence and attract the reader.

Ageya was born on 7 March, 1911 and died on 4 April, 1987. His father Pandit Hiranand Shastri was a well known archaeologist and served in Kashmir also. Vatsyayan Ageya, therefore, spent most of his boyhood in Kashmir and was attracted and influenced by the natural beauty and simple people of Kashmir. He has written some remarkable short stories with Kashmiri themes and also some travelogues about Kashmir.

Ageya spent most of his childhood in Kashmir, Lucknow and Nalanda, where his father was engaged in excavations under the Archaeological Department of Govt. of India. He got his early education privately from his father and mastered Sanskrit, Hindi and other languages as well as their literature. He had special aptitude towards mathematics and science. He passed his matriculation examination as a private candidate from the Punjab University, Lahore in 1925. In 1927 he got admission to B.Sc. course in the Forman Christian College, Lahore. In 1929 he got admission to M.A. English but gave up his studies after completing M.A. (Previous) course, due to his contacts with revolutionaries. In 1930 he was imprisoned for his active association with the group of Bhagat Singh. He spent six long years in prison.

During his imprisonment Ageya studied psychology, politics and law. It was here that he wrote a number of short stories and his first novel *SHEKHAR-EK JIWANI*. He helped his revolutionary friends in manufacturing bombs. After his release from the jail he abandoned revolutionary activities and joined the editorial staff of *VISHAL BHARAT*. He worked for some time in All India Radio also. In 1942 he arranged an anti-facist convention in Delhi. Before independence he joined the Indian army as an officer and spent most of the time on the Burma front. His well known short story *"Major Chaudhry Ki Wapsi"* was written during this period.

After his retirement in 1946 he edited *PRATEEK*, a well-known literary magazine. At the invitation of UNESCO he went on a lecture tour of Europe. Earlier he had visited Japan. He was appointed professor of Indian Culture & Literature in the university of California.

In 1964, after returning to India, he had a heart attack and was hospitalized for a long time. After his recovery he started editing a leading Hindi weekly *DINAMAN*. For his outstanding literary achievements he was awarded honorary D. LITT by Vikram University. In 1971, Jodhpur University appointed him as a Professor of comparative literature. At the behest of Jayprakash Narayan he started *EVERY MAN'S English Weekly*. In 1977 he became the Chief Editor of a leading daily newspaper *NAVBHARAT TIMES*. There he did his utmost to make Hindi journalism as an alternative to English journalism. He established a foundation in *VATSUL NIDHI* out of the award money he received. This foundation is dedicated to encourage young creative writers to be up to date in literary trends. A writers' camp was arranged under this foundation in our state

also at Sanasar a couple of years back. Ageya was present there all along.

During his life time even his worst critics admired his genius. His novel *"Shekhar Ek Jiwani"* is a milestone after Premchand's novels in Hindi literature.

It is a great mistake for me to give up paying compliments, for when they give up saying what is charming, they give up thinking what is charming.

—Oscar Wilde

INDO-CANADA YOUTH EXCHANGE PROGRAMME

Gulzarina Dar
Final Year

Indo-Canada Youth Exchange Programme is held to promote international understanding, language learning, community development and cultural exchange. For attending this programme one has to face tough selection tests which are held first at district level, then at the state level and finally at All India level. These tests include various competitions, general knowledge, interviews and sometimes press conferences.

I was fortunate enough to get through all stages and was finally selected for this programme in 1985-86 at Republic Day Celebration camp, being held every year in Delhi in the month of January.

This programme is of six and a half months duration. First half is spent in Canada and second half in India. Since it is purely an exchange programme, two communities are selected, one in India and the other in Canada. In India the community was in a small village of Madhya Pradesh and in Canada the community was in small town in Quebec near Montreal. I started for this programme in the month of June. First of all I attended orientation camp in Delhi. From all over India there were 25 cadets, which included one co-ordinator, 3 group leaders and 21 participants. Purpose of this orientation camp was to learn norms and traditions of Canada. For this ex-field staff and ex-participants were engaged. They gave us a clear picture of the country and about the international problems.

We left for Canada on the 27th July and reached there on the 28th. We had three days off. It was altogether a new experience for us, the food we had was tasteless for us because there were no spices used. But after some time we got acustomed to it and everything was normal. Each one of us was supposed to live with a French family. These families were residing in a beautiful, small village, St. Roche de l'achigan. They all spooke French and did not know a word of English. Similarly French was Greek to us. So prior to being with these families, we had a French emersion camp for 13 days. After this we had to stay with our billeting parents. They used to ask us certain things about India, the only interpreter we could use was the dictionary which helped us a lot in conversation. This was the best week we had in Canada. My billeting parents were superb.

Next step of the programme was to meet Canadian counterparts. Now we were 50 in total. We attended participants, orientation camp for next seven days. Each one of us was allotted a Canadian counterpart for whole of the duration. I got associated with Carmen Tenelif, she was from Quebec. For next 6 days, 50 of us were divided in these groups. In my group

there were 7 Indians and 7 Canadians. The fourteen of us had to live together, cook ourselves and know about each other.

Then again we went to stay with the French family, but this time we were two; one Indian, i.e., myself and the other Canadian, i.e., my Canadian counterpart. In my family there was only a young lady. She used to take me to different places. I knew a lot about the youth of Canada. I was allotted a work placement, where I had to teach students in school and give them some information about my own country. During these two months we went to see Ottawa on the 15th anniversry of Canada World Youth. On 15th August we went to Indian High commission. We used to have group meetings on every Monday evening to discuss and find the solution of our problems. Saturdays and Sundays were off. We left Canada on the 4th November. While coming back we stayed in London for two days because of some problem with our plane.

We reached India on 7th Nov. On 8th Nov. we went to see the Defence Minister and left for Madhya Pradesh. Again orientation camp was held for seven days. We had to visit different communities. For next seven days we had group living as in Canada. Then my Canadian counterpart and I were sent to billeting family in village Gaulipalasia. For the next two weeks we had to attend our personal working project. Myself and my Canadian counterpart used to go to a dispensary and helped the doctor and nurse there. We visited nearby villages and made people aware about family planning. Here also we used to hold group meetings. We left Madhya Pradesh on 21st January for Delhi. We witnessed Republic day parade and met different people. We were taken to Agra. We enjoyed the Beating the Retreat programme on 29th Jan. Same day evening our Canadian partners parted from us and we left for our homes on 2nd Feb. It was really a thrilling experience for us.

IMPORTANCE OF PLAY IN CHILD'S DEVELOPMENT

Aamina Asad
B.Sc. Home Science (Ist Year)

Play is any activity into which a child gets engaged for the enjoyment it gives, without consideration of the end or result. The child's attitude towards the activity determines whether it will be play for him or work. If he enjoys dusting his room while his mother is cleaning it, it will be play. If on the other hand it is a chore like assignment to him which he does not like, it will be work. Because the enjoyment of activity is the essential element of all play, the child engages in a given play activity only as long as it amuses him. When he is bored, he drops what he is doing and turns his attention to something that for the moment he finds more enjoyable.

In time, as his interest in the new activity begins to lag, he will drop it even though he may be in the middle of it. Half finished activities are characteristic of the childhood play. They demonstrate how unimportant the end result is as compared with the enjoyment that accompanies the activity. In later years the end results become more important to him than activity and thus changed attitude is reflected in his play activities.

Every healthy, happy, young child plays for a major part of the day. Thus early childhood is called "the play time of life". Unhealthy, unwanted, unloved and unhappy children play little even though they have ample time for play but spend much of their time just sitting around. Play is not a waste of time or a method of keeping little children out of mischief or out of mother's way while she attends to the household chores. Instead play is an essential source of the development of normal well-adjusted personality. It provides the child with opportunities to develop physically, emotionally, socially and morally in a way that no other single type of activity can. For this reason a child who is deprived of opportunities for play is far less likely to develop into a well adjusted person than the child whose early childhood days are spent in play. Play also acts for surplus energy which if pent up makes children nervous, tense and irritable.

To play successfully with children will help them to communicate with each other. In turn they can understand and learn to understand what others are trying to communicate to them.

Play provides children with an outlet for release of tension, pent-up anger, jealousy and fear.

Needs and desires that cannot be satisfactorily met in other ways can often be met in play. A child gains satisfaction for a desire of being leader of toy soldiers.

Play offers opportunities to learn many things that children would not learn at home. Through experimentation in play children discover that creating something new and different can be satisfying. They transfer creative interest to situations outside the play world.

In play children learn what their abilities are and how they can compare with those of their play-mates. This enables them to develop more definite and realistic concepts of themselves.

By playing with other children, children learn how to establish social relations and how to meet and solve the problems homes and schools give rise to. Although children learn in a home and school what the group considers right or wrong, the enforcement of morals is nowhere as rigid as in the play group.

From contacts with members of the peer group in play children learn to be cooperative, generous, truthful and pleasant people to be with. Children learn to be good sportsmen even though they have to be posers at times. They learn to conform to rules and develop many skills which will prove useful throughout their lives.

Play also includes watching others, looking at pictures and comics, listening to stories and music and watching TV. In such cases parents should censor carefully comics and TV programmes to avoid having a young child frightened by a terror element they might contain.

To meet the child's play needs play-things which must have qualities that contribute to the satisfaction the child derives from his play. Well selected play things should contribute to the child's physical and psychological development.

Play is thus an accepted part of child's life which parents should know as a part of knowledge.

FLOWER ARRANGEMENT

Anupama Mehra
B.Sc. Home Science
Ist Year

It is generally said that arranging flowers can give one peace of mind. Flower arrangement is an art which is purely personal. A good flower arrangement does not depend upon the amount of money spent on it nor on the amount of material used. Two or three flowers nicely arranged with suitable foliage look nice and effective than using 10-20 flowers at a time.

There are various types of flower arrangements. They are—

1. Line arrangement: Composition in which the element of line is of great importance. Minimum of plant material is used. It consists of three sprays of different lengths that go in one direction or suggest a triangle.
2. Mass Arrangement: In this a large amount of plant material is used. The grouping as a whole and colour are more important than the line interest. Mass arrangement may be compacted, semi-compacted or airy.
3. Combination of Line and Mass arrangement: This popular type of arrangement combines the best features of line and mass arrangements i.e. the charm of colour is supplemented by a line interest. The mass should not be more important than line element even though it provides the focal point at the base of the composition.
4. Miniature arrangement: In miniature arrangement, as the name suggests, everything is used in miniature form. Small arrangements are made with miniature flowers in tiny containers. The arrangement should not exceed 5" in any direction.
5. Diminutive arrangement: In this type of arrangement the size of the flowers, leaves and containers must be consistently small.

The selection of flowers: Type of arrangement is naturally a matter of personal taste. In most creative works great deal of care and thought are needed to produce the best effect and this applies equally to flower arrangements. The real test of flower arrangement is not only to like it but grow to like it more everyday.

THE EMERGENCE OF HOMO SAPIENS

Heema Tickoo
B.Sc. Home Science
Ist Year

A million years or so ago, some of those near-men of South Africa—who may or may not have been among our direct ancestors took to globe-trotting. The world beckoned them; perhaps the game always looked to be a little more plentiful a little farther on, and in their time "farther on" was uniquely reachable. The wide continental ice sheets had crept down from the north, and as vast quantities of water were locked up in the miles-deep ice, the sea level receded. All through the world the shores widened and land bridges were revealed, wide and crossable, between some of the earth's major land masses.

So early man pushed on, dry-shod, out of Africa into southern and western Europe, where some of his primitive stone tools have been found; into India south of the Himalayas where he left more his enduring flints to mark his passing; and along a warm, dry corridor into a southern extension of the Asiatic continent that is now the island of Java. There the skull and leg bones of 'Homo erectus' testified to his arrival and survival. Probably by the same time the migrators had penetrated into China.

By the time these pioneering hominids reached Java, their brain capacity had increased from the 450 to 650 cubic centimetres of their forebears to about 900; and by the time of their establishment at Choukoutien in China, brain capacity was up to about 1,100 cubic centimetres. It is likely that those with the larger brains had the best chance of surviving to reproduce themselves among the perils of new lands, and of finding ways to adapt to new modes of living. The selective pressures for better brains must have been very intense. Their locomotor skeleton, while it remained essentially that of the earlier Australopithecines, was already human.

While Java man and Peking man flourished in the Far East, other and similar early men from Central Africa were getting established in Europe and north-west Africa, though there is only scant evidence of their presence. In all Europe only incomplete skull parts of three individuals show that they were there and tell of what they were. In North Africa so far, only fragmentary jaws and teeth go back to the middle pleistocene epoch, a time now roughly and uncertainly estimated at some 500,000 to 150,000 years ago. The hominids' family tree branched out richly in the Pleistocene, and until much more evidence is dug up, the question of exactly who begat whom among all the possible predecessors of modern man is highly debatable.

Star Wars— The Nuclear Nightmare

Rekha Qazi
B.A. Final

The name Star Wars evokes differing responses in people depending upon their knowledge & perceptions. Some presume that they are adventurous battles to be fought in distant galaxies by gallant and noble space men, whereas others view them as harmless exercises being conducted by the super powers to face unknown nuclear challenges.

Star Wars are closely connected with the term Strategic Defence Initiative (SDI) coined by U.S. President Ronald Reagan. This term signifies the U.S. programme to develop a space shield against hostile nuclear weapons. The western research programmes for SDI are being developed simultaneously by the American and European industries.

While the American Pentagon is interested in having a single programme incorporating the European industry to develop the Star Wars technology, the French have proposed a European plan of their own: Eureka—aimed at pooling the European sources to prevent Europe from becoming a mere satellite of American concept of research for space weapons, but lately they have veered round to accepting research but are against development & stocking of space based nuclear weapons. The space shuttle discovery launched by the U.S. in June 1985 carried out space tests in laser technology for the controversial Star Wars anti-missile defence programme.

Evidently the SDI will not add to security but will take the arms race into outer space thus obstructing the arms limitation talks. The militarisation of outer space would fling open new frontiers of global destruction. Unfortunately the imperatives of halting the dangers of nuclear conflagration are being neglected by President Reagan's insistence on developing these defensive weapons. According to U.S. the race for Star Wars is held on and off and if they do not develop these weapons, the Soviet Union may do so. Despite differences with NATO allies the U.S. has continued to develop space wars technology.

This chilling 26 b. five-years research programme is seen by some NATO allies as a hedge against the Soviet efforts to develop space based defensive arms. The weapons would counter the Soviet SS-18 which have a range of 7000 miles and carry 10 nuclear war-heads. For the defence of western Europe it is proposed to utilize space based technology to counter the Soviet SS-20's which have a range of 3000 miles.

Super power strategies for the 3rd world are concentrated in the Indian ocean region. The aim of these strategies is to control the global economic order to serve their respective interests. The U.S. thrust in the sphere of Star Wars strategy is on

anti-satellite (ASAT) measures in the southern hemisphere. The measures use interceptor satellites which make more than one orbit before interception with American F-14 and F-15 Fighter Air Crafts which fire ASAT Missilles at the range of 900 kilometers within the Southern hemisphere. The destruction of the Soviet sattellites that provide command control, communication and intelligence functions to millitary commanders will impair the Soviet ability to control a nuclear war.

First Nuclear War

The U.S. tested a secret weapon in the new Maxico desert on July 10th 1945 which resulted in the destruction of all life within a one mile radius as a cover plan. This explosion was explained as the blowing up at a huge ammunition dump. Three weeks later on Aug. 6th the first nuclear war commenced when an American B-29 bomber dropped "LITTLE BOY" on the Japanese city of HIROSHIMA. This atomic fission bomb was equivalent to 20 kilo tons, 20000 tons of TNT and was called a normal bomb. Three days later another nominal atomic bomb 'FAT BOY' was dropped on the second Japanese city of NAGASAKI. The dropping of this atomic bomb resulted in a nuclear holocaust that destroyed the Japanese military industrial complex, killed lakhs, injured more and scarred coming generations with dreadful diseases. The atomic bomb resulted in Japanese surrender bringing the 6 year war to a close. The only alternative to nuclear holocaust and Star War's is a ban to nuclear testing. About 1500 nuclear tests have been conducted since the first test in July 1945: U.S.–750, U.S.S.R.–556, France–127, U.K.–38, China–29, India's peaceful nuclear explosion at Pokhran in 1974-1. The aim of nuclear tests is to design and develop nuclear weapons stock and judge the impact of nuclear weapons on military systems.

While we consider the nuclear threat from our neighbours, let us not forget the star wars that might engulf Asia when the region of Indian Ocean becomes an arena of anti satellite missiles destroying Soviet satellites or other missiles. The first nuclear war of 1945 as a reprieve for four decades the next one may perhaps be the last. Will the voice of sanity raised by our Prime Minister Mr. Rajiv Gandhi, the non-aligned world and the crusaders for peace be heard and a reprieve extended?

THE ADVENT OF ROBOT TECHNOLOGY

Jeema Bashir
B.A. Final

By now 'Robot' has come to stay in real life. It is a recent phenomenon. The robot technology initially discovered by America is developing fast in industrially developed countries of Japan, U.S.A. West Germany, Sweden, Italy, Poland, France, Britain and U.S.S.R. Japan is the fore-runner in the field and is spending millions of dollars into robot research, development and utilisation. The humanoid machine, when fully developed, would result in a "second industrial revolution" and transform the society and its mode of assessment of values.

With the advent of robot and the significance in the growth of productivity, reduction in costs and improvements in the quality of goods, the question arises what exactly is a robot? The answer lies in finding out the anatomy of a robot.

The robot is of two kinds. The first is myth and science, a machine which looks and acts like a human being. The other is the industrial robot 'Steel Collar Worker'. It is nothing more than a mechanical arm backed by computer circuit or a silicon brain. The Robot Association of America calls it "a reprogrammable, multi-functional manipulator".

A robot is powered either by pneumatic drives (using compressed air to move the mechanical arm) or Hydraulic drives (using compressed fluids to drive the arm) or electric motors. The type of arm has to conform to any of the following:

1. ANTHROPOMORPHIC ARMS. Like human arms these are flexible at the 'shoulder' and 'elbow'. They are not amenable to proper control, and often unable to carry heavy loads.
2. CYLINDRICAL ARMS. It is an extendable arm mounted on a central pole. It can move horizontally, swivel round the pole and move vertically up and down.
3. POLAR ARMS. Like cylindrical arm, it can swivel round its mounting. It tilts to reach above and below the level of its mounting.
4. CARTESIEN ARMS. Here a gripper moves along three perpendicular tracks and controls the height, width and depth of the operation of the arm. This arm has great accuracy but is slow.

The hands which can be attached to the arm are not limited to any type. Here the choice is of a large variety depending on the nature of the job which the robot is called up to do. The hands can be often changed but the drive and anatomy of the robot arms stays throughout its working life.

From these designs and variety of robotic arms the right type of robot can be put to work and assigned a job with better results, accuracy, efficiency and reduced costs.

The robot is increasingly and swiftly being drafted into service in Industry. Their ability to tirelessly perform repetitive and dangerous jobs is paying rich dividends in

the west and Japan. The robots are finding increasing application in auto-industries, electrical companies, mineral exploration, lunar factories, satellite repair units, space exploration, loading and unloading jobs, welding industries, paint spraying units and a number of other industries. The robot-application conscience is predominantly the outcome of the capitalst's desire and effort to boost production, minimise cost, improve quality of goods and ensure better result in minimum possible time. The technological advances and research in robot development programmes are hastening the development of robots. Most thinkers and experts in the field believe that these 'Steel Collars' are bound to start a second industrial revolution.

In the wake of wide application of robot technology, it is bound to cause social and economic problems of sufficient enormity. The extensive unemployment could be no less a big problem. The society itself would be affected most in its organisation and as also in these humanoid machines as, "stupid, numb, dumb and blind." The inability of robot to interact with the environment limits its usefulness. This lack of sense impairs its utility. It is just like a blind work-horse. Most of the robots lack sense of touch. For these reasons and because of its inhuman character the world 'seems to be ill prepared' for this upheavel. All the same, "the lotus eaters of the world can rejoice: the robots are coming......."

A Review
The Golden Gate by Vikram Seth

(Published in 1986 in U.S.A., Canada, U.K. and India).

Professor S.L. Pandit

The author, Indian born Vikram Seth, now 34 years old and a student of Economics at Stanford University, California, literally took the literary world by storm when he published his verse novel, The Golden Gate, in 1986. The book may be regarded as a new and bold experiment in almost the whole global range of contemporary literature in the English language. The well-known literary columnist, D.J. Wright, hailed it as "a technical triumph, unparallelled in English." **The Sunday Times**, London, called it "a **tour de force** of rhyme and reasonableness," while **The Times Literary Supplement**, London, also welcomed it as "a technical **tour de force**.." Jacques Leslie, in Span of November 1986, refers to it as "The Great California Novel," suggesting "an intimate knowledge of California mores." The literary sceptics the world over have been astounded by this performance. Let us now analyse this work in some detail.

First, about its unique literary form. The mock-epic satirical novel in verse is not altogether a new genre in English literature. We may mention here, for example, the tradition set by the seventeeth century production of **Hudibras** by Samuel Butler. But what distinguishes **The Golden Gate** from other works of this kind is its novel and unprecedented technical form. For this Seth has evolved a fourteen-line stanza form, each line usually of four iambics and replete with what are called "feminine rhymes," which stress any but the last syllable of each rhyming word, thus giving the verse a distinct delicate and playful tone so wonderfully attuned to the subject-matter of the novel. In fact, Seth has so beautifully mastered this medium that "Acknowledgements," "Dedication," and even a note "About the Author" are presented in the same fourteen-line stanza.

The novel starts with the time-honoured invocation of the Muse and plunges into the middle of the narrative. The plot is somewhat thin and diffuse. The principal character is one John Brown, a good-looking and successful technocrat, whose problem is that he feels "caught in the kelp of loneliness," especially after he drifted away from intimacy with his girl friend, Janet Hayakawa, a naturalized American citizen of Japanese descent, who is a talented though still not duly recognized sculptress. At a chance meeting with her at an eating place he opens out his heart to her and laments how he is pining for congenial female intimacy to fill the painful emotional void in his life. Janet suggests that he advertise in the press for his needs. John is horrified at the idea. "But it's so desperate, so demeaning!" he exclaims. They part without coming to any decision, but Janet at her own initiative sends, on his behalf, an advertisement to the press. Strangely enough, there is a tremendous response to this call from lonely females of

varied characters and attitudes. When all the letters are sorted out, two or three of the responses are selected for interviews. Finally, an understanding is reached with a pretty young working girl of a respectable middle class family. She is Liz (short for Elizabeth Dorati), and the two decide to live together for some time on an experimental basis. This arrangement starts well till the intervention of Liz's favourite cat, named Charlemagne, sours this provisional relationship. To cut the story short, there is an unpleasant separation and ultimately John again turns round to his earlier love, Janet. But before the marriage between the two is consummated, Janet is involved in a fatal road accident. Apart from other characters moving on the fringes of the central episodes, there is the parallel case of Phil (Philip Weiss), an equally unhappy and divorced young friend of John whose homosexual propensities result in the shocked estrangement between the two and later to the marriage of Phil with Liz. And so goes on this half-serious, half-satirical picture of the panorama of life in San Francisco with a focus on yuppies, the word yuppie in San Francisco terminology standing for "young urban professionals."

Apart from the inevitable ironies of this panorama, the novel is replete with poetical descriptions of the scenic background of the Californian sea-scape and landscape, like the lovely invocation of Night in Stanza 39 of Chapter 5. Or better still, the opening lines of Chapter 13. To quote:-

> A month has passed. The moon is rising.
> A balmy night in late July
> Rests on the city, exorcising
> The summer fog. Around the sky
> The great imputed constellations,
> Differently seen by different nations,
> And the great current over all
> That Janet's grandmother would call
> The Silver River, faintly glowing,
> Counter the city's glittering grid.

Then there are fairly perceptive revelations of the varied human predicaments, such as John's emotional disintegration consequent on Liz's betrayal, in Stanza 31 of Chapter 11; and the tragedy and trauma of Janet Hayakawa's death as summed up through the stark despair confronting John Brown's life subsequent to this loss. To quote:-

> It was the weekend. Numb with sorrow
> John sat at home, lost in the thought
> That if she'd been alive, tomorrow
> They'd planned a trip...... In fact he cought
> To get the picnic hamper ready
> And phone Jan..... with a dim, unsteady
> Terror of the fact, his deepening grief
> Shook from belief to disbelief.
>
> (Stanza 12, Chapter 13)

Let us also not ignore the non-violent mass demonstration against war and proliferation of nuclear armaments as recounted in Chapter 7 of the novel. Such popular attitudes are best expressed in this chapter in the long peroration put in the mouth of a priest, Father O'Hare, who is presented as the leading light of the peace-marchers of the town.

The book is amply filled with other side-lights of the complexities of contemporary urban life in the U.S.A., commenting on perverted sex, love, marriage and friendship in their current contexts. The title is drawn from the famous land-mark bridge which spans the bay across the harbour town, which so ironically derives its name from St. Francis of Assissi, a medieval Christian saint of Italy, whose charity and love are believed to have covered in its loving sweep not only humanity but the whole wealth of God's living creatures.

THE NEW POLICY OF EDUCATION AND EQUALITY OF EDUCATIONAL OPPORTUNITIES

Prof. Fehmeeda Javeid

The document "Challenge of Education"—a policy perspective focusses sharply on issues and problems which modernisation of education in India will entail in order to face the developmental challenges of the 21st century with more courage and confidence. The document covers a wide canvas from primary to tertiary education in all their facets. My discussion, however, has to focuss on equalisation of educational opportunities and their utilisation keeping in view the present position of our schools.

India has made considerable progress since independence in terms of increase of all types of institutions, enrolment and diversification of education programmes. It has however not been possible to meet the nation's aspirations from the point of view of overall coverage, equitable distribution and quality of education. We are still far away from the fulfilment of the goal of universalisation of elementary education which was envisaged in the constitution itself to be achieved by the year 1960. One of the principal reasons for this is the high dropout rate which continues to be above 75%. This rate is much higher among girls, scheduled castes and scheduled tribes.

The new policy of education suggests on the one hand, setting up of model schools for the education of the talented and providing equal opportunities of education to all in order to remove the disparities in education, on the other. The formally declared national philosophy is the attainment of an egalitarian socialist democracy. The treatment that society gives to its children, particularly at the primary stage, determines its pattern. An egalita rian socialist democracy can be built up only on the basis of equal educational opportunities for children of all groups comprising the nation. Education in a democratic social order believes that every child's talent is to be developed so that he can contribute his best to the progress of society. Such a view of human resource is especially more important for industrialisation, because an industrial culture depends on efficient performance by every one, not just a few at the top. In fact, the opportunities for the children from disadvantaged groups must, in addition, be compensatory as to set off the deficiency of educational opportunities which the parents of disadvantaged group are unable to provide to their children.

The philosophy behind setting up of

model schools is that of meritocracy. Their manifesto is that children will be selected on the basis of tests and the ones selected will be provided with education for excellence. The scheme, no doubt, offers for the first time, a better deal to better students, but the question arises that how can we jump towards the development of the gifted when even the minimum facilities for the majority of children are scarce? The huge cost involved in setting up these schools may be found out of proportion in a country where about 20% villages have no schools to date and those existing are not properly equipped. In places where no schools exist even today, particularly for girls and other backward sections of society, children do not have the same opportunity as those who have these facilities in the neighbourhood. It is probably not very accurate but it implies that in our state also about a third of the total number of villages and towns are still without schools. Most of the existing schools have no buildings, no liberary facilities, no play grounds and not even basic facilities like blackboards, drinking water and latrines. Moreover, there is high drop-out rate at the primary stage and since hardly 30% of the rural poor make it to class five and since entrance tests to these schools are likely to be culturally biased in favour of the urban middle class, the equity principle may in practice be reduced to a pious wish. (Likewise, no amount of caution will prompt the possible undergrowth of elitism, snobbery and insensitivity to improvement in these schools.) All new schemes look very attractive on paper but become distorted when they reach the actual implementation stage. The possible utility of the scheme depends on what sort of pace these pace-setting institutions set for other schools. Do they turn out an effective "instrument of change" in the larger mass of Indian activ ity or do they become mere promoters of a dualistic structure of society? This is the big challenge before these schools. Thus instead of giving fancy schemes like model schools we must first concentrate on improving the conditions of existing schools and also set up new suitably equipped schools in areas where these do not exist. Setting up of model schools does not solve the problem of thousands of children being relegated to our ordinary sub-standard schools. As a society it seems we have forgotton how to respect and educate the ordinary child, and we are straining to make our children look extra ordinary, because the ordinary average citizen seems to have become an insignificant entity. This is a dangerous trend in a democracy. The ideal climate is one where all schools offer a good education to all and render model school unnecessary. It is not merely the universalisation of primary education but making education more effective which should be the goal. We must improve the conditions of our schools otherwise every parent, however scanty his income. will prefer to send his child to a fee charging private school rather than to a free school of ours. The Kothari Education Commission of 1964-66 had proposed the common school system providing good standard education in order to bring children of different social classes and groups together and thus promote the emergence of an integrated society. But unfortunately we

have not achieved this aim so far and we find that at both primary and secondary stages we have free schools to which masses send their children but are of poor quality. On the other hand, there are private schools, some of which are definitely better but charge high fee and are availed of only by the higher classes. So again we have a class divided system of education which acts as a major force propagating the ethics of inequality and the inbreeding of personality. The consequences of this situation should attract our attention, whereas the children of the affluent section are receiving better and better education as necessary inputs are provided in private schools, and children of disadvantaged section are getting worse and worse education, equivalent to no education at all. This makes for a greater and greater cleavage between the two sections.

While setting the target of universalisation of primary education and solving the problem of dropouts, the document points out that government will be hard up to set up more schools for large number of children and therefore, suggests to set up a large numt the nine 1-formal education centres. The inherent difficulty faced by the poor with fegard to their participation in education has to be regarded as a major problem in universalisation of elementary education. The reason why children do not go to school or dropout of school early and start earning, is their poverty. So what prevents them from going to school will eqally prevent them from going to non-formal educational centres. Moreover, various types of craft centres, both public and private, have come up in our state during the last ten years which attract poor children of school – going age more than schools do. Children dropout early both because of economic necessity and also because they find education imparted in schools do. Children dropout early both Thus it is poor strategy to allow children to dropout first and then to catch them in non-formal education centres thus leading to an additional expenditure. Besides there is no guarantee that these centres will be more attractive and efficient. In the event, it should be small comfort to tell ourselves that facilities were made available but were not properly utilised. The scheme of non-formal education is suggested to enable boys and girls from poor families to receive the benefits of education but its success requires much greater support in terms of instructional material, regular monitoring and appraisal. The idea in theory sounds good but what happens in practice is that nothing happens seriously.

One of the serious problems in our state is that the location of schools has been haphazard and unplanned and it is this indiscriminate spread of schools which is largely responsible for the inordinate increase in enrolment and deterioration in standards both at the primary and secondary stage. On the one hand there are two schools existing in the same area which need one good and well equipped school and there are English medium private schools coming up in every area and even in every lane like mushrooms, on the other. Government has no control over these schools. Moreover, there are examples, especially in rural areas where boys and girls cannot continue their education

beyond primary stage because secondary schools do not exist. At the primary stage also existence of some schools is shown on paper, especially of single teacher schools but actually the school remains closed when the one teacher is not in a position to attend the school. There is no timely and serious surpervision of these schools. Thus a proper policy of controlling the location of schools both primary and secondary is the first step to limit expansion rate to manageable levels and to improve standards. The administrative machinery of supervision and control has also to be more honest, active and efficient to look into the existant functioning and actual problems of schools and also identify the areas which are without schooling facilities.

While upgrading the schools to higher secondary ones also we have been in a hurry in introducing +2 system in our existing secondary schools without looking into the feasiblity of the schools to handle the superior classes. Adding two more classes has become too big a challenge to our ill-equipped schools which do not have even sufficiet well trained teachers, accomodation and proper equipment, especially for teaching science subjects. There are large number of students but there are no properly equipped laboratories, with the result that students seldom get a chance to interact with scientific apparatus. The new policy of education lays stress on modernisation and strengthening of the content of science and technology in education. But for all practical purposes, at the school level, science is taught as a subject in over-crowded class rooms, rather than through processes and phenomena demonstrated in laboratories and the environment. Thus it again indicates that we are more particular about showing the existence of the system without looking into its practical implications. The secondary stage is the crucial stage, as on the one hand it prepares students for higher education and for the world of work on the other. But unfortunately with shifting the two classes from colleges to schools there has been more deterioration in the quality and quality-control is the most challenging task before us. The giant leap in number is not matched by the quality of institutions and as a result an inverse relationship has developed between the rise in number and quality of products which is disastrous for the future of the country.

Most of the educational reforms have failed to materialise in the past also because sufficient financial resources did not become available. We will not be able to do all we want unless funds become available—an effort in this regard will have to be made by central and state governments, local bodies and indeed by all people. In order to provide good education to our children we must make our upper middle class aware, especially in our state, to invest money in the education of poor children. It will be proper to charge fee from students who can pay and provide concessional and scholarship facilities to the poor. The problem is not only of raising of funds for education but also of proper and honest utilisation of the funds which are granted from time to time for implementation of different programmes. Thus the whole community, educational planners and administrators as well as

teacher should share the responsibility to improve the lot of our poor children who form the majority in the rural areas so that they can also get the benefits of education and find their rightful place in the mainstream of national life. It is already too late and we cannot waste more time in formulating the policies and plans only but keep the failures of the past in view and accordingly take immediate steps in implementing the scheme already present before us.

ENVIRONMENTAL POLLUTION

Anjali Kak
B.Sc. Final

The nine-letter word 'Pollution' is as old as the language of ancient Rome i.e. Latin. And the word, 'Pollution is derived from the world 'Pollus', which in Latin means anything that can destroy the purity or outrage the sanctity of any movable or immovable object. The scenario has changed indeed, throghout the world, since the language of ancient Rome gave us the word 'Pollus' which the English language refashioned it as word 'Pollution'.

Ironically, this word 'Pollution' does not take up much space when we start jotting it down on a piece of paper but it certainly covers larger areas in all the continents of the world, in air, in water and in our surroundings.

This subject of environmental Pollution has of late become a major issue for all planners and researchers. For explanatory purposes let's take it up letter by letter;

'P' stands for

'Predicament' 'O' for 'Obstruction', 'L' for

'Lacklustre', 'L' for 'Langour', 'U' for

'Unrighteous', 'T' for 'Torpid', 'I' for

'Impediment', 'O', for 'Outrageous', 'N' for

'Nervous'.

Hence the people and places afflicted by pollution cannot be taken lightly.

Environmental pollution can be studied under several sub-heads like 'Air Pollution', 'Water pollution', 'land Pollution', and 'Noise Pollution', Air Pollution is one of the most challenging problems of today. One just cannot forget the event of 'Union Carbide Gas' leakage in Bhopal on Dec 3rd 1984. According to the newspaper reports, the most tragic aspect of this horrifying event was that among those who survived, about 50,000 people were maimed for the rest of their lives and many unborn babies died as well.

Another, all the more nerve-raking event was the bomb explosion in Hiroshima and Nagasaki, two chief cities of Japan. The first atomic bomb dropped on the city of Hiroshima on the morning of 6th August, 1945 from a U.S. aircraft. The havoc caused by the bombing was appalling. It is said that as soon as the bomb exploded on the earth, a temperature of about a million degree centigrade was produced. So it can be safely concluded that it was man-made sun on the earth. And even when the worse was over, the surviving ones died a slow and painful death due to radiation poisoning. One of the scientists who played a leading role in the development of the atomic bomb said to the newspaperman: "A scientist cannot hold back progress because of the fears of what the world will do with his discoveries." So does it mean that science will plunge ahead in pursuit of new inventions and discoveries even if the process leaves the world in dust and ashes.

Air pollution is mainly caused by the addition of poisonous gases in the air which cause many diseases in human beings. Factories may also release a concentration of gases which are specially toxic to plants which are the pivot of our very existence on this planet. And anything that interferes with the growth of crops is naturally inimical to our own interests. In certain areas, vegetation around some industrial establishments has completely been wiped out. This however can be prevented if the gases released from the factories are first passed through the detoxification plants where they are rendered harmless before passing out into the air.

Now about the 'forests', it can be said that they are our green treasure and most indispensable part of our existence. After a heavy rainfall, the rain water percolates into the deeper strata of the soil where it is held up by the extensively branched system of roots of huge lofty trees, canopying the forest. Thus all the minerals are retained within the soil which simply triggers off the growth of the woods. But unfortunately, trees are continuously being cut down. In plains, due to the excessive felling of trees, the top soil layer has become loose and is gradually sliding down into the Ganges, thus depriving the earth of its rich minerals. It has been estimated by our ecologists and environmentalists that the total land under forests should be about 33% and in no way under 25% but it is really frightening to see that the total land under forests has been reduced to a mere 11%. Besides proving useful to us in many ways, trees are perhaps the only natural source of removing carbon dioxide from the air and any decrease in the number of trees will naturally result in an increased concentration of this gas in our air. And if this felling of trees continues for a few more decades, it will possibly result in the total clearance of thick forests which will consequently lead to the total or partial extinction of wild life.

To prevent this, any lay man can say that it is advisable to plant more trees. But here also, we have to be mindful of biological balance i.e. the balance of nature with our modern practises of intensive cultivation and clearing of land keep in constant jeopardy. It is seen that as the production of crops is increased, the number and the prevalance of plant diseases also increases. And a startling aspect of these plant diseases is that they cost us a few crores rupees annually.

Next to air, water is the most common necessity of our life but unfortunately water-borne diseases are most common in our country. All the solid waste refuse and liquid waste finally finds way into the water spray of pesticides, fungicides, insecticides may also accidentally land into water and thereby act as water pollutants. Due to the alarming effects of certain fiocides such as D.D.T., its use has been reportedly banned. It is necessary that people should give an ever-increasing measure of cooperation to halt the spread and importation—of diseases, both air and water borne.

Last but not the least aspect of environmental pollution is noise pollution. The metropolitan cities of our country serve as the best examples of noise pollution.

Noise may be produced by vehicles, noisy electronic gadgets, supersonics etc. This noise, when it exceeds a certain limit, becomes uncomfortable rather painful to the ears. Too much of noise simply seems to wrench apart ones mental peace. According to the medical reports, excess of it causes increase in B.P., increase in the level of cholesterol in the blood, loss of hearing etc.

In a nutshell, environmental pollution has become a great threat to the human life. The scientists and our society at large, should join hands to evolve a system of ethics which should necessarily underline the dignity and value of human life.

OUR ENVIRONMENT

Sanjana Jan

In this vast universe, the earth is so far the only planet known to be endowed with an environment that can support life-forms. What sustains life on our splendid spaceship is a thin cover of air and water encasing the earth and is known as the biosphere whithout that, our planet would have been yet another lifeless, desolate form, spinning around in the murkey depths of space.

Scientific research has established that this bio sphere which protects and sustains life is made up of finely balanced mixture of oxygen, nitrogen, carbon-di—oxide, argon & water vapour and maintaining a nice balance between plants, animals, bacteria, soil and water. It is in the midst of this balance of multiple biological process that man and other forms of life have existed and flourished for thousands of years. Man, as the most intelligent being inhabiting the earth, has constantly made use of inventive genius and improvising instincts to force nature to yield its secrets to him so that he could make life more comfortable and enjoyable for himself. He has been after more and more spectacular break-throughs in technology in the firm faith that the sort of progress he is making is undiluted bliss.

In the savage ecological havoc which now envelops the country like an omnious shroud, India ultimately is engaged in a race against time. At the present rate of environmental assault India is steadily dosing more than 1.5 million hectares of good forest land each year leaving behind constantly eroding soil that can hold neither water nor nutrients.

This apocalyptic scenario is not the projection of some Jonah but of experts and scientists. The destruction of natural vegetal cover causes the loss of top soil because of improper drainage and irrigation system. Nature takes virtually 1,000 years to build an inch of top-soil, and thus floods are caused due to lack of soil. To prevent floods barren forest areas must be terraced and trees planted round the hill so that water does not drain down the slope. Fields must not be allowed to lie fallow for long to avoid wind erosion. Ambitious new afforestation programmers are being set up and everything is coming on right track. Very often forests are destroyed for short-term conveniences. By doing such actions we are doing injustice to humanity or our own-selves. Not only our ecological balance is lost but rapid extinction of rare animals takes place.

To conserve wild life it is tied up with the conservation of other resources such as pine forest wet lands etc. The animals which are quite rare are hunted either for mere sport or because of various parts of their body, the skin, horn, tusks or meat which can be sold at a very good price. This must be rigourously controlled and no illegal trade must take place.

The best way to ensure that both habitat and animals are preserved is to form as many wild-life sanctuaries and National parks as possible.

Another most important threat to the environment is the pollution problem, whether it be air, water or noise pollution. The danger of air pollution was recognised as far back as 13th century when the Ist smoke abatement law was passed in England. It is thus evident that the hazards of environmental pollution have been known for a long time.

The outcry against environmental pollution has been loudest now-a-days due to Industrial advancement, Industrial wastes, discarded packaging material and other junk accumulation in mountains, gases and fumes from industrial plants, and exhaust fumes from automobiles jamming the highways, have contaminated the atmosphere so much that every person is warned against deep breathing as dangerous to health. The fall-out from nuclear testing has increased the incidence of cancer, lead to harmful mutations, congenital birth defects etc. What price progress—one may ask.

Likewise widespread use of pesticides, insectisides, fungicides, and use of synthetic detergents has contaminated water supplies. The widespread and ever-growing use of inorganic introgen fertilizers to make the earth yield more has lead to harmful amounts of nitrates being introduced into food and surface waters. In India, pollution of Ganga by emissions from the Barauni oil Refinery lead to a public outcry and an enquiry. Measures have been taken and a project of Ganga purification has been stated amounting Rs. 292 crores. In our own state the beautiful Dal-lake was numbered amongst the best lakes of the world. According to an analysis made in 1884, Dal-lake stretched to about 22 sq. kms, but after 1200 years i.e. 1984 the size has reduced to mere 10 sq. kms. Environmental pollution is a world wide problem, the mass poisoning of fish in Rhine, contamination of lake Geneva, the industrial muck setting in Norway.

There is no dearth of Jeremiahs who are already predicting a horrible fate in store for mankind. According to one school of thought, the increasing level of Carbon-di-oxide in the air will slowly and surely bring about atmospheric changes by forming a filter which would prevent heat radiation escaping the earth. Thus the planet will warm up, the polar ice-capsmelt and the ocean tides engulf the far off coasts. A contrary view is that the pollutants in the atmosphere will deflect sunlight from the earth, dropping the temperature below steadily.... and then back to ice-age. And of course we are experiencing the same now-a-days.

It is obious that before the death-kiss overwhelms the biosphere, man has to find ways of restoring the ecological balance and then maintaining it at a safe-level. One encouraging sign is the great deal of public interest already aroused. Enlightened public opinion can play a very useful role in forcing upon governments and scientists that sense of urgency in tackling the environment problem which should impel every well-wisher of mankind.

In the ultimate analysis, the preservation of environment reduces itself to a question of reordering the relationship that has so far existed among the economic needs of man, progress in technology and the biology of our planet. Nature is in no mood to stand any more abuses and excesses. Man must realise that continual growth of such acts can lead only to destruction.

Freedom incurs responsibility, that is why so many fear it.

— George Bernard Shaw

INDIRA GANDHI'S CHILDHOOD

Aamina Asad
B.Sc. Ist Year

Being a Home Science student studying Child Development as a subject, I have chosen to pen down a few words on some of the childhood activities of Indira Gandhi which stood her in good stead in later life.

When Indira Ji was born, all the members of the Nehru family felt excited and jubilant except Swaroop Rani, wife of Moti Lal Nehru, who felt disappointed because she had wished that Kamla bore a son. Moti Lal silenced her by saying "this daughter of Jawaharlal may prove better than a thousand sons". These words proved prophetic and so did the prediction of Sarojini Naidu when she remarked that this girl was the new soul of India.

From her very birth, Indira Priyadarshini was the most precious thing in Anand Bhavan. Both her grandparents loved her extremely to the extent of pampering her, which sometimes Jawaharlal did not like. Even when Moti Lal would be hearing the cases of his clients or having serious political discussions at Anand Bhavan, she would cling to him in his lap, listening attentively to what was being talked about. Indira herself admitted that Moti Lal was the person who influenced her most during her childhnood. One of the first toys provided to her was a teddy bear which she loved a lot. She would confide all her secrets to it and would treat every other doll as a living being. She would talk to them for hours and tell them about political meetings organised by her father and grandfather. She would ask them to join Satyagraha against the British for the freedom of the country. The dolls would be placed one after the other facing a firing squad of tin soldiers. One of the dolls was made to hold the tricolour made of paper. As the tin soldier would fire on this doll, another would take the flag and hold it high. In this way Indira felt the sense of participation in the freedom struggle.

Influenced by the call of Gandhi Ji to boycott foreign goods, she refused to accept a foreign dress that was presented to her by a family friend. When that friend pointed out to Indira that she was having a doll of foreign make in her hand, she felt defensive. Though she loved the doll, the spirit of freedom overweighed her emotions and she, painfully with tears in her eyes, burned the dool. This incident always remained fresh in her mind.

The study room of Jawaharlal was the most exciting discovery of Indira. She would study whatever she could lay her hands upon, whether she would or would not understand it. She was fond of reading stories about Joan of Arc and longed for the day when she would similarly lead her people against the British and win freedom for her country. In fact her father and grand father were her real educators. Jawaharlal would write to her regularly from prison, which created in her an inquisitive and analytical attitude. She would travel with him within the country and outside and

during these journeys he would give her a full background of civilisations of the regions they were passing by and of the world as a whole. He used to talk to her about the great men of India and the world and details about the French and Russian revolutions.

When the whole family was involved in the freedom struggle, Indira, though yet a child, strongly felt like contributing her might towards this noble cause. This she did by collecting hundreds of children of Allahabad in the lawns of Anand Bhavan and appealed to them to make their contribution to freedom movement as a children's organisation. They served as secret messengers of party workers who had gone underground and acted as spies to get information as to what the Government functionaries were up to, so that the workers would be forewarned. This organisation thus formed was called the Monkey Brigade.

Indira Ji loved Gandhi Ji as much as her Dadu and Papu. When she first met him during her early childhood at Sabarmati she climbed into his lap, took away his spectacles and pulled his ears. Gandhi Ji had long ears which reminded her of Mickey Mouse.

The unique atmosphere in the family in which Indira Gandhi was born and brought up and the practical education and training that she received from her father and grand father during her childhood contributed largely to her success as a distinguished leader, administrator and statesperson.

COMPUTERS

Prof. U.K. Dullu

Man has invented many electronic devices but the computer has made a greater impact. The spate of inventions in Computer technology has led to the development of mini, micro and personal Computers and they have become indispensable to engineers, scientists, business executives, managers, teachers and students.

The history of Computers begins with the development of the ABACUS by the Chinese around 3000 BC. The era of modern computers began with the advent of UNIVAC that used the vacum tube. Such Computers were termed as first generation Computers but they occupied large space and had less speed of operation. With the invention of transistor the second operation in Computers came into the forefront. In the 1960s the development of IC chips gave birth to the third generation computers with improved means of interaction and reduction of size. Computers with LSI have been named as fourth generation computers.

Based on the operating principles, computers can be classified as;

i) Digital Computers
ii) Analog Computers
iii) Hybrid Computers

Computers that essentially perform by computing are called digital computers, whereas Analog computers operate by measuring, and computers which combine features of both analog and digital type are called hybrid computers.

A majority of the computers used in the world today are digital. The total system of a computer involves the following:

(a) Hardware (b) Software (c) Humanware

The physical equipment represents the hardware. Software refers to the various types of instructions. The humanware refers to the personnel who maintain and operate the system and include the following personnel: software engineers, maintainance engineers, system analysts programmers and operators.

The five basic units of a digital computer are:-

(a) Input that reads information and feeds, to the computers in coded form.
(b) Storage unit to store programme instructions and data.
(c) Arithmetic logic unit performs
(d) Control unit interprets the inetraction and initiates the operation.
(e) Output unit decodes the information and presents it to the user.

The set of programmes that are run in a computer is called software. Anything it does is the result of human instructions as long as it can understand them.

A computer can be used in three modes of operation: batch processing mode, time sharing mode and interactive time sharing mode. In interactive programming the interaction between the computer and the user takes place in two models, i.e. information flows from the programmer to the computer and execution of the programme takes place. The programmer may key in some data during execution. The function of a computer is based on the language being used. •

The most popular language tor interactive use is BASIC and contains less number of statements, simple grammer and suitability to both mathematical and business problems.

ADULTERATION IN FOOD STUFFS

Shri R.N. Kaul

With the dawn of independence it was expected that there will develop social consciousness among the people and put to end all social evils like adulteration which not only imparis the health of citizens but tends to demoralize the whole nation and greviously obstructs her normal and economic progress.

What can be more criminal than a food supposed to give health and cheer but is more likely to develop wide range of ailments from minor stomach upsets to cancer and various other diseases linked with malnutrition, slow growth and lack of stamina.

A toast quite probably buttered with vanaspati ot the liquid in your cup could be a wasted grain mixed with iron sulphate and sugar with some washing soda, soda bicarbonate, gums and starches. The luscious-looking grapes or the delicious jam may be an artificial product smeared with unpermitted dyes, synthetic flavours or toxic preservatives and tasty meat could well have been obtained from dead and diseased animals.

Infact the situation may be that we may be eating industrial oils, animal fats, charcoal powder, sawdust, paper and mud in our breakfast, lunch and dinner.

Food adulteration is the addition of substances which may or may not be toxic or the extraction of normal and natural contents from a food article.

The selling of packed stuff as a result of unhygiene handling and poor storage or incidental contamination and misbranding, too are the means of adulteration.

Adulteration of food stuffs can be categorised into various groups.

The first group includes the addition of substances which are non-toxic. They may be digestible like addition of water in milk, chicorry in coffee, vanaspasti in ghee etc. or indigestable like addition of iron oxide, sand, saw dust, brick powder etc.

The second group includes the addition of substances which may be toxic to health like addition of Argemone oil to mustard oil, kesori dal in Basin, Coaltar dyes, poisonous metals, toxic preservatives etc.

The third group includes removal of normal and natural constituents which not only deprives the food article from essential nutrients but renders it substandard and poor in quality like removal of fat from milk, extraction of essential oil from condiments and spices etc.

The prolonged consumption of artificial colours like Metanil yellow employed for sales appeal in sweets and confectionaries like jalabies, halwa, ladoo, toffees, beverages, turmeric, pulses, ice cream etc. can lead to tumours, cancer and testiculur degeneration in males.

Mineral colours like lead chromite

used to import bright yellow colour to turmeric causes mental retardation, anaemia neurological disorders, brain damage and in young women abortion. The use of copper sulphate in dried peas to retain green colour is highly toxic. Rodanun B, a basic coaltar used in pink varieties of paper, is a dealiest cancer–causing–dye.

Basin flour is adulterated with kesari dal which contains a toxic called BOAAC (a-Butyl Oxyl allamire Amire) It causes paralysis called hathyrisne, diarrhoea, anaemia, cirrosis of liver, epileptic conclusions in which abodomin gets bulge due to excessive formation of water as a result of defective liver.

Argemone oil, an extract of Argemone Maxicona is adulterated with maxicona and is adulterated with mustard oil. It is used in varnishes and paints and contains a toxic called SANGUNARINE which causes Frythrom of body (swelling of face and limbs) due to accumulation of water in the Cavities and Tissues.

Glycoma of eyes, inflamation of eyes which can finally lead to loss of eye sight, epidemic dropsy (swelling limbs), cardic arrest thrombosis, redness of skin, Hyper pigmentation, still births, gastrointestinal troubles, retards growth and causes Anoxia, turmours and enlargement of liver.

Low cost oil, like cotton seed oil linseed oil, rubber seed oil, castor oil, water melon seed oil are used in expensive edible oil like mustard oil, cocanut oil, ground nut oil etc. and to increase punjency of the adulterated oil, pakora oil is added which contains a deadliest cyanogenic compound, Hydrocyanic acid. The oils like transformer oil, spindle oil, switch oil, available engine oil, paraffine oil, petroleum jellies and other white or mineral oils are used in edible oils. Although they are much cheaper than edible oils but being of petroleum origin they contain polycyclic Aromatic Hydrocarbons which are Carcinogenic. These oils cause gastrointestinal disturbances, vomitting and interfere with the absorption of fat soluble vitamins like vit. A and also can damage liver. Orthotricreslyle Phosphate (TCP) a cheap non-volatile colourless and odourless oily liquid widely used in plastic industry as a soluent, is adulterated with edible oils or the oils stored in such plastic container may also get contaiminated with TCP which may lead to crippling of legs due to damage of fatty nerve axon sheaths and other parts of Central Nervous System.

The low grade solutions used for extraction of oils from seeds like Hexane is found in edible oils. These organic soluents due to polycyclic Hydrocarbons can lead to cancer.

Rancid oils are mixed with fresh oils and to keep such oils free from Rancidity or decomposition for longer periods, antroxidants are added.

Rancid oil when used for cooking destroys vitamin A and E.

Overheating of edible oils during cooking are also harmful to health. The continuous heating of oils and fats causes Nutritional impairment, Renal and hepatic ailments and other pathological disorders. The repeatedly boiled oils used by Halwai, for somosas and pakoras can lead to cancer and retard growth of cells due to production of peroxides, polymers and other cyclic products during heat.

Ghee or butter sold in market can be a mixture of dead diseased animal fat, artificial flowers and colouring matter. It can be Rancid stuff or a mixture of potatoes, vanaspati or any other low cost non edible oil or may have an excessive water or lassi in it.

Artificial sweetening agents like Dulsin, sod cyclometes used as sweetening agents in place of natural sugar in cold drinks and other beverages, can cause urinary bladder cancer, Renal damages, liver tumours and interfers with the functioning of Red blood corpuscles.

The aerated water or soft drinks were also found to contain mineral acids in place of or,ganic acids, unpermitted Colours, artificial flavouring agents, Co_2 deficiency, microbial and metallic contamination and presence of objectionable drugs.

The presence of sand, stones, mud earth marble chips which are chemically silicates and carbonates are added in food grains, pulses, cereals, spices, condiments, tea, coffee etc. to increase apparent weight and size of the product.

They harbour millions of disease bearing bacteria and effect the soft lining of digestive tract, break teeth and impair the normal functioning of the system in various ways.

Talc or soap stones or chalk used for polishing Rice is a hydrated magnessium silicate together with submicroscopic filters of asbestos, these can lead to cancer.

The asbestos which is a natural fiberous silicates is used for filtering fruit juice, soft drinks, alcoholic beverages etc. and is beleived to give rise to stomach cancer. They are so small to be seen through electronic microscope. They can pass through blood stream and therefore can prove dangerous for health.

In ice cream and milk, blotting papers are used to give creamy appearance. Unhygienic water is added to milk and to raise its specific gravity, starches, common salt, sugar, sod. bicarbonate thickening agents like gum-acocia, urea and other fertilizers and milk of mixed breed sold in the market. Addition of water to milk deprives the consumer of his moneys worth and if it is filthy and unhygienic, it can cause gastrointestinal troubles.

Chillies powder has been found to contain saw-dust, cowdung or horsedung, excessive common salt, foreign salt, brick powder artificial coaltar dyes and to retain its brightness mineral oil or any other low cost oil is used. The presence of excessive moisture in chillies can lead to growth and micro-organisms like fungi which-can be a health hazard. Turmeric powder is adulterated with foreign starches, yellow earth, sand and is dyed with lead chromate or material yellow..

Black peper may be dried papaya seeds or any other light and foreign berries coated with mineral oil. They may be black seeds of cotton which are heavier than papaya seeds or it may be skin of urd dhal.

Ginger is pasted with excessive calcium carbonate or calcium sulphate to develop white appearance and in powdered form it may be an adulterated mixture of foreign starches like Barley etc.

Asafotodia (Hing) is adulterated with foreign resins and gums like colophony,

galbonium, ammonium etc. Colophony is obtained as a reswidue after distillation of oil of turpentine from crude turpentine gum or oboresin. Besides Resins, coaltar dyes or mineral pigments, stone chalk, starch, talc and other foreign matter is added. It has also deficiency of alcoholic extract. Since it is exclusively imported from Afghanistan, it is difficult to get pure product.

Amchur (dried mango) and Anardana contains sand and heavy insect infestation. Essential oil is extracted from cinamum, cardamum, aniseed cloves etc.

Thickly casia bark is sold in place of thin and costly cinnamum. Kala zeera is nothing but thorny weeds resembling zera & is coloured with charcoal dust. It may be synthetic zeera from mud and earth with foreign seeds.

Poppy seeds contain foreign seeds, deficiency in volatile oil due to exhausted seeds. Ajwan has been found to contain fine sandy matter and other foreign seeds.

Saffron has excessive moisture, artificial colouring matter foreign matter like strips of jute, paper sand etc. or foreign plant material like maize tendrils etc. suitably dyed to pass off as saffron.

Garam Masala carry powder or mixed masalas have been found to contain foreign strach, sand, dirt, cowdung, horse dung, artificial colouring matter deficiency of costly spices, exhausted spices, excessive common salt and woody matter.

Common salt has excessive moisture and excessive soluble matter. It is adulterated with white sand powder, dirt etc. and has deficiency of iodine and bace content.

Toffees and confectionery for children have been found to contain wax, clay artificial sweeteners, unpermitted colours talc and starch.

Tea is polished with unpermitted colours .and mixtured with Black 'gram or cashew husk. It has excessive woody stalk foreign and exhausted leaves. Coffee is adulterated with chicorry which has no food value. It is also adulterated with roasted powdered dates and tamarind seeds, exhausted coffee and cashew husk.

Cocoa is adulterated with sago flour which has been coloured with red oxide or iron oxide. Sugar contains fertilizers, washing soda, white sand, chalk and common moisture and is adulterated with corn syrup and can sugar Betal nuts are moulded from mud to exact shape and then coloured with striations to resemble the actual product.

The layer of silver foils used on sweets for decoration may be metallic thin aluminium shealths which can lead to serious gastro intestinal ailments. The drinking alcohol is adulterated with methyl alcohol or wooden spirit causing acidosis, abdominal pain, blindness and finally death. It may also contain excessive water, fuel oil, isopropanol, preparation from molasses and metallic contamination.

Tomato ketchup may be dyed pumpkin. The use of excessive pesticides like DDT Malathion on food grains for preservation leads to Artheritis and bony deformation. The constant use of Benzoic acid as a preservative in various processed food products retards growth, damages brain and causes hyperacidity. Simil-

ary nitrites used in tinned products like fish and meat as curing agents inactuates hamoglobin of blood and combines with the acid of stomach forming Notrocammine which can lead to cancer and damage of liver.

The use of synthetic flavouring agents like menosodium glutamate is a notorious headache inducing agent and dilates blood vessels.

The potential dangers of Mycotoxins Aflotoxins produced by molds like Aspergillus Pencilline, Rhizophous, muccor developed on–food grains like wheat, maize etc. due to poor storage conditions and unhygienic handling can lead to gastro intenstinal troubles, Ascites, convulsions, gangerine, neurological, Hepatic and Renal disorders.

Argotoxin produced by molds like Argot, developed on maize and wheat causes burning sensation of extremities due to vaso construction of the capillaries of extremities (st. Horny's fire) painful cramps in limbs, diarrhoea, giddyness and vomitting.

Similarly Fungus developed on Archaemits toxin called patulin is bitter in taste. Such archaemits are usually scented with artificial flavours, sweeteners & are dyed with unpermitted colours to mark unpleasant smell, taste and colour and then marketed as scented sufari. The use of such sufari can lead ot death.

The low cost packaging material used for packaging various food products has posed a great risk to human health. The toxicity of the paper packing material is due to coatin g of wax paper which contain paraffine wax contaminated with 3, 4 Benzopyrene. The card board boxes made of recyled paper contains poly-chlorinated Biphenyls.

Similary food products packed in low cost plastic containers, ploythene bags, coloured paper packages and metallic containers can lead to food poisoning due to toxic chemicals present in them. Radiation hazards caused by Strontium—90, Iodine—31, Casium—137 are probably the most important source of Radioactive contamination of food from nuclear explosions. The natural radiation of cosmic rays in the sky have also harmful effect on living tissues. They are stored in bones and damages bone marrow and other tissues. The Gonads are effected leading to sterility or formation of defective off-springs, lauekumea and other malignant disease.

Pan masala which is now extensively used contains unpermitted colours, excessive saceharrine and harmful ingredients and drugs.

Such are the various means of adulteration, all harmful to health. Adulteration is restored to meet increasing demand of foods in short supply and to become rich quickly they earn huge profits by harmful and illegal methods.

To ensure quality control of foods in various markets and eradicate the evil of adulteration, the Indian Parliament passed prevention of food Adulteration Act on 12th Sept. 1954 which came into force on Ist June 1955 with rules on 12th Sept. 1955 to whole of India except J&K. The act was later on extended to J&K State in the year 1972.

The act is operated by the Director General of Health Services Ministry of Health & Govt. of India & empowers food inspectors to inspect provision shops and seize an appropriate quantity of suspected food article on proper payment and prior notice in writing on prescribed form VI. The sample is made in three equal parts each part is put in a properly cleaned, dry, labelled bottle bearing name of the vendar, place and date of collection, nature of sample and quality of preservative used. Each sample is wrapped in a thick paper. The ends of the paper are folded and sealed with a gum. A paper slip to the size that goes round completely from bottom to top of the container bearing signature, code and Serial No. of local Health Authority, is pasted on the paper. The signature or the thrumb impression of the vendor or a witness if the sender refuses, is put on the bottle, the wrapped and the paper slip is further secured by means of strong thread both above and across the bottle over which at least four clear impressions of seals of the vendor are fixed on top, bottom and sides of the container. The knotes of the thread too are sealed with the impression of seal.

A part of sealed sample and memorandum in form VII is sent to Public Analyst in a sealed packet and the remaining two parts of the sealed samples each with a memorandum form VII in a sealed packet is sent to the concerned local health Authority. A copy of the memorandum and specimen seal used to seal the sample is also sent to Public Analyst separately along with the sample.

Public Analyst on receipt of the sample compares and records the seals and other particulars of the sample, carries investigations and submits report to the concerned local health Authority within a period of 40 days for initiating prosecution against the defaulter in the court of law so that appropriate punishment is awarded as required under the rules which involves six months to three years imprisonment with a fine of less than Rs. 1000/- per manufacture. In case the vender commits second offence or repeated offences, his license is cancelled and is black-listed in newspapers on his expenses.

The legislation alone cannot have desired effect on the eradication of evil of adulteration unless the consumers are alert and cooperative, with the Government. It is with people's cooperation that adulteration can be checked effectively.

Besides food inspector even purchasers can have an articile of food analysed by Public Analyst. Each state has a public Analyst who is a technical expert in the administration of food quality-control, a legal expert under prevention of Food Adulteration act, a protector to consumer, a guide to food industry and a source of informaiton to food inspectors, and people in general in checking Food Adulteraiton.

A consumer education programme needs to be launched on an extensive scale to have thorough Public Awakening on adulteration of food stuffs.

The environment week had been an opportune time to conduct a workshop on food adulteration in the state for the first time which evoked a good response beyond my expectation from the staff and the students and other dignatries.

Many more such workshops need to be held in the college and near future for which the staff and the students especially the Deptt. of Home Science should come forward so that this social evil is effectively fought and eradicated once for all. My service will always be at the disposal of the college.

Finally I have great praise for all those students and the members of the staff without whose cooperation it could not have been possible to conduct the workshop.

Happiness is a perfume you cannot pour on others without getting a few drops on yourself.

— Ralph Waldo Emerson

TOUR DIARY 11.1.88 – 24.1.88

Shazia Bashir
Class 12th

Educational tour is usually organised by the Government. As the facility was provided by the Government, our college Principal also decided to avail of this opportunity.

It was decided that a party of 120 students alongwith a few staff members would go on this tour to Bombay and Goa. On 11. 1. 88 we started for Jammu by buses. The weather was quite favourable although – it was the month of January which is usually very cold. On our way to Jammu we stopped at various places, at Qazigund we had a cup of tea to refresh ourselves and at Ramban we had our lunch at the tourist banglow. We reached Jammu on the same day at about 9 PM and stayed at Govt. College For Women, Parade ground, Jammu. On 12.1.88 we left for Jammu Railway Station at 3.30 pm. Reservations were already made for us in superfast train. Many parents had come to see us off.

On our journey to Bombay our Professors were very helpful. They saw to it that we get comforts in different railway compartments where we had occupied difference berths and seats.

We enjoyed the train journey. We reached Bombay safe on 13. 1.88 at 11.30 pm. At the railway station we were received by the tourist officer of our own state as tourism department of J&K had arranged for our lodging we settled down within an hour. On 14. 1.88 morning it was a pleasure to see the enthusiam the girls displayed while starting their first day in Bombay. After our breakfast the teachers incharge Mrs Khalida Bashir and Mrs Farida Thakur divided the girls in two groups and we were advised to go for an outing alongwith the teachers we went to the Museum. The collections were marvellous, valuable and unique. We had our lunch in one of the restaurants in Colaba. We saw many market places and had a view of the sea as well. On 15. 1. 88 – Early in the morning we were boarded in the buses for sight seeing. The first place we saw was the Gateway of India. Huge Arabian sea was sighted. Our next place was the Tarapurwala Aquarium. The different fish collection inside the glasses was a feast to the eyes. We spent sometime at Mahalaxmi Mandir, Haji Ali is a saint and his grave is surrounded by sea. Our last spot to visit was Nehru Planetorium. It is one of the educative places where artifical universe with the artificial stars show the different functioning of the planets and stars and a movie about the universe was also shown. In the evening we returned to our lodging.

On 16. 1. 88 we had a lovely day at the Elephanta caves where we reached in steamers. Elephanta caves on an island are all full of different statues of various gods Surroundings of the caves are very lovely. Certain caves are very dark.

On 18. I. 88 it was our fourth day in Bombay. We got familiar with the roads land routes Teachers decided that we could have our own way on that day. We went to different market places and did some shopping. We had a galla day.

On 18. I. 88 we again went for sight seeing and saw some of the very interesting places of Bombay like Vihar lake which is rather at higher altitude. It is the waster reservior of Bombay. There is beautiful garden around and a children's park as well. It is an artificial lake made one hundred years ago. It took us quite some time to reach there. We went to Filan city next but were not given permission to get inside; Lot of time was wasted there. Our next place which we visited was the Hare Rama Hare Krishana Mandir. The Mandir was full of pictures and story of Rama were inscribed on the walls. Our last spot was the famous Juhu Beach where we enjoyed very much. We were interviewed by a lady from the Bombay Doordarshan who had come along with a group during the sunset when we reached our lodging. We were informed by our professors that we could not make it to Goa because reservation for the students could not be made because of the heavy booking. 19. I. 88 was the second last day in Bombay. So we went for shopping etc.

On 20. I. 88 we got busy in packing and in the evening we went out to buy things which we would need in the train. On 20. I. 88 morning at 4.30 a.m. we left for railway station and the train left at 4.30 am. We had a reserved boggy on our return. It was a very comfortable coach. We reached Delhi on 22.I.88 at 12.30 pm and stayed for 8 hrs in Delhi. In the evening we left for Jammu and reached there on 23.I.88 morning. We stayed there for a day and on 24th morning we left for Srinagar at 9am.

On reaching our college we were received by our parents who were delighted to see us. On behalf of the students I am very thankful to our teachers who accompanied us upto Bombay.

MY VISIT TO THE U.S.S.R.

Anju Raina
Roll No. 335, B.A. Final

U.S.S.R. is the biggest country inthe world from the territorial point of view. It is located inthe northern hemisphere, that is why most parts of it are covered with snow throughout the year. U.S.S.R. has fifteen republics. It is a socialistic country influenced by Lenin's principles. The people of Soviet Union are very hard working.

The festival of India was celebrated in the Soviet Union from March 1st to November 1987. Through the efforts of our Principal six girls of our college were selected to participate in the festival of India. It was my great pleasure that I was among those selected for the tour. The group consisted of twenty members to represent the state as well as the whole of nation.

We left India on August 31st for Tashkent. Taskent is the capital city of UZBEKISTAN. After the journey of three hours by Air – India we were received by the affectionate citizens of Soviet Russia. The Taskent ceremony was attended by Indian ambassador in Russia. Mr. T.N. Koul, the union minister. Mr. Vasant Sathe and the great personalities of Soviet Union. Indian culture was very much liked by the Russian people. The Kashmiri cultural programmes were much appreciated by the Russian audience because of the costumes and the jewellery. Our kashmiri culture resembles the culture of samarkand, as they also have Kammez salwar, chinar trees, willow trees and above all the climatic conditions are similar.

Our daily engagements were to give culture performance and to attend the friendship parties given by the Russian people in our honour. Whenever we went anywhere we were welcomed by thousands of affectionate Russian people, not only the adults but also by the loveable children who with a pen and autograph book in their left hand and a bunch of flowers in their right hands, were curious and keen to crowd round us. Just like we have a craze for western culture, the Russians are crazy about the Indian culture and try to imitate it. In a big theature in Taskent, Hindi movies are exhibited regularly. They like Hindi movies and have a great regard for Indian actors and actresses. The Russian girls like, the pheran and saree and apply a 'bindi' on their fore heads.

After staying in Taskent for fifteen days we were sent to CHIMKENT, JAMBOL, AL-MAT MOSCOW, KARAGONDA, STALINGRAD etc. We visited many historical places and commercial areas and gained valuable knowledge about the Soviet Union.

We were regarded by the Russian people with love. They were very fond of seeing us and sacrificed valuable time to receive us. We could hardly imagine that Russian people would be so much enthusiastic in the matter of friendship.

Though we did not understand each others language, yet the language of love and affection is one which is understand by the whole humanity.

The festival of India strengthened the Indo-Soviet friendship more and more. Whatever, its other results may be, we got most valuable personal observation of Russian culture and made strong friendship with many Russian people.

Being a student, I think this type of activity must take place in the field of culture in almost every country. So that the rich Indian culture and civilization will be viewed and recognized all over the world. And above all it will help us to know each other and to attain educational knowledge.

India must win full prosperity and progress so that it will organise educational tours to many other countries in the future.

long Live India.

MY EXPERIENCE IN USSR

Hamida Akhtar
B.A. Final

I was very fortunate to visit three republics of USSR as a Govt of Indian deligate in the festival of India. The festival of India in USSR is a part of the cultural exchange prograramme entered in by India and USSR. The Government of India has entered into many cultural exchange agreements with many countries in the world. The main objective of this cultural exchange is to strengthen the friendship of India with the youth of other countries. Such interaction between countries brings different cultures together. The culture of India is nothing but an assimilation and synthesis of many cultures, religious faith and people. This assimilation and synthesis took place only because the Indian culture was not rigid and exclusive. If ones culture is rigid and exclusive it cannot interact with other countries. When different cultures come together interaction is inevitable. It enriches ones culture. The basic nature of Indian culture is to know the oneness of the mankind as a whole. Culture is the care of civilization. Culture literally means to grow and to grow mentally and to live in peace and harmony.

We left Delhi after fifteen days of rehearsals and many other formalities in the Indira Gandhi stadium for Tashkent on 31st of August 1987.

Tashkent is the capital of Uzbekistan.

Truely speaking, the people of USSR love India. Those moments are unforgettable when depa rting from one place to another tears used to roll down from the eyes of the people in those places. Whereever we went the majority were muslims by religion, but 80% of these people were altheists as they have one religion that is Leninism. In very city they have Lenin museum, Lenin square, Lenin parks and Lenin statues.

Most of Tashkent was rebuilt after an earthquake in 1965 with the help of many other republics. Tashkent is of great importance to India for the reason that the late Prime minister of India Sh Lal Bahadur Shastri and General Ayub Khan of Pakistan signed the peace treaty there in 1966, the USSR playing the role of peacemakers.

On the 5th september the inauguration of the Festival of India took place in Lenin square. Our group consisted of 176 members. The dancers, musicians etc. came from different parts of India. It was a great ceremony. About 70 to 80 thousands people were there to watch the various dancers of India. There were as many as 15 to 20 platforms.

On the 6th evening the inauguration of the youth took place in a very large Indoor stadium. The Indoor stadium could accommodate 4000 people. It was one of the bigger auditoriums built with a great aesthetic taste.

On the 7th afternoon we left Tashkent for Frunze the capital of Kirgizia, another republic of the USSR. Fruenze is a very beautiful city. In Fruenza we were again taken to Lenin Square and wreath laying ceremony took place there. In the evening we used to perform our dances. The people of Fruenza received us with great warmth Fruenza receiced us with great warmth and affection. In the morning we were to visit there four museums which had the rarest collections. The museums showed the history and evolution of the people from the Nomaic to the modern stage of civilization.

We left Fruenza on llth afternoon for Alma-At, capital of Kazakistan, which is surrounded by hills. Alma-Ata means the father of the Apples, Alma-Ata is a beautiful city. The climate here was cooler than Fruenza and Tashkent. Alma-Ata has received our Cosmonat Rakesh Sharma. We visited a sports complex in Alma-Ata where we saw ice shakting for the first time we visited some of the rural parts of Alma-Ata and saw how through science and technology they have improvea their lives so much.

Our collective form consisted 9600 hectares in which 120000 families were working. In Alma-Ata we visited one weaving factory and spinning factory which manufactures 30000 meters of fabric per day. The factory has an indoor auditorium for the factory workers. We left Alma-Ata on 15th Tashkent.

Whereever we went we were received by the inhabitants most cordially. They used to give us a warm welcome and such receptions. There are many monuments built in memory of their war heros who sacrificed their lives in the Second world war. We can see similarity between India and Soviet union i.e. unity in diversity the people of the USSR love to sing our songs, drink our tea and they love Late Mrs Indira Gandhi, Mr. Rajiv Gandhi, Mr Raj Kapoor so much that it is beyond our words. The scientific advancement has not shown any hostility to their culture.

We left Tashkent on 21st of September 1987 for New Delhi.

The curse

Prof. M.H. Zaffar

The original poem in Kashmiri was selected for the national symposium of poets 1988 held at Patna (Bihar) in connection with Republic Day celebrations.

I brought with me the sun's warm splendour,
And lit a fire in cold winter nights,
In my lap I fostered the light of knowledge
And caught in the tangles of birth and rebirth,
One day I was Gautama, one day Nanak I,
Sometime I was Nunda Rishi and at another Gandhi
Sometime I was Meera, sometime Lalla Arifa...
I burnt myself, giving and wishing light
I never desired chill blasts of mid—winter.
I adore spring, so I wished for spring everywhere.
To the lakes and the seas and the waterfall,
The hills and mountains and the bubbling springs,
The glades and the postures and the greenswards,
I did obeisance and wished them long life.
My nature is immortal—but,
My unity is undying—however,
I cannot quite understand—what,
What vexations have engulfed me!
Chill winds from the icy city have cheated me.
Unfathomable oceans are frozen stiff.
Who has cursed these river streams?
On hills and mountains fog has thickened,
and the dales, valleys and green meadows

And withered as if by autumn struck.
The robin, bleeding, is mute on isolation.
The playful, jocund thrush is dumb,
And the springs have stopped giving water.
Have the gods turned their backs on me?
Did I not worship them all with floral offerings?
Am I being enticed by untruth and falsehood?
Verily I am assailed by doubt all over.
It calls for a new quest and self—evaluation.
I am not Gautama, I am not Nanak,
Neither am I Nunda Rishi, nor a Gandhi,

To be Meera or Lalla Arifa, I don't claim
Baseness has come, fault has crept in.
But that call in my own resounding call—
I must not forget my own nature,
I must not forget my indivisible unity.
The sun I must bow to and beauty worship,
And perpetuate the search for morning.
Now I have to give tongue to the robin and the thrust.
The owl, bird of ill omen, must be uprooted.
To the springs I have to give a new gush and flow.
And lift the curse from the stagnant pool.
The frost on the fathomless seas must be melted away,
Fog from the hills and mountains must be lifted,
To the glades, the pastures and the glass lands,
Verdure must be restored, and spring allotted.
We have to usher in a season that birds may sing,
Cherish harmony and fairy-song in everthing.

LOOKING BACK TO 1987

Once again the year in retrospect gives us cause for satisfaction in many ways: achievements in academic and extra-curricular fields which set a standard of excellence that will be a challenge for the coming year.

Presidential visits

Visits by the country's highest dignitaries, the two Presidents—Giani Zail Singh on the eve of his relinquishing charge and Shri R. Venkataraman soon after he assumed charge, provided a fit occasion for the talents of our students to be put to the test. Their superlative performance can be imagined from the photographic record the magazine provides. Particularly innovative and enchanting was the programme specially devised and presented before the President, Shri R. Venkataraman, tilted "The Brides of Jammu and Kashmir", it presented for the first time a musical pageant of the marriage ceremonies of the five cultures and sub cultures of the State: Kashmiri Muslim, Kashmiri Pandit, Gujjar, Ladakhi and Dogra. Accompanied by friends and relatives, all the brides, one after the other, made a ceremonial entrance from the back of the auditorium. As they walked demurely and the chorus burst in joyous music and song in appropriate regional dialect, a hush fell upon the audience of luminaries, quite spellbound by the charm, and glamour of the show. The dances in the folk idiom made everybody sit up and take notice for the first time of the great variety of costume, jewellery, song, dance, ritual, infact everything that constitutes culture–that exist even within the same religious group in the State. The President, Shri R. Venkataraman, was thrilled at the glorious bridal tableaux and his speech on the occasion was extremely encouraging to us.

The same programme was witnessed on another occasion by the members of the NAYE (National Association of Young Entrepreneurs), Women's Wing, when they held their national seminar in Srinagar.

Cultural Exchange to the U.S.S.R.

Two troupes of students from the college were selected to visit the U.S.S.R. to participate in the Festival of India. One, sponsored by the N.C.C. comprised seven students and a professor and the other sponsored by the Cultural academy consisted of six students. The following are their nemes:–

a. **N.C.C. Group**

Prof. Jai Jai Wanti Parimoo (Incharge)
Neelofar Shah
Saadat
Tahira
Rifat
Tsering Dolkar
Gurmeet
Anju Raina

b. **Cultural Academy Group:–**

Bharati Tiku

Hamida Akhtar
Jahanara Janbaz
Darakhshan
Ravinder
Alka

Mushaira

Another cultural event of importance occurred on the birthday of Sher-i-Kashmir Sheikh Mohammad Abdullah on the 5th of December, when an Urdu–Kashmiri mushaira was organised in honour of the great leader. The poets who participated were:–

1. Sh. Gh. Rasool Nazki
2. Shri Rehman Rahi
3. Shri Mazhar Imam
4. Prof. Hamidi Kashmiri
5. Shri Marghoob Banihali
6. Mrs. Rukhsana Jabeen
7. Shri Shafi Shaug
8. Shri Moti Lal Saqi
9. Shri Pyare Hatash
10. Shri Zafar Ahmed
11. Shri M.H. Zaffar
12. Shri Iqbal Fahim
13. Mrs. Naseem Shafai
14. Shri Rafiq Raz

Students Affairs

The election for the Students Council of the college was held in the Ist week of July in the presence of the Principal and the Deans of students. First the representatives were elected from all the classes and then a meeting was called for the election of the students council. The office bearers of the Students Council elected are:–

1.	President	—Bureeda Majid
2.	Secretary	—Vaishali Sharma
3.	Vice President	— Navjot–Saba Rehman & Anjani
4.	Sports Secretary	—Syedah Nisar and Sunita Bhat
5.	Joint Secretary	—Samina Mufti
6.	Secretary, W.E. (Women for the Environment)	— Anjali Kak

The Students Council is an active body of the college that helps in maintaining discipline, helping the students to sort out their problems and in organising the various functions of the college. This year a number of activities took place in the college e.g.; debates, dramas, extension lectures and other cultural activities. The members of the council actively participated in these.

A dance programme was arranged for the girls in the college on 22nd September. Yamini Krishnamurti presented Bharatnatyam and Kuchipudi dances. The programme was very much appreciated by the students. On 23rd September a programme of instrumental music was presented by Ustad Zia Mohi-ud-Din Dagar on Rudra Veena. His comments with practical illustrations were very educative, particularly as the masters of this instruments are very few.

The North Zone Culural Centre, Patiala, organised a cultural meet in Srinagar. The States which participated in the Cultural show included Jammu & Kashmir. A Mehfil-i-Mushaira and Sufiana

Kalam was presented in the college auditorium on July 15, 1987.

One of the highlights of the cultural activities of the term was a colourful variety programme presented to the students by their teachers The principal and staff members from all the faculties and departments appeared on the stage in roles with which the students could never have associated them normally! and how!! Their unbelievable talents flowered in all forms of entertains. A graceful rof followed by a vigorous Chhakri hilarious skits with stetistical overtones, mono-acting, qawalli dogri Ladakhi and Kashmiri dances, fancy dress tableaus–you name it and the staff members presented it. The students were thrilled at the highly entertaining show. They were particularly impressed by the seriousness with which their teachers performed on the stage. This successful show was organised to raise funds for the C.M.'s relief fund.

Mrs. Shahina Shah of the English department produced two one-act plays in English 'The Bear' by Anton and 'The Miracle Merchant, Begam Shiekh Mohammad Abdullah and Begam Molly Abdullah were the chief guests. The production was very successful, the acting being of a good standard drew a grand applause from the discerning gathering.

To reciprocate the effort put in by their teachers, the students put up an equally impressive show on the teachers day on Sept. 5, 1987. They rose to new, imaginative heights in executing dances, tableaux, songs and skits. It was a very entertaining programme and the staff were deeply appreciative of the pains that the students had taken. The two programmes built further bridges of understanding between the staff and brought them closer than ever before, breaking down the artificial walls of inhibitions. Isn't that one of the objectives of education?

Extension lectures

The college arranged a number of extension lectures in which the students and the staff got an opportunity of listening to eminent scholars, intellectuals and persons from different disciplines in the country and abroad. The programme was inaugurated in March 1987.

a. Mrs. Bridget Pugh, a professor of English from the University of Birmingham gave a lecture and slide show on "D.H. Lawrence and the Country of the Heart (his native region)" It was extremely informative and interesting.

b. Prof. A.B. Chitnis, renowned space scientist and advisor to the U.G.C. spoke on mass communication and delivered a lecture on "The country wide class room".

c. A number of papers were read on various aspects of the present educational system in the J&K, and the problems faced by the college teachers and the steps to be taken to solve them in the convention-cum-educational conference of the College Teachers Association. The Hon'ble Minister of Education, Chowdhary Mohammad Aslam, Education Commissioner, Shri Mohd. Shafi Pandit and renowned educationists of the valley participated in the convention.

d. The Palestine and South Africa Day was celebrated by the members of the Kashmir wing of the All India Peace and

Solidarity Organisation on 30th July, 1987. The Hon'ble Chief Minister was the chief guest. The Hon'ble Chief Justice J&K High Court, Shri Adarsh Sen Anand, presided over the function. H.E. Khalid-el-Sheikh, PLO Ambassador in India and Mr. Moosa Moola, Chief representative, African National Congress in India, were the guest speakers.

e. In connection with the environment week, Dr. M.A. Qawoosa delivered a lecture on the "Application of remote sensing techniques for environmental monitoring".

f. Dr. R.N. Kaul, Food Analyst, delivered a lecture on the "Detection of Adulterants in food stuffs"

g. Shri Gulam Rasool Santosh the noted painter delivered a talk on his theory regarding the Hari Parwat. Through very interesting slides, he proved that the whole hill bears sculptures on it which stand out in shop rilhouttes all around it.

h. Shri Mohanlal Aima, gave a talk on the folk instruments of Kashmir. A film on the subject was also shown on the occasion.

Seminars & Debates

a. A seminar was organised by the Cultural Academy in our college to commemorate the birth centenary of the revolutionary Kashmiri Poet, Mehjoor. It was inaugurated by the Governor, Shri Jagmohan. Dr. Farooq Abdullah delivered the valedictory address on the second day. A number of papers were read by scholars on different facets of Mehjoor's poetry, which is known for its wide appeal. Mehjoor's contribution to the freedom struggle was equated with that of Rabindra Nath Tagore and Allama Iqbal. Notable participants in the seminar included the well-known writer Khushwant Singh, Mr. Indrani Chowdhry, Secretary Sahitya Academy and prominent local poets and intellectuals.

b. An inter-college symposium was held on Jawaharlal Nehru's death anniversary on the 27th of May in collaboration with the J&K Bank. The subject for the symposium was "The Economic Development of J&K State–Strategy for the future". His Excellency, the Governor Shri Jagmohan was the chief guest and the Hon'ble Minister for Finance Mr. A.R. Rather presided over the function.

c. A debate was organised on the valedictory function of the N.S.S. meet. Mrs. Afifa Qazi bagged the first prize.

d. The Hindi Department organised a *Hindi Day* in the college at which several students and staff members, apart from paying glowing tributes to the two stalwarts of Hindi literature who passed away this year, Mahadevi Verma and S.H. Vatsyayan 'Ageya', papers were also read to highlight the achievements of Hindi writers through the hundred years of its history.

e. An inter-class debate was held in the college premises in which 20 students participated. The topic for the debate was "The Role of Youth in curbing dowry evils". Miss Far hat of Ist year Degree bagged the Ist prize.

f. Miss Afifa Qazi bagged the first prize and won a trophy for the college in a debate at Govt. Polytechnic for Women, Saida Kadal.

g. The topic for another debate held

in the college was "Preservation and Protection of Environment and Maintenance of Ecological Balance" Miss Anjali Kak bagged the Ist and Miss Afifa Qazi the 2nd and Miss Archana the 3rd prize.

h. An inter-college symposium was held in the college. The topic was "Ecological Development". Miss Vaishali Sharma got the 3rd prize.

i. Miss Nazima Chisti got a consolation prize in a symposium at Govt. Polytechnic college, Saida-kadal. The topic for the symposium was "Sher-e-Kashmir's Vision and the Emancipation of Women".

j. An Exhibition-cum-symposium was organised by the department of Electronics. A number of girls took part in the symposium and spoke on the sound system in T.V., Public Address System and the working of flash lights.

k. Miss Meenakshi Kaul and Miss Nomita participated in a debate at the University. The subject for the debate was "India should switch to the presidential form of government".

l. Students from Haryana camped in the Youth Hostel for about a week. The Principal, Mrs. Krishna Misri addressed the students and the student's President, Miss Bureeda Majid and representatives of the student council exchanged views with the students of Haryana.

Celebration of Environment Week (5th June to 12 June 1987)

Like the previous years, this year also our college celebrated the World Environment Week with fervour and enthusiasm because of the kind co-operation of the State Department of Environment and Ecology which supplied us with the necessary funds well in advance. Though the celebration of the Environmental Week continued from 5th to 12th of June, yet this college started the activities right from the 23rd of May, 1987 because of the multitude and magnitude of programmes.

On 23rd of May, 1987, an on-spot-painting competition on environmental problems was organised so that the paintings could be prepared well in advance for their display during the Environmental Week. In this compeition 17 students of the college took part. The judges for the selection of prize winning entries were Prof. Sant Ji Sultan of S.P. College and Mr. Sultan of the Institute of Music and Fine Arts, Srinagar. Keeping in view the subject, composition, precision and clarity of paintings, the first prize winning entry was that of Sanjana Bhan of B.Sc. Final, 2nd prize was bagged by Renu Bhat of B. Sc. Final and 3rd by Preeti Dhar of B.Sc. Final. Besides, 4 consolation prizes went to the entries of Anjali Kak of B.Sc. Final, Mahjabeen Nazir of B.Sc. Part I, Dickey Bhat of Hr. Secondary Part II and Yogini Bhan of B.Sc. Final.

On 26th of May, 1987 a symposium on "Preservation and protection of Environ-

ment and Maintenance of Ecological Balance" was held in the college auditorium. In this symposium 14 participants took part and among these Anjali Kak of B.Sc. Final and Afifa Qazi of HS Part II won the Ist prize, Vaishali Sharma of B.Sc. Final the 2nd and Archana Narrayan of B.Sc. Final won the 3rd prize.

On 3rd of June, a day long practical training on the beautification and maintenance of lawns, garmes fields, potted plants and also about the methods of eradication of weeds was imparted to the 72 NSS students of the college to create awareness of healthy environment among the students.

On 4th of June, 18 large-sized dustbins were installed at different sites in the college campus with the purpose to keep the environment of the campus clean and also to inculcate the habit of using the dust-bin among students.

The expenditure on the dust bins was wholly funded through courtesy of the department of Environment. On the same day, a cleanliness drive of the college lawns and buildings was launched in which all the college students took an active part. Besides, varieties of posters and banners prepared from the funds of the Department of Environment, were displayed on the college gate and in the college premises. In the evening a poster and slogan competition was organised in which 31 students took part. The first three best entries were those of Rifat Ara of B.Sc. Part I, Dicky Bhat of B.Sc. Part I and Suneeta Kaul of B.Sc. Part I.

On 6th of June, the college organised a flower show competition in which many of the city colleges were invited to participate. It was inaugurated by Mr. Kazal, Secretary, Deptt; of Environment, J&K Govt. Among the 'cut-flowers' the Ist prize went to Roll No. 92 of B.Sc. Part I and the 2nd to Roll No. 394 of HS II. Among the 'flower arrangements' the first prize went to Roll No. 294 of HS II and the 2nd to the College gardners and among 'Novelties and Garlands' the first prize went to Roll No. 11 of B.Sc. Final and two 2nd prizes to Roll Nos. 92 and 394 of B.Sc. Part Ist. On the same day a workshop on 'Detection of Adulterants in Food Stuffs' was also inaugurated by the Secretary Deptt. of Environment. In this week-long workshop, students from Govt. College for Women, Nawakadal, S. P. College and A.S. College participated in batches on different days of the week. In this workshop the participants were given a preliminary practical training on the detection of common adulterants in the various food items of daily use.

On 8th of June, Dr. M.A. Kawoosa, Director, Deptt. of Environment, J&K Govt. delivered a special lecture on "Application of remote sensing techniques for environmental monitoring". The lecture was attended by both the staff and the students of the college.

On the 9th of June a Declamation contest was organised by the State Board of Prevention and Control of Pollution in the college auditorium. Six local colleges and schools took part. It was inaugurated by the Principal of the college, Mrs. Krishna Misri and Prof. S.D. Soz, M.P., was the chief guest. Prof. Soz delivered an

illuminating lecture on the various environmental problems of the State. The first prize went to Manisha Kaul of Mallinson Girls School, the 2nd prize to Syed Mujhtaba Hussain of Gandhi Memorial College, the 3rd prize to Vaishali Sharma of Govt. College for Women, MA Road and to Saher Shamim of Govt. College for Women, Nawakadal, a consolation prize to Rajiv Fotedar of G.M. College and a special prize to Seema of Mallinson Girls School. On the same day, a prize distribution function was held at the end of the declamation contest. The prize winners in painting competition, flower show competition and poster and slogan competition, besides a special prize, winning candidate, Swapana Vali of B.Sc. Final of the college for her active participation in Environmental week programmes, were awarded the prizes by way of Shields, Cups and certificates by the Hon'ble Minister for Forests and Wild-life. Besides, all the participants in these programmes were awarded the certificates of participation.

On the 10th of June, a lecture on 'Adulteration of food' was delivered by Mr. R.N. Kaul, Public Analyst, Govt. of J&K, Srinagar. a three day workshop on detection of Adulteration in food was organised and a demonstration given by Shri R.N. Kaul in a laboratory set up for the purpose.

Besides these programmes, during the week Miss Asmat and Miss Manju Wanchoo of B.Sc. Final attended a short training class on 'Water sampling and testing techniques for Pollution monitoring' conducted by SP College, Srinagar.

Activities of the Department of Electronics

Instrumentation course:–

1. One month short-term course in instrumentation was conducted under the supervision of Dr. U.K. Dullo.

About thirty students from arts, Non-medical and Medical wings were imparted practical training covering:–

a. Soldering and laying of electric wires;

b. Electric kettle and Iron.

c. Use of multimeter;

d. Battery Eliminator;

e. Basics of an Antenna.

At the end of the said course, the students fabricated simple projects.

Exhibition of projects

Exhibition of Electronics project constructed by the final year students (B.Sc.) was arranged in the Ist week of October, 1987. The items displayed were of common interest and included:–

a. Fire alarm using semi-conductor photo-diode;

b. Burglar alarm;

c. Table touch plate;

d. Regulated/Unregulated power supplies of current rating IA

e. Siren;

f. Flashing blinkers and cricket simulator;

g. Telephone and general purpose amplifier;

h. Oscillators;

i. Electronic musical Harmonium;

j. digital functions AND OR NOT

k. Fushed flourescent tube as moon light lamp;

l. Battery charger;

m. Emergency lamp.

Seminar

A seminar was arranged. Vijay Koul, Seema Hashmy, Rachana, Meera, and Shafaq Jeelani were adjudged the best speakers—

Career Education Programme for the year, 1987

Organisation of Coaching classes:–

A certificate course in instrumentation (electronics) was conducted for a duration of one month from Ist July to 31st July, 1987. The course was concluded with some project work. At the end of the course validictory function was organised, and students gave very good performance about different items of the course.

Visits:–

Under the programme of visits some students from Science stream were taken to Institute of Management, where they got the information about different types of courses being conducted in the institution.

Job opportunities for students:–

The Bank of India had advertised some posts under students training programme. Our college recommended two girls for the course and one of them was selected for the training course.

Guidance programme:–

Groups of students were formed and information was given by Career Counsellor to students from time to time regarding various institutions conducting different courses about various agencies and employment departments for getting information about self-employment sector.

With the ideal of making the youth useful in the service of society, different types of activities were organised during the session in our educational institution.

The programme officer underwent training at the Social work Department, Delhi University. The activities in the college were:–

1. Collection of donation for Hellen Keller Blinds School at Barbershah;
2. Eradication of wild plants;
3. Decoration and Beautification of college Auditorium and gardens;
4. Cleaning of furniture and glass panes of windows and ventillators;
5. Maintaining of discipline;
6. Opening of Adult education centre;
7. Blood donation camp;
8. Participation in the Environment week;
9. Special Camp at Nunar;

10. Orientation/training course for female college students for M.L.F.P. at Govt. women college, MA Road, Srinagar;
11. Essay competition on music organisation by Kalpana Kendra;
12. Sir Walter Lawrence day celebration;

1. Orientation/training course for programme officer at Social work department University of Delhi.

From March, 17th—29th, the programme officer, Dr. Ashrafa Jeelani attended orientation/training programme at the social work department of Delhi University. The programme comprised making the students aware of the Idea of N.S.S. In this connection different centres were visited, where due attention was paid to the Orphans, the disabled, the sick and the destitutes under the N.S.S. Programme.

2. University and inter-college special camping:–

A Special camp was held in Youth Hostel from 17th April to 26th April. It was organised by the Kashmir University and was participated by the students of affiliated city colleges of Srinagar Province which included 30 students of our college and the programme officer Dr. Ashrafa Jeelani. The students read out papers on different topics such as National Integration, Demerits of Caste system, Relation between education and castism. N.S.S. volunteers from our college got the Ist, 2nd and 4th positions as follows:–

1.	Shafaq	Ist position
2.	Shaheen	2nd position
3.	Seema Dhar	4th position

Our students did plantation work in the University campus and at the city forest.

3. Collection of donation for the School for the Blind:–

In June, 1987 contributions were collected from staff members and students for giving Monetary assistance to the Hallen Keller Blinds School, Barbarshah. An amount of Rs. 500 was handed over to the Principal of the institution.

4. Eradication of wild plants:–

The N.S.S. volunteers have also devoted some time in removing the wild plants from the college gardents. This 'in turn' has largely helped in beautifying the gardens and terraces.

5. Decoration and Beautification of the College Auditorium and gardens:–

As the college is centrally located in the city of Srinagar, various functions are often held here. The NSS students of this college decorated and beautified the Auditorium and various gardens of this college.

7. Maintaining of discipline:–

The NSS students of this college have made it their routine to help maintain discipline everywhere in the college. Five girls of NSS were kept on duty at the gate by turn. They maintain discipline especially during various functions which are held in the Auditorium.

8. Opening of Adult Education Centre:–

An Adult education centre was opened in Noor Bagh, Srinagar. The NSS students have worked very hard to find the place where the centre was opened. The purpose of opening this centre is to educate the grow-up people who have not been able to go to schools during their school-going age for one reason or the other. More than 30 adults have been placed on the rolls so-far.

9. Blood donation camp:–

Another feature of NSS of the current year was participating in the blood donation camp which was organised by the Hussaini blood bank in our college. In this camp a number of our students and staff donated blood to save valuable lives.

10. Participation in the environment week:–

During world environment week, one of our NSS volunteers, Afifa Qazi of class 12th got Ist prize in two different debates held at Women's college, MA Road, Srinagar and women college, Polytechnic Saidakadal, Srinagar. Students from different colleges participated in these debates. Afifa also got the best speaker's trophy at the women's Polytechnic in the said debate.

A team of NSS volunteers took part in Plantation work with great enthusiasm. They planted a number of flowering plants, willows and ferns. They re-arranged the flower beds beautifully. Ifat Maqbool of the Ist year got Ist prize for this work.

11. Special camp at Nunar:–

The State Advisory committee for NSS, under the chairmanship of the Hon'ble Chief Minister, has come into being from this year. The committe proposed alloting of different villages for holding the NSS Special camps. The village Nunar was alloted to this college. The NSS volunteers of this college headed by programme officer Dr. Ashrafa Jeelani held the camp in the village and stayed there for ten days. The Principal of Govt. Higher Secondary School Nunar was kind enough to provide accommodation to our students. Electricity department and water supply department provide un-interrupted supply of electricity and water for the period. The students arranged their accommodation and Kitchen etc. within the premises of the school. A room was decorated as the camp office. There-after the students approached every house to get aquainted with the day-to-day social, economical and all other problems of the villagers.

On the second day Mr. Tej Kishen of our college gave training of tent pitching to the student volunteers. In the afternoon various dignitories of the village reported at the camp office and formed a committee to provide every sort of co-operation for our camp activities.

On the 3rd, 4th and 5th day, volunteers collected socio-economic date of Nunar, Baboosipora, Urapash, Wayil, Gutlibagh, Siris and Siris Payeen.

On the 6th day the programme officer delivered a lecture to the villagers and students regarding the objective of Adult

Education. Some of the students also read out papers on the subject. In the afternoon flowering plants and ferns were planted in the school garden. The volunteers attempted to make Rose garden in the school premises but the season did not permit planting Rose cuttings. The volunteers promised to complete the work at the end of their annual examinations.

On the seventh day Dr. Shabnam Andrabi was invited to deliver a lecture on personal hygiene to the villagers. They appreciated the ideas in her speech. In the second session volunteers took part in the eradication of weeds from two canals the water of which is used for drinking purpose. The students carried out the job with zeal and vigour.

On the eighth day the valedictory function was held, two days before the due date because of Moharrum so that all persons could take part in the function. On this day the school building was decorated with flowers and buntings. Volunteers as well as Non-NSS volunteers from the Nunar school presented dances and songs depicting different cultures of the state. The opening address was read out by the Principal in which she specified the objectives and importance of holding the NSS Camp. Sh. Gh. Qadir Sheri Ganderbali also delivered a lecture to the villagers and students on the subject. He appreciated the idea of NSS camp and high-lighted the activities of the camp.

Dr. Rajnath Makroo, Head of blood Transfusion department, S.K.I.M.S. delivered a lecture on blood donation.

On the 9th day, Dr. J.L. Saraf of the Red Cross wing gave a lecture demonstration regarding Ist aid and Nursing. The precautionery measures contained in this said lecture to avoid accidents which are likely to occur in rural houses due to fire or in the fields due to snake bites etc. were highly appreciated by the Rural ladies.

In the afternoon, the NSS volunteers deweeded the Padshah canal which irrigates lands in the fields in the adjacent villages.

The students, after having worked hard enjoyed the activities of the camp. They then made preparations for their return journey. The students packed their luggage and cleaned the school building and then proceeded to PRENG to take lunch where from they started their return journey. Various problems experienced by the villagers in Nunar and its adjacent areas were discussed during the camp period. Those are enumerated in the enclosed statement.

12. Orientation/training course for female Instructors of Mass literacy functional programme:–

An orientation/training course for instructors of Mass literacy functional programme was organised in the College under the able guidance of worthy Principal, Mrs. Krishna Misri and programme officer Dr. Ashrafa Jeelani for female college students of Srinagar valley. The various activities of the programme were held from 14th September, 1987 to 16th Sept., 1987. Under this programme the instructors were given training of how to educate the illetrate adults, how to make them

aquainted with elementary Primer and Numeracy. They were also taught how to evaluate their programme after finishing their course. At present our students imparted education to 200 adults under this programme.

13. Essay competition

An essay competition was organised in the State for the Ist time by the organiser of Kalpana Kendra. It was organised in our college Auditorium. In this programme a team of NSS volunteers helped in organising it. They cleaned .and beautified the Auditorium, decorated it with flowers and buntings and for the whole day right from 8 a.m. to 7 p.m. helped him in organising each and every activity. Also some students participated in the essay competition.

N.C.C.

The year 1987 was a glorious one for the college N.C.C. It was for the first time that a batch of our cadets were given the honour of representating the Youth of India in the festival of India at the U.S.S.R. A group of six girls was selected and trained in our college, so that a correct picture of the culture of this part of India could be projected in that friendly country. The cadets were in three Soviet Cantral Asian Republics Uzbekistan, Kaghistan and Kirghizia for three weeks, there they received a tumulously warm welcome. The names of the cadets are:–

1. Neelofar Shah
2. Saadat
3. Tahira
4. Rifat
5. Tsering Dolkar
6. Gurmeet
7. Anju Raina.

From the 4th to 27th of May, the following cadets attended the Basic Leadership Camp at Trivandrum:–

1. CUO Semi Ara
2. CUO Vandana
3. SGT Anita Brar
4. SGR Anjana Sohal
5. SGT Ramni Chopra
6. SGT Gurpriti
7. SGT Neelam Abbhi
8. CPL Sarita Chabbra
9. CPL Veena Raina
10. CPL Archana

During camp period SGT Anita Brar and CPL Archana showed outstanding performance and won Gold Medal for First Aid and Home Nursing.

Another Basic Leadership Camp was held at Puri (Orrisa) from 27th May to 7th June. Following cadets were selected for this camp:–

1. SGT Saroj Bangroo
2. SGT Renu Bhan
3. SGT Sushma Kokiloo
4. SGT Babita Peer
5. CPL Anju Langoo
6. CPL Afsha Hafiz
7. CPL Savita Sahib
8. CPL Kusum Lata Bhat
9. CDT Rita Kaul
10. CDT Daisy Raina
11. CDT Zahida Parveen
12. CDT Saira Banoo
13. CDT Jawahara

Five cadets namely:–
1. SGT Hamida Akhtar 2. CPL Humaira

3. CPL Simran Kaw
4. CDT Linoo Kaul
5. CDT Upwan Kaul

were selected for Basic Leadership camp at Shantiniketan (West Bengal) from 25th May to 5th June.

Basic mountaineering course was held at Jawahar Institute of Mountaineering and winter sports, Pahalgam (Kashmir).

1. SGT Mumtaz Parveen
2. CDT Tahira Mundu
3. CUO Gulzarina Dar
4. CDT Pinky Yaqoob
5. CUO Semi Ara.

The Camp lasted from 27th June to 24th July. Eligible cadets qualified B and C certificate examinations of this session

SPORTS

During the year, 1987 the sports activities of our Physical Education Department comprised of the following events:–

I. Table Tennis:– Inter-class table tennis matches were played between the final years and 2nd year students from 4th June to 11th June in which Syedah from final and Sameena from 2nd year were winners and runners up. Inter-college table tennis matches were organised by the University of Kashmir in which our college team were runners-up.

For the first time in Kashmir the J&K table tennis association has conducted "Northern India table tennis Championship 1987 which was held at Sher-i-Kashmir Indoor sports Complex, Sgr., from 27th to 30th of September, 1987. In this championship all top International and National level table tennis players of the country had participated. Two table tennis players Syedah and Asiya from our college had also participated in this State level championship.

2. Road Race:– Included inter-college road race and annual college road race from Kralsangri to Nishat and back to Kralsangri, a distance of 51/2 Kms. Khursheeda got 4th position in inter-college road race. Also Kursheeda, Ifshan and Qusar got Ist, 2nd and 3rd positions in college road race respectively.

3. Badminton:– Our college won inter-college Badminton tournament conducted by the Kashmir University against Nawakadal Women's college. Following were the players who participated in Inter-college Badminton tournament:– Anjani, Sunita Bhat and Syedah. In open women's Badminton tournament conducted by the State Sports Council, our Badminton players were winners and runners up in singles. In doubles Sunita Bhat and Anjani were the winners. Our players also participated in "Physical Director Association" Badminton tournament.

4. Hocky:– Our college won the inter-college Women's hockey tournament conducted by the University of Kashmir. The participating Universities were Haryana, Punjab, Kurushestra and Delhi. All these tournaments were conducted in our college.

5. Kabbadi:– Our college won the Kabaddi final match in women's sports

tournament organised by the State sports council.

6. Cricket:– Inter-class cricket matches were played between final year and second year students in which final year students were the winners. Coaching classes in cricket were conducted for a few days and about thirty students took part in this camp. Another cricket coaching camp was conducted with the help of State sports council Coach, Mr. Qayoom for a period of one month in order to train the players for different tournaments.

7. Khokho:– College won the kho-kho final match against Mallinson school in women's sports organised by sports council.

In women's open athletic events Sunita got 2nd position in shot-put and in Discuss-throw event. In long jump Sameena got 2nd position.

Different events were also conducted in atheletic by the Physical Education department.

8. Duscuss throw:– Sunita Bhat got Ist position, Anupama got 2nd position and Urmila got 3rd position in discuss throw events.

2. Shot put:– Sunita got Ist position Syedha got second and Anupama got 3rd position in shot put events.

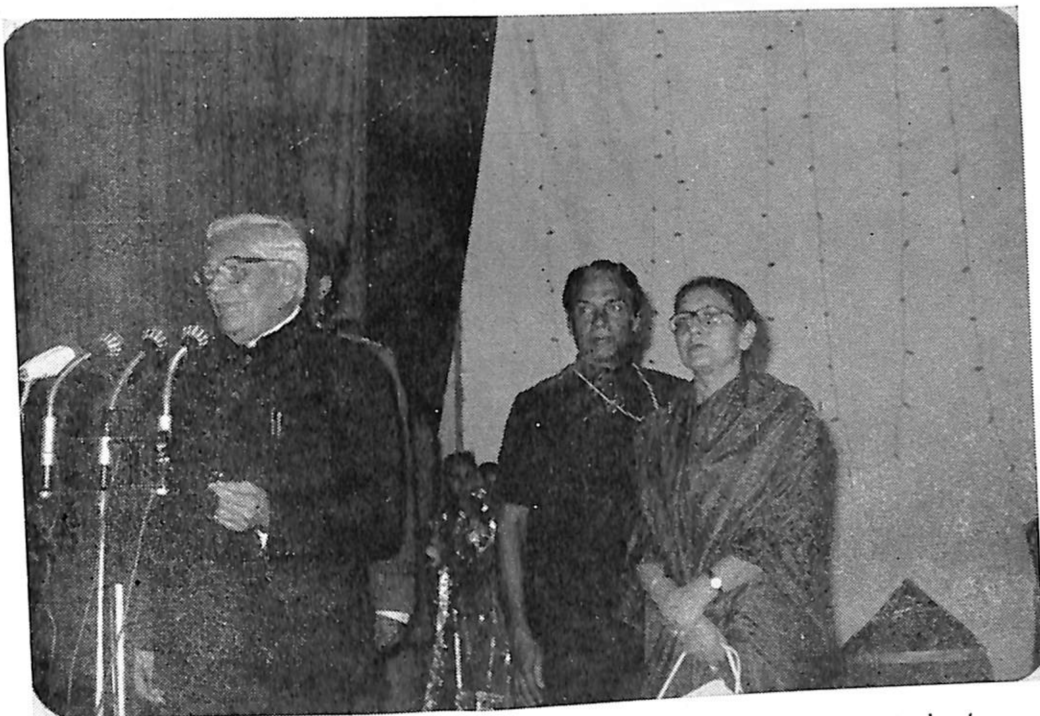
3. Javellian throw:– Jabeen got Ist Syedah got 2nd and Sunita got 3rd position in Javellian throw events.

4. Long-jump:– Sameena got Ist, Rashma got 2nd and Anjani got 3rd position in long jump events.

Besides the study of academic subjects, one of the best methods of providing education to the students is to enable them to do a little research work at undergraduate level. Such a research is a part of education at University level. Scientific-research-based work has not only made the country self-sufficient in food resources but has played a major role in the progress of other human aspects also.

Keeping above mentioned facts in view, a small research laboratory has been set up in Botany department of the college. In this laboratory minor research projects are given to talented students with a view to make them understand the plant world in a better and closer way and to acquint them with research methodology. After the successful completion of the project, the students are awarded 'merit certificates'. Such projects not only nourish and promote the intellectual faculty of the students but also make them aware of how they can be useful to the society in advanced age.

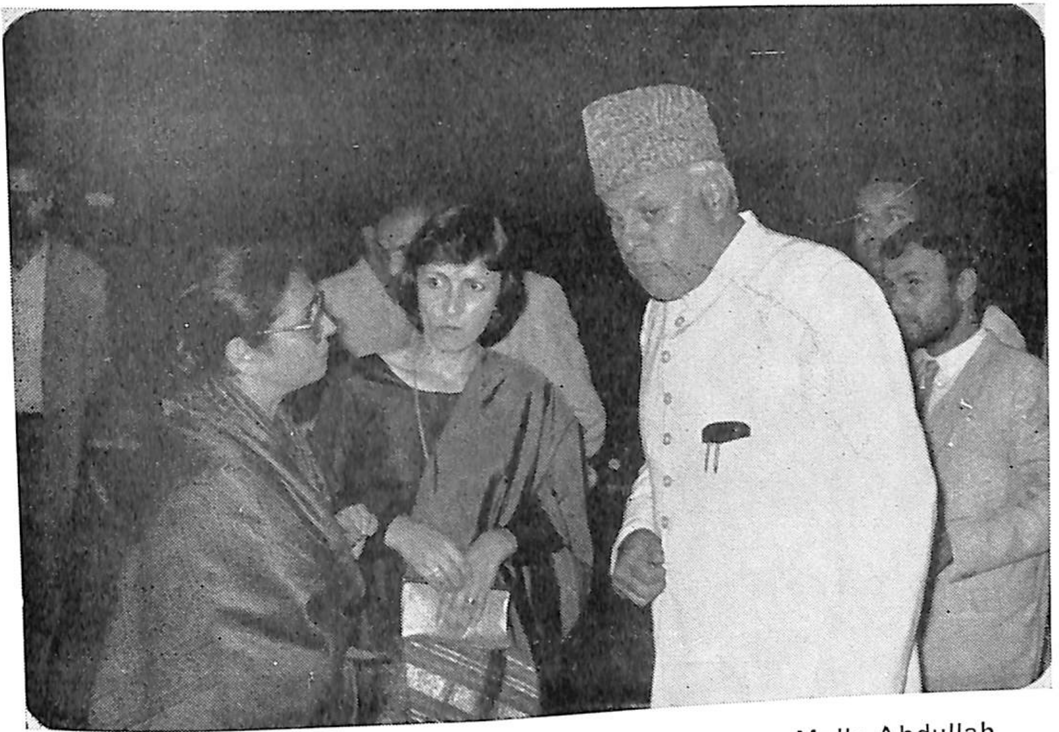
The college is fortunate in having many staff members with research degrees and with the assistance of resource, (chiefly monetary). Such laboratories could be set-up in other department also. I am sure that State Government shall take this fact into consideration and provide the college with the necessary facilities.

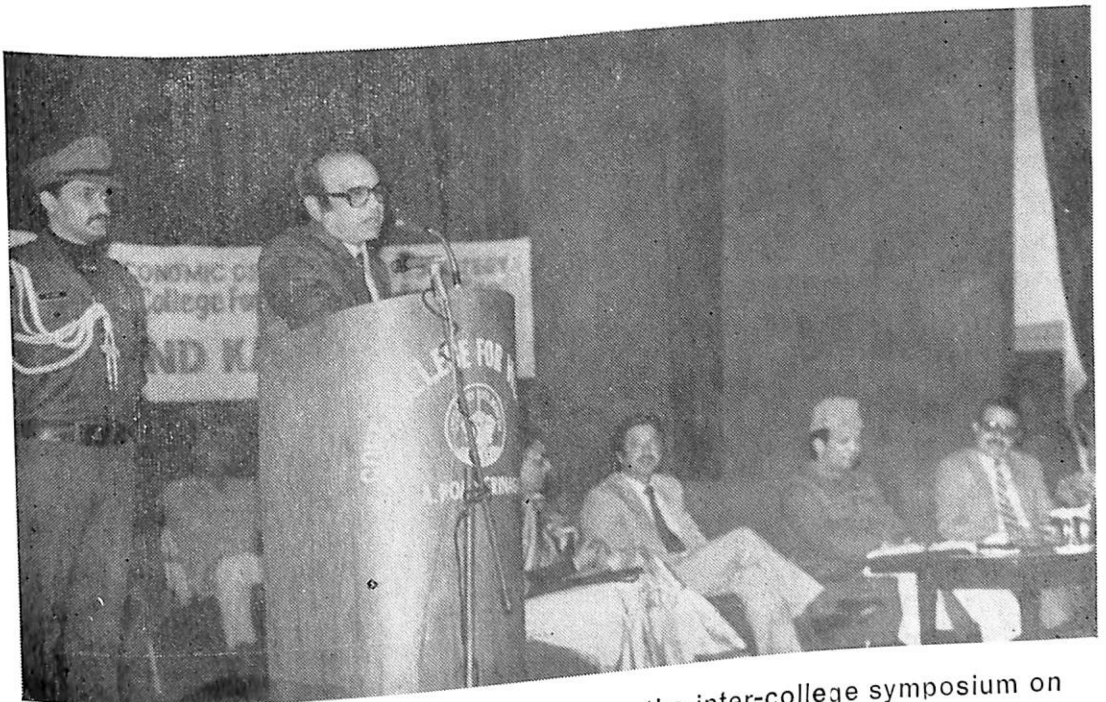
The President Shri R. Venkataraman addresses the college students.

The President, Shri R. Venkataraman, the Governor Shri Jagmohan, Smt. Janaki Venkataraman and Begum Sheikh Mohammed Abdullah watch 'The Brides of Jammu & Kashmir'.

The Chief Minister Dr. Farooq Abdullah and Begum Molly Abdullah with the Principal at the Presidential visit.

The Governor Shri Jagmohan inaugurates the inter-college symposium on the 27th of May, the death anniversary of Jawaharlal Nehru,

Begum Sheikh Mohammed Abdullah M. P. addresses the Students.

The cultural delegation of N.C.C. cadets with the Union Minister of State for Youth Affairs Mrs. Margaret Alva, in Tashkand U.S.S.R,

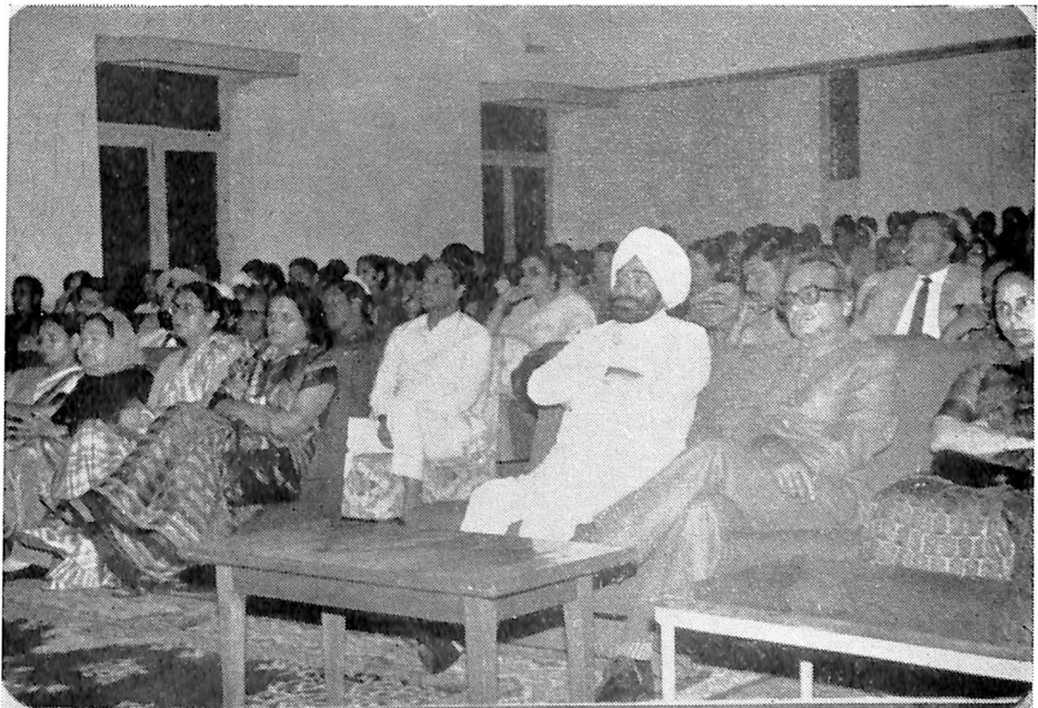
The Hon'ble Minister for Education, Chowdhary Mohammad Aslam presided over a session of the College Teachers' Conference.

The Principal reads out the welcome address to the President Shri Venkataraman

Giani Zail Singh visited the college on the eve of his relinquishing the office of President of India.

Eminent personalities watching a cultural programme presented in their honour.

A Kashmiri Muslim bride makes her entry. A scene from the 'The Brides of Jammu & Kashmir' presented before the President Sh. R. Venkataraman by the college.

Oh ! The joy of a wedding dance.

The Kashmiri Muslim bride, once seated, receives affectionate greetings .....

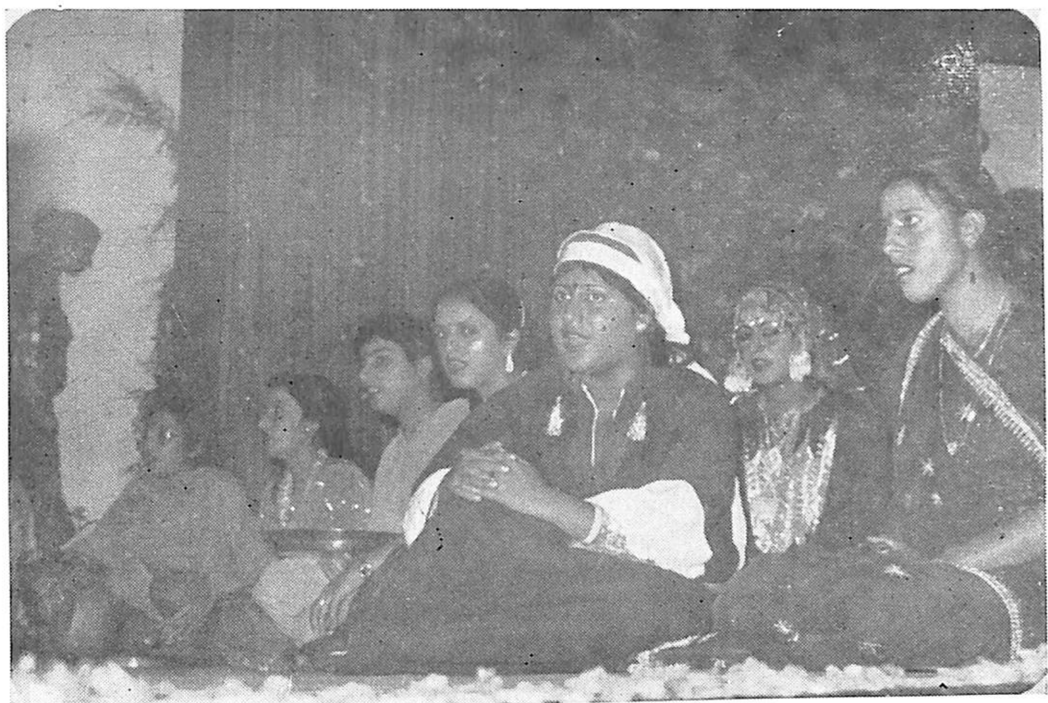
......and is fussed over by relatives and neighbours.

The Kashmiri Pandit bride bows to receive blessings from the elders.

Dressed in the traditional Kashmiri Pandit costume, a student welcomes the President Shri R. Venkataraman.

A Kashmiri Pandit wedding song.

The Gujjar bride receives a pot full of milk when She enters her new home.

A vignette from a Gujjar wedding.

A Gojri wedding dance is a gay affair.

A Ladakhi bride, surrounded by an authentic atmosphere.

Definitely worth a second look ! The Ladakhi bride advances demurely.

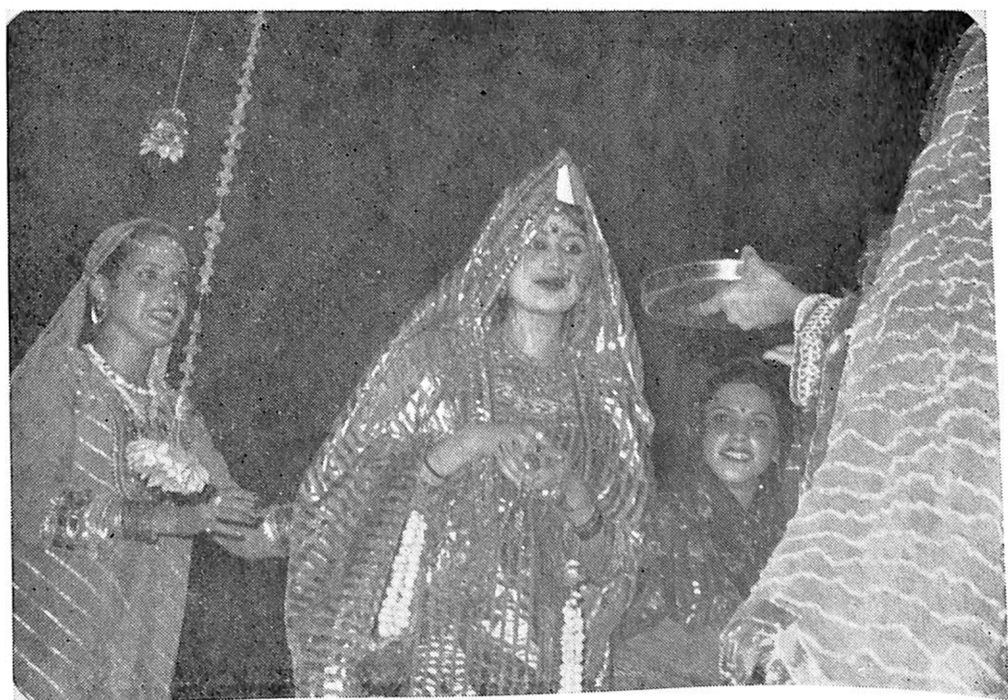

A Ladakhi wedding dance has a quiet grace.

The Dogra bride stands before the President to receive his blessings.

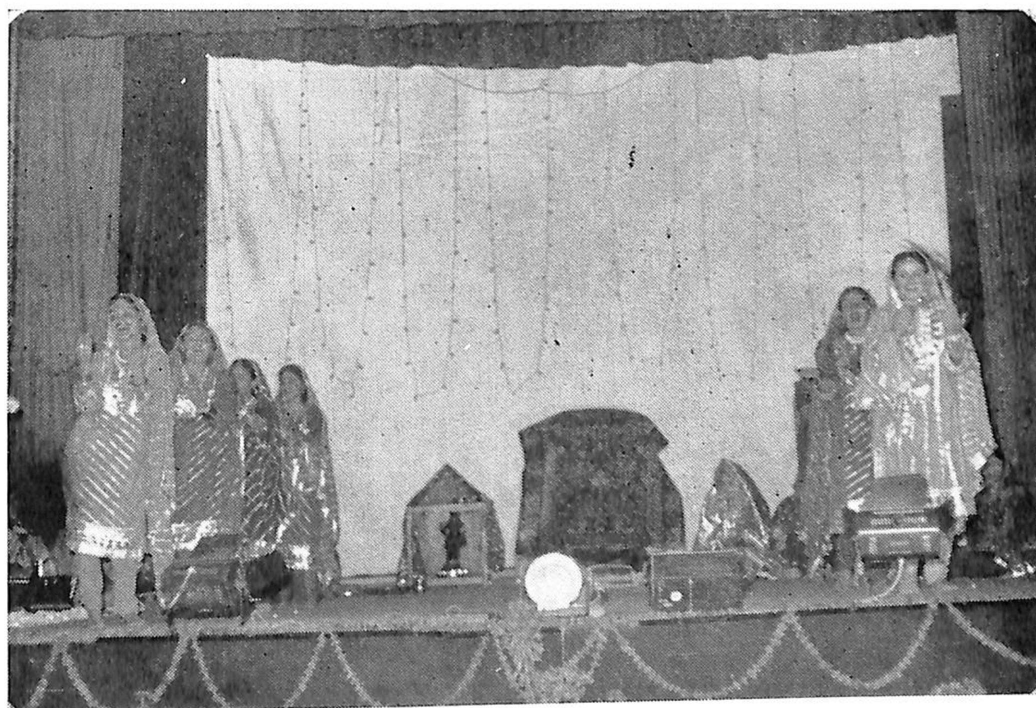

. . . . and then receives the traditional welcomes

A dance of celebration.

The Dogra household celebrates the imminent arrival of the bride.

The Dogra grandma also rises to the occasion and dances at a wedding.

The distinguished guests are welcomed in the traditional Dogra way.

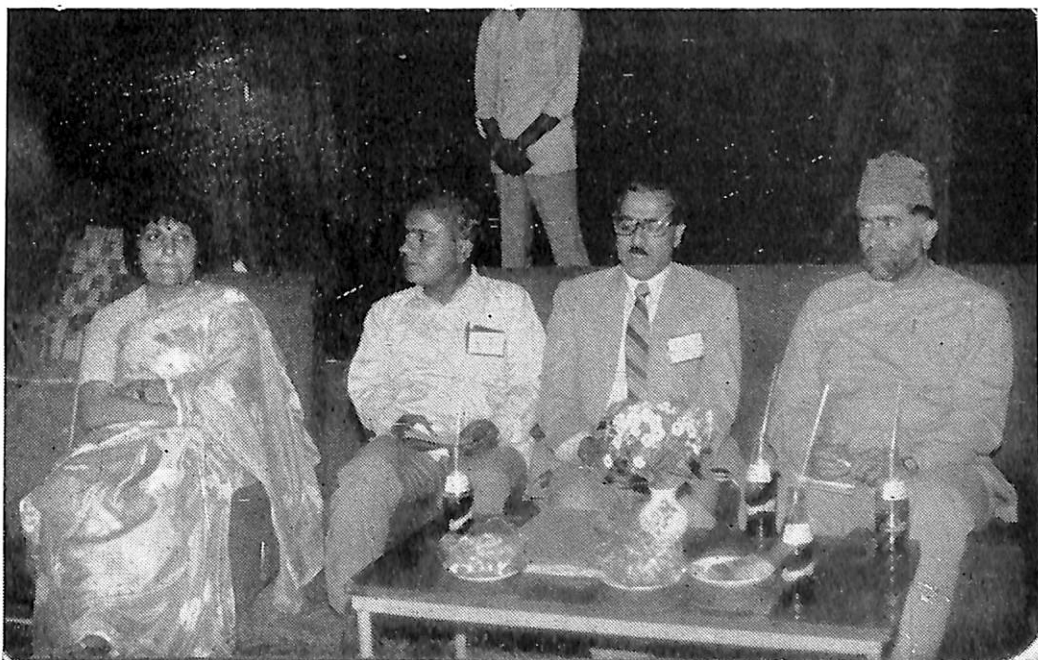
A section of the distinguished audience at the 'Brides of Jammu & Kashmir' show presented in honour of the President Shri R. Venkataraman.

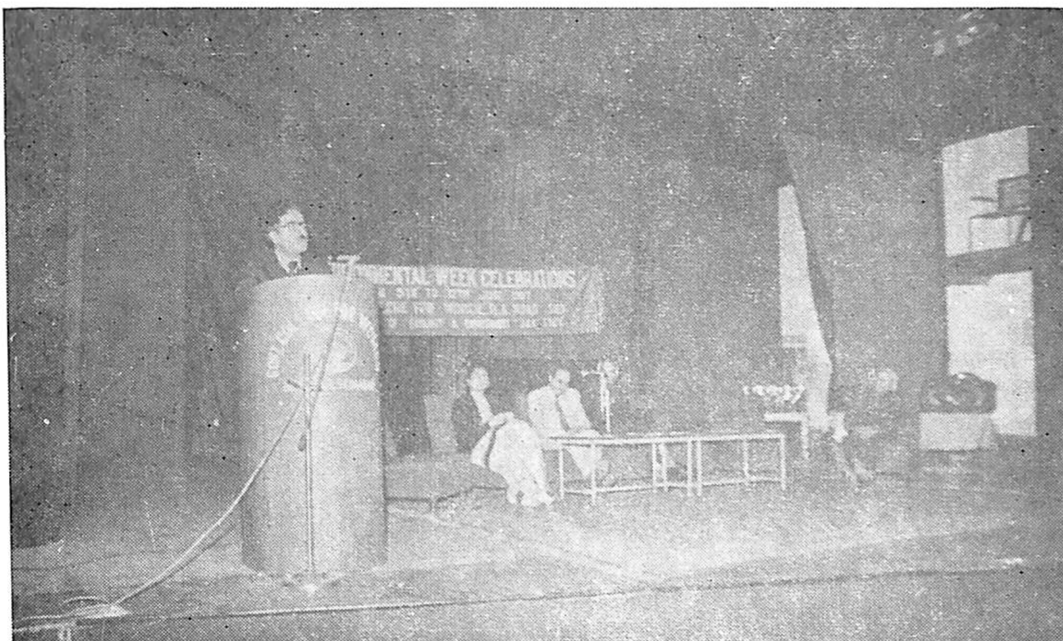
The Governor Shri Jagmohan and Shri Khushwant Singh at the seminar on Mahjoor Day organised by the Academy of Art, Culture and Languages in our college.

The Hon'ble Finance Minister Shri Abdul Rahim Rather was the Chief Guest at the Inter-college symposium on the 27th of May, Jawaharlal Nehru's death anniversary

The Education Minister, Chowdhary Mohammad Aslam (right) with Prof. Saif-ud-Din Soz, M.P., Prof. Reeta Jitendra and Prof. G.M. Dar, Presidents of Jammu & Kashmir Wings respectively of the college Teachers' Association at a session of the College Teachers' conference.

Prof. Saif-ud-Din Soz (M.P.) was the chief-Guest at the prize distribution ceremony at the end of the Environmental week celebrations.

Mrs. Jaijaiwanti Parimoo with the students of the college in the U.S.S.R. where they participated in the 'Festival of India'.

Marching together in peace and friendship. Festival of India in the U.S.S.R.

Arriving to a warm welcome in the U.S.S.R.

There was so much to see in the U.S.S.R.

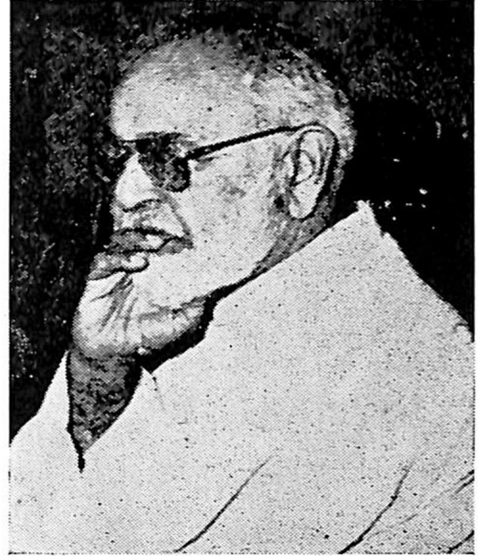

Absorbing Russian culture at first hand in the Soviet Union.

An unforgettable musical treet from Russian folk musicians in their colourful costumes.

A twin loss to the Hindi World. 'Ageya' the eminent writer passed away on the 4th of April.

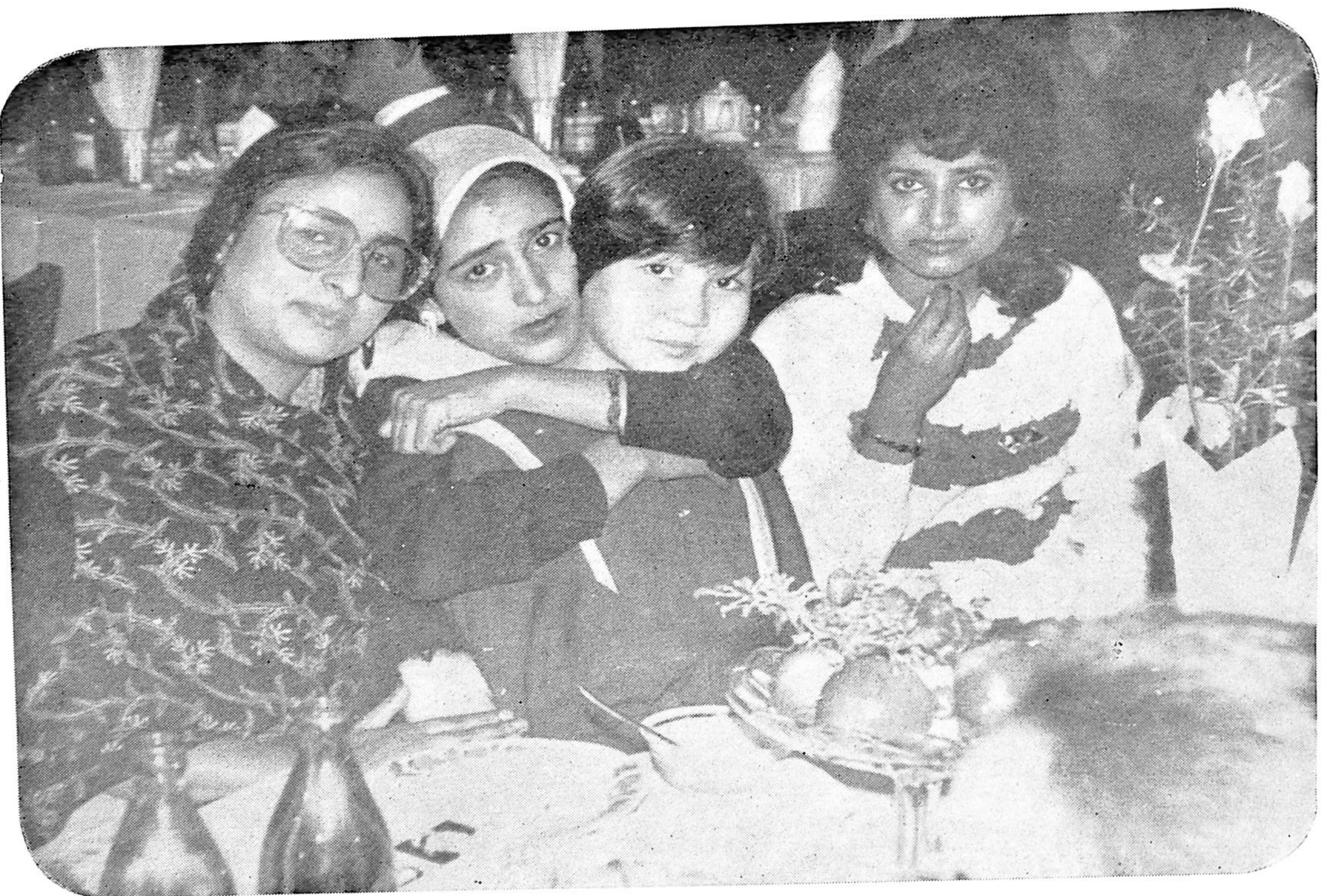

Mahadevi Verma the great Hindi poetess died on the 11th of September.

Yamini Krishnamurthy, the celebrated danseuse receives a small gift from the students' President.

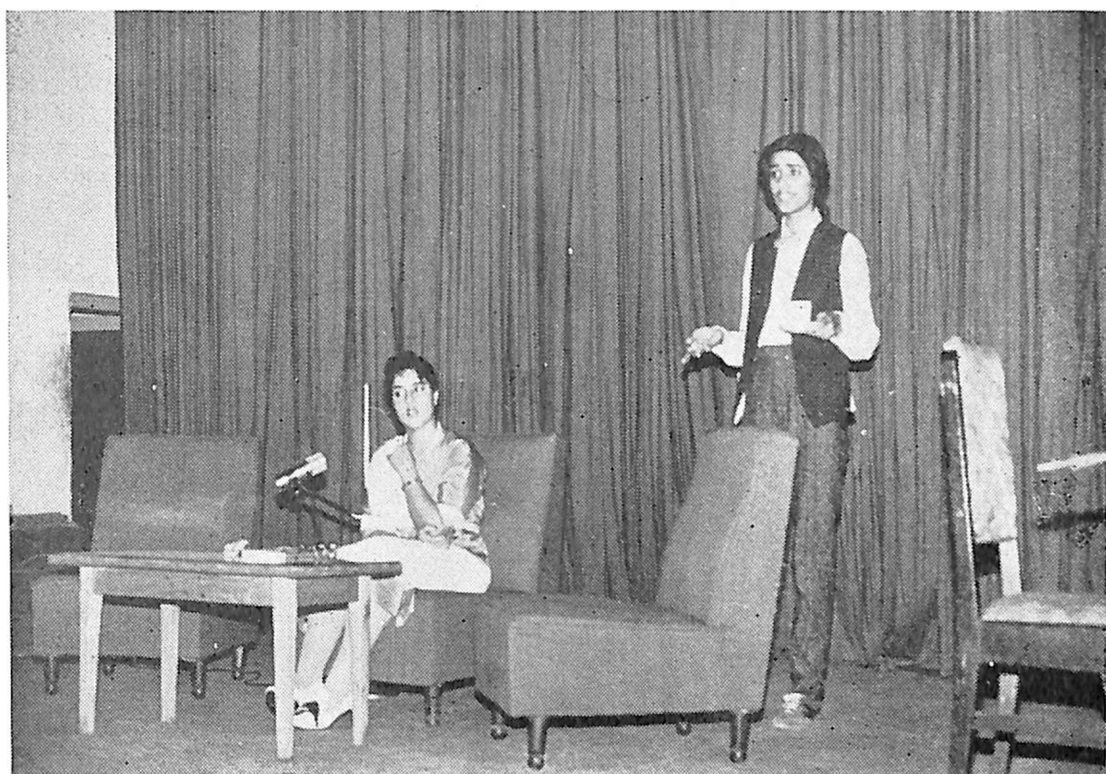

Hindi-Russi Bhai Bhai ! The Festival of India in the U.S.S.R.

Scenes from the English one act play "The Bear"

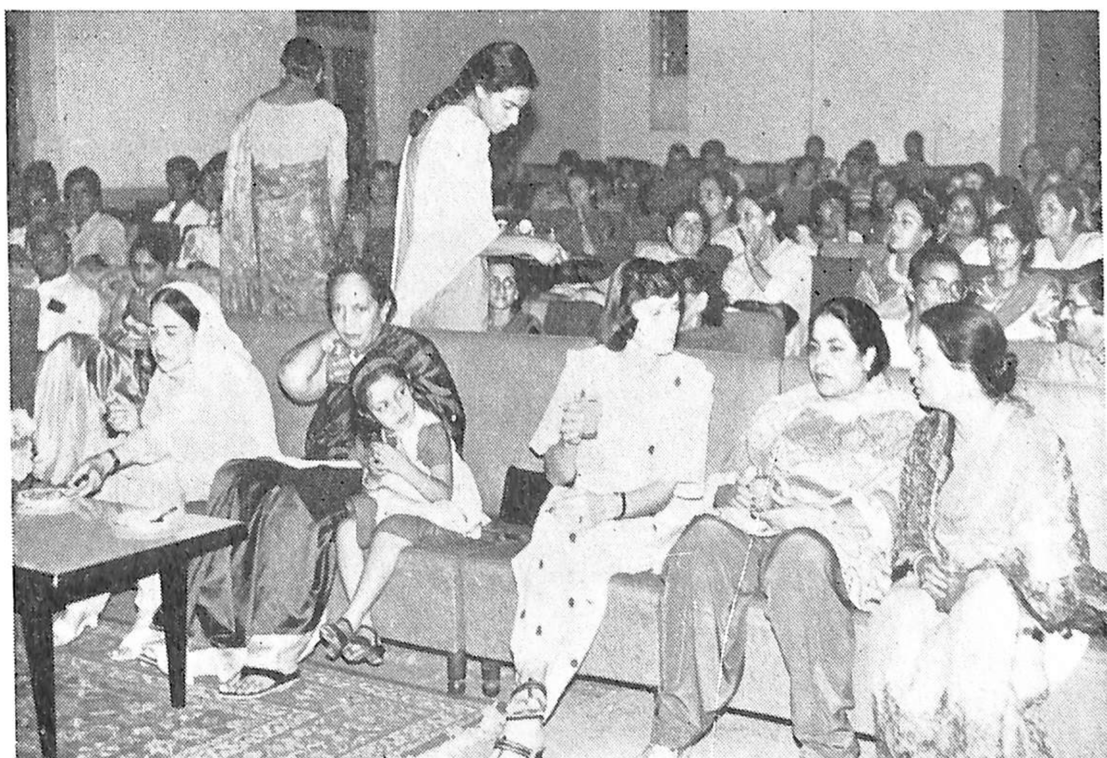

Scenes from the English one-act play 'The Miracle Merchant'.

The cost of the two English one-act plays with the director Ms. Shahina Shah (Second from the left).

Begum Sheikh Mohammad Abdullah, M.P Miss Mehmuda Ahmed Ali, M.L.A and Begum Molly Abdullah watching the English play.

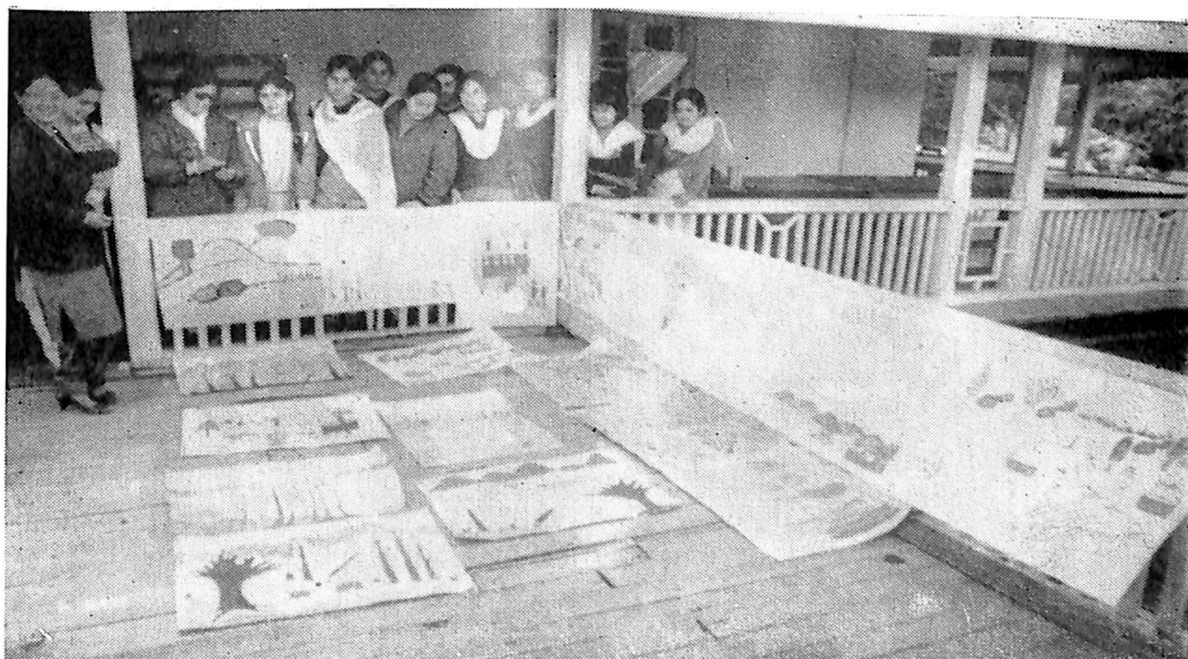
Prof. Bridget Pugh of the University of Birmingham, (seated central row second from the right) with the Principal and the English Department.

Prof. Bridget Pugh gave a lecture and a slide show on D. H. Lawrence.

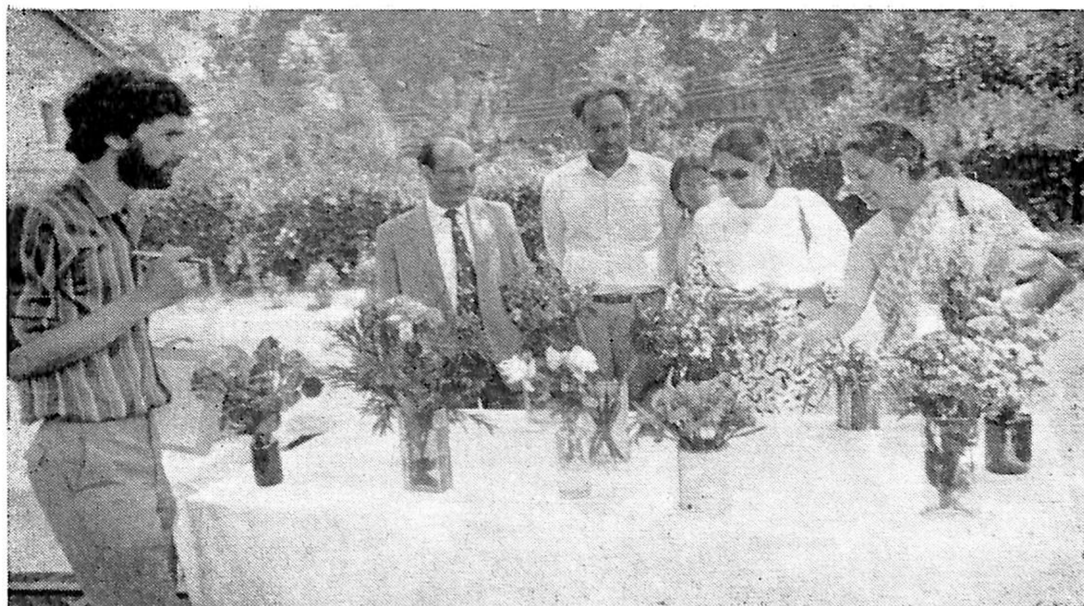
The Secretary Deptt. of Environment, looking at the entries for the flower show organised by the college.

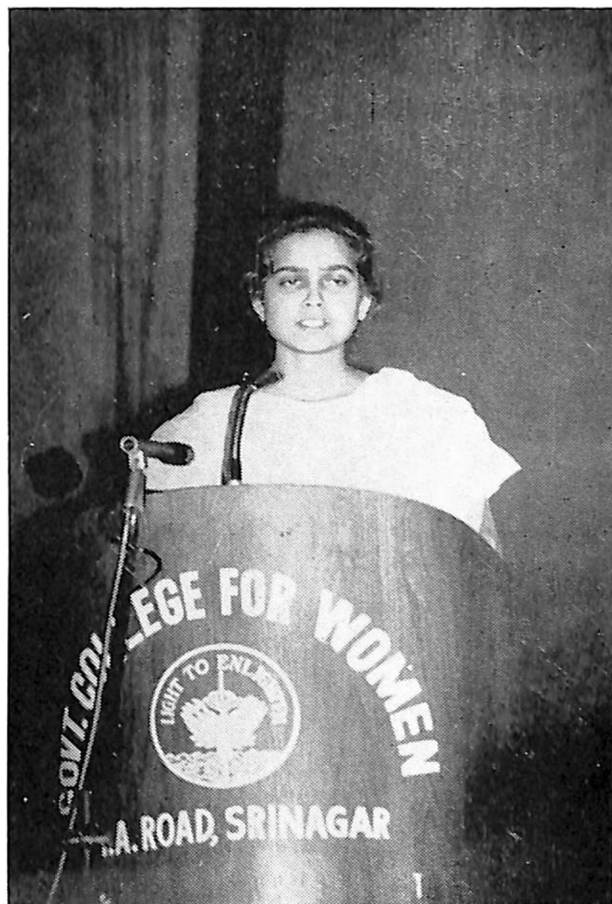
An exhibition of posters by our students on the 'Preservation of the Environment.

How to detect adulteration in food stuffs demonstration by the expert Mr. R. N. Kaul during the Environment Week Celebrations in the college.

Judging the entries at the flower-show organised by the college in connection with the Environmental Week Celebrations.

Vaishali Sharma Speaks at the inter college Symposium.

Afifa Qazi Speaks at the Symposium held in connection with the Environment Week Celebrations.

The principal in Ladakhi Costume at the variety programme presented to entertain the Students.

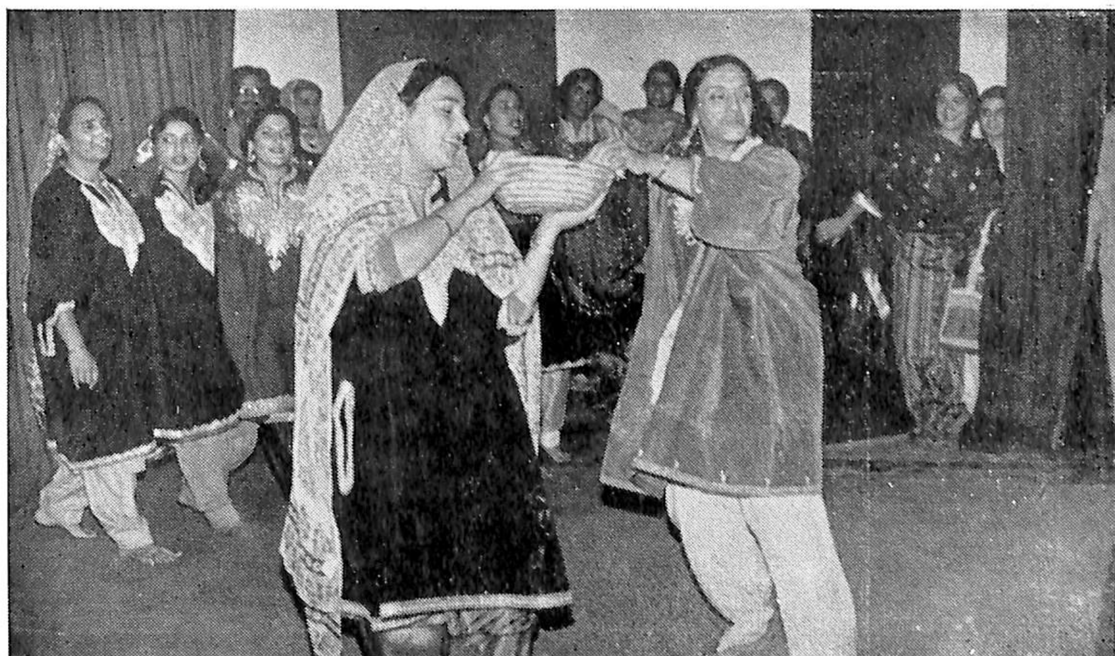

Letting oneself go to raise funds for a good cause !

The staff fancy dress show Scaled new heights of imagination,

The Staff 'rof' was a lively affair.

A glimpse from the staff fancy dress show.

The staff Ladakhi dance, a step in the right direction.

The staff 'Rof'.

The staff quwwali was a Spirited performance.

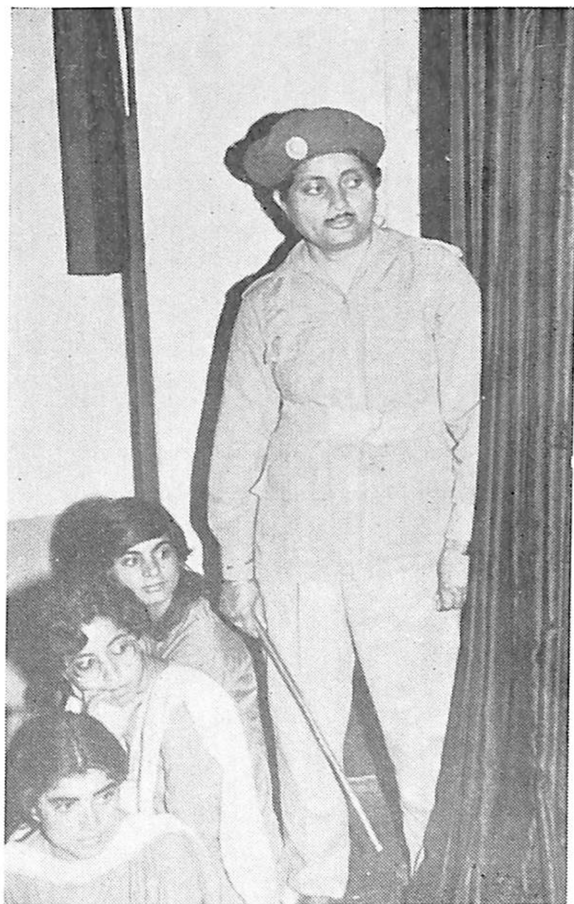

The staff display their histrionic talent.

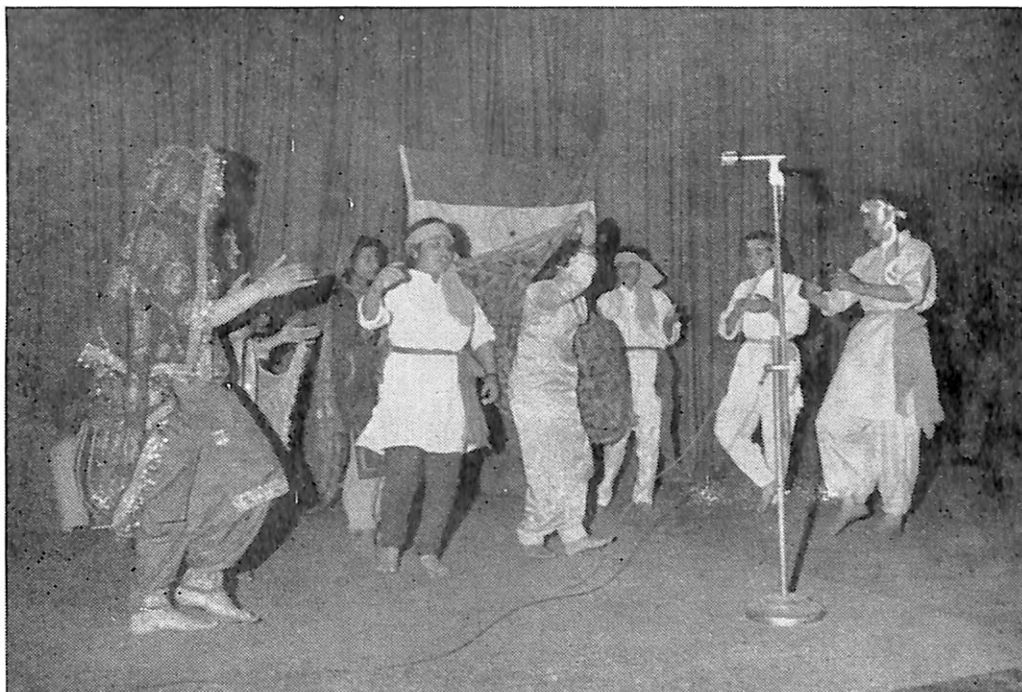
A scene from a one-act play presented by the staff.

Wearing the stern look-a glimpse of the staff fancy dress show.

Staff Fancy dress show.

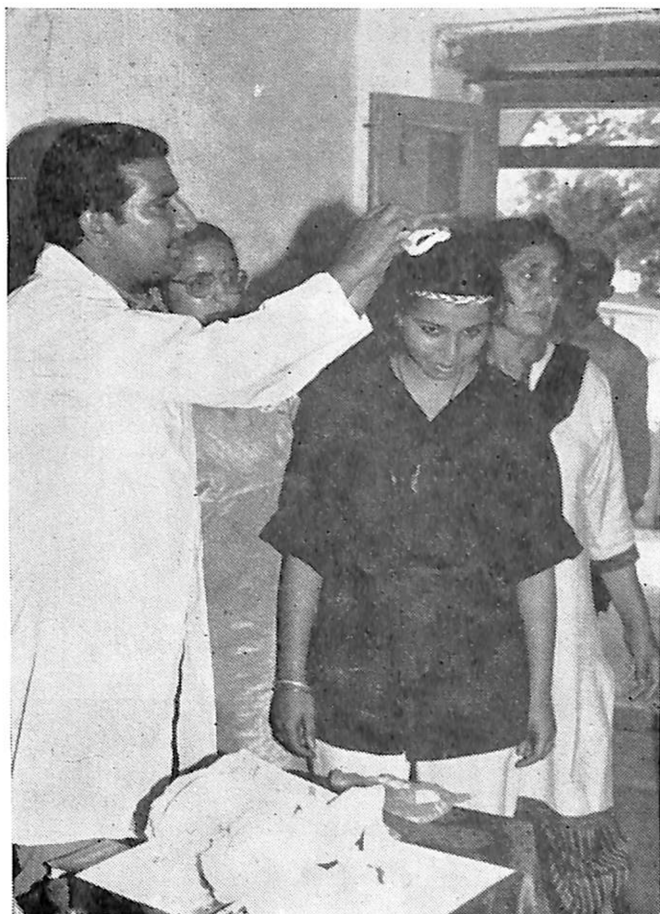

Dogra dance presented by the staff.

Cleaning the college premises is one of the privileges of being a serious student.

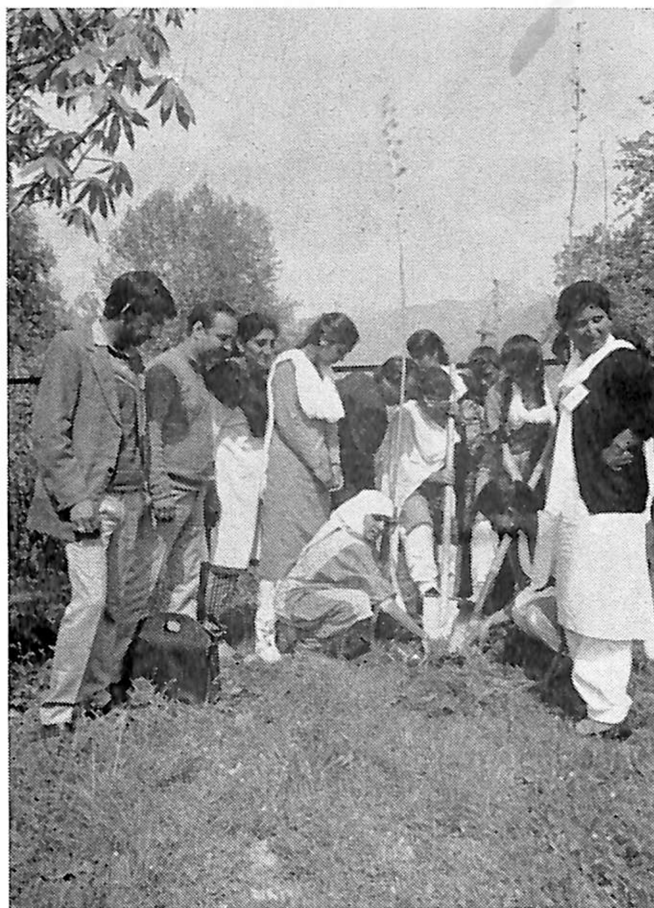
The N.S S. students receive training in first Aid.

The college hockey eleven were the winners of the inter-college hockey tournament.

The N.S.S. Volunteers plant a sapling.

The college cricket team with the coach Shri Qayoom.

The top-ranking National Table Tennis team with our students at the North Zone Table-Tennis Championship held in Srinagar.

The principal is impressed with the work done by the Electronics enthusiasts in the college.

Some of the specimens manufactured by the students of the Electronics Department.

The young Electronics enthusiasts with their creations.

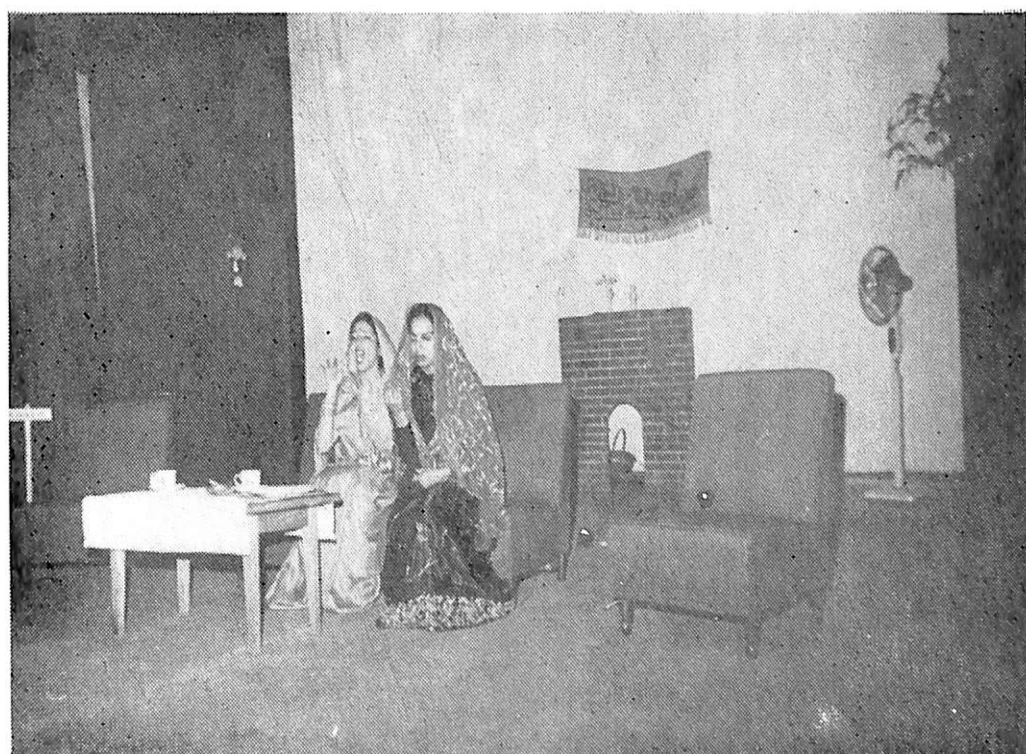
Miss Women's college is crowned by the Principal at farewell party given to the final year class.

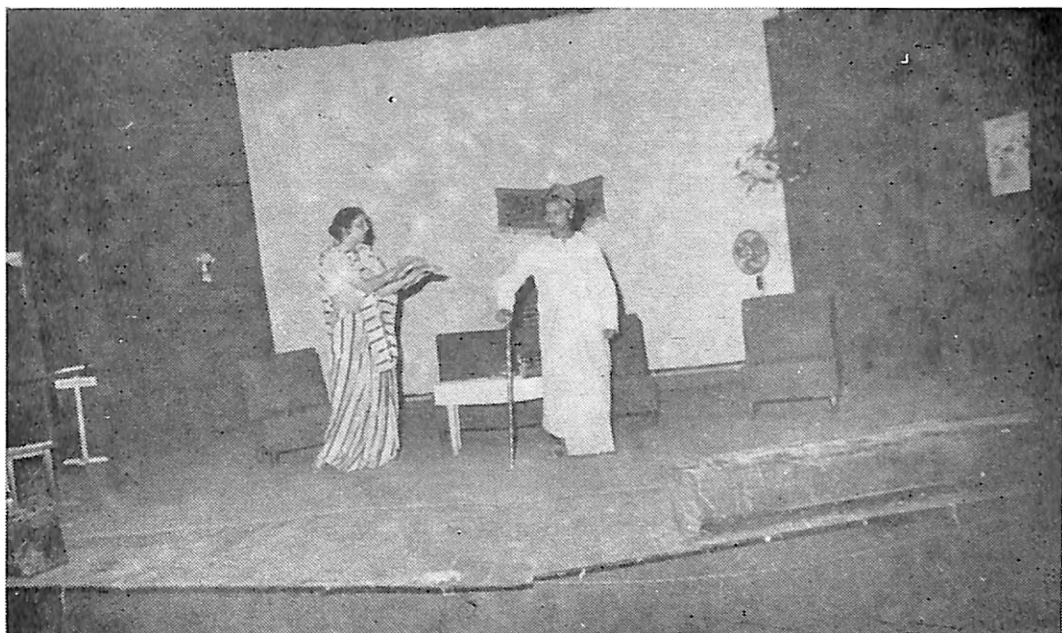

A scene from the Hindi play 'Chandramukhi'.

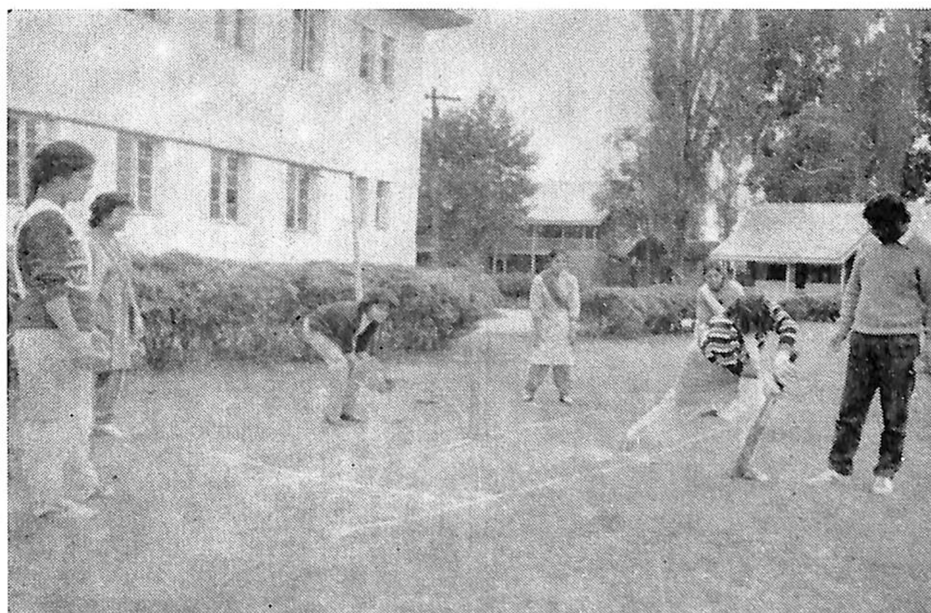

Scenes from the Hindi play 'Chandramukhi'.

A scene from the Hindi play 'Chandramukhi'.

The cricket coaching camp was good for the future of women's cricket.

पम्पोश

गवर्नमेंट कालेज फॉर वीमेन, मौलाना आज़ाद रोड—श्रीनगर

"परमानंद कृपायतन मन परिपूरन काम।
प्रेम भगति अनपायनी देहु हमहि श्रीराम।।"

सम्पादक
श्रीमती सुदेश जुत्शी

सह-सम्पादिकायें
सुश्री ऊषा शुक्ला
कुमारी रजनी कौल

'अनुक्रमी ठाका'

सम्पादकीय

अपने महाविद्यालय की वार्षिक पत्रिका 'पम्पोश' पाठकों को सौंपते हुए हर्ष हो रहा है। हम आशा करते हैं कि हमारी छात्राओं का यह प्रयास हमारे पाठकों के लिए रुचिकर साबित होगा।

हर वर्ष की भांति इस वर्ष भी हमारे कालेज का काफी व्यस्त कार्यक्रम रहा। शिक्षण के क्षेत्र में निर्धारित कार्यक्रम के अनुसार काम होता रहा। ईश्वर की कृपा से यह वर्ष शांतिपूर्वक निकल गया और सदा की भांति इस वर्ष भी कई साहित्यिक तथा सांस्कृतिक कार्यक्रमों का आयोजन किया गया। विभिन्न विद्यालयों के सहयोग से छात्राओं और छात्रों के लिए वाद-विवाद के भी कार्यक्रम हुए। कश्मीर विश्वविद्यालय की परीक्षाओं में हर वर्ष की भांति इस वर्ष भी हमारी कई छात्राओं ने प्रथम दस स्थानों पर स्वयं को स्थापित किया। इस प्रकार से हमारी इन होनहार छात्राओं ने इंजीनियरिंग और मैडिकल दोनों कालिजों में कई स्थान प्राप्त किये। इसके अतिरिक्त कश्मीर विश्वविद्यालय और देश की कई अन्य संस्थाओं में भी कई छात्राओं का दाखिला हुआ। खेल के क्षेत्र में भी हमारी छात्राओं का योगदान बना रहा और खेल के कई क्षेत्रों में उन्हें विशेष सम्मान प्राप्त हुआ।

नाटक आदि सांस्कृतिक कार्यक्रम भी किसी प्रकार से पीछे नहीं रहे। हमारे लिए विशेष रूप से इस वर्ष दो बार ऐसे अवसर आये जो शायद ही किसी विद्यालय के इतिहास में आये हों। ये वे अवसर थे जब भारत के दो राष्ट्रपति श्री ज्ञानी जैल सिंह और श्री आर० वेंकटरमण हमारे महाविद्यालय में पधारे थे। श्री जैल सिंह राष्ट्रपति पद से अवकाश ग्रहण करने से पूर्व कश्मीर के दौरे पर आये हुए थे और इसी संबंध में हमारे विद्यालय में भी पधारे थे। उनका पिछले वर्ष भी यहां आना हुआ था और उन्होंने यहां आकर हमें सम्मानित किया था। हमें प्रसन्नता है कि उन्होंने अपने उस वचन को पूरी तरह से निभाया जो पिछले वर्ष उन्होंने हमें दिया था। अर्थात वह पिछले वर्ष हमसे कह गए थे कि वह अवश्य दुबारा हमारे विद्यालय में पधारेंगे। उन्होंने जिस अपनेपन का आभास हमें दिया वह एक मधुर-स्मृति बनकर सदा हमारे मन में बनी रहेगी। यह बड़े हर्ष की बात है कि उन्हें कश्मीर के लोग, उनकी सादगी, संगीत और आपसी भाईचारा सभी कुछ बहुत अच्छा लगा। और निश्चय ही हमें भी उनके उस अपनत्व में एक सुख तथा आनन्द का अनुभव हुआ।

फिर एक और ऐसा ही अवसर आया जब हमारे वर्तमान राष्ट्रपति श्री आर० वेंकटरमण अपना पद ग्रहण करने के बाद कश्मीर पधारे तो एक संध्या को हमें भी उनका स्वागत करने का अवसर मिला। श्री रमण की गिनती देश के प्रथम श्रेणी के विद्वानों, नेता और आदरणीय भारतीयों में होती है। यह हमारे लिए बड़े सम्मान की बात थी जो वह हमारे विद्यालय में पधारे। उनके सम्मान में कश्मीर की सभ्यता के आधार पर संगीत का एक अत्यंत मनमोहक कार्यक्रम प्रस्तुत किया गया। इस कार्यक्रम की सबसे बड़ी विशेषता यह थी कि इसमें हमारी रियासत के तीनों भागों अर्थात जम्मू लद्दाख और कश्मीर के वैवाहिक रीति-रिवाजों और दुल्हनों को एक विचित्र अंदाज से प्रस्तुत किया गया था। राष्ट्रपति तथा उनके साथ आये सभी सम्मानित अतिथि बहुत प्रसन्न और आनन्दित हुए। श्री रमण ने अपने भाषण में यह स्वीकार किया कि उन्होंने यहां आकर कश्मीर के उस अपार सौंदर्य को देखा जिसकी चर्चा सारे देश में होती है। वह केवल रूप का ही नहीं अपितु मनों का सौंदर्य था जिससे वह प्रभावित हुए।

उपर्युक्त कार्यक्रमों के अतिरिक्त हर वर्ष की भांति महाविद्यालय की छात्राओं ने दो नाटक भी खेले—एक अंग्रेजी में और दूसरा हिन्दोस्तानी में। अपने शिक्षकों का सम्मान करने के लिए छात्राओं ने 'टीचर्स डे' पर एक रंगारंग कार्यक्रम भी

प्रस्तुत किया था। इस प्रेम का आदान-प्रदान करने के लिए शिक्षकों की ओर से भी एक. मनोरंजक कार्यक्रम छात्राओं के लिए प्रस्तुत किया गया। इन सब कार्यक्रमों से एक सुन्दर परिणाम यह निकला कि इनसे जो धनराशि इकट्ठा हुई वह मुख्यमंत्री के सूखा राहत कोष के लिए माननीय, बेगम शेरे-कश्मीर को सौंपी गई।

इस वर्ष हमें अपने पाठकों को यह सूचना देते हुए हर्ष हो रहा है कि सारे राष्ट्र के साथ हमारे महाविद्यालय में भी हिन्दी दिवस मनाया गया। इस अवसर पर हमारी छात्राओं ने प्रायः हिन्दी साहित्य के सभी अंगों पर लिखे लेख पढ़कर सुनाए। सूर, पंत, कबीर आदि कवियों की रचनाओं को संगीत की लय में डालकर, उपस्थित सभी अतिथियों को आनंदित किया।

मैं नहीं चाहता चिर दुःख,
मैं नहीं चाहता चिर सुख।

पन्त जी के इस कथन में कितना यथार्थ भरा हुआ है। उपर्युक्त सुखद बातों का विवरण देते हुए, उस दुःख को कैसे भुलाया जा सकता है जो इस वर्ष हिन्दी साहित्य जगत को हुआ है। प्रथम कोटि के साहित्यकारों को खोकर हिन्दी साहित्य को जो हानि हुई है उसे पूरा करना निश्चय ही असंभव है।

सर्वप्रथम हिन्दी जगत के जाने माने लेखक तथा कवि श्री अज्ञेय का निधन हुआ। अज्ञेय से अभी हमारी बहुत-सी आशायें बंधी हुई थीं। इस बात को अभी भूले भी न थे कि एक और आघात आ लगा। यह आघात पहले से भी प्रबल था। इस बार हिन्दी की शिरोमणि कवयित्री श्रीमती महादेवी वर्मा अपनी प्यारी धरती मां को छोड़कर स्वर्ग सिधारीं। फिर एक बार ऐसी कलाकार कब जन्म लेंगी कहना कठिन होगा परन्तु जो अनमोल मोती वह हमारी झोली में डाल गई हैं वह हमारी वर्तमान पीढ़ी तथा आने वाली पीढ़ी दोनों के लिए एक अमर वरदान है।

काल के क्रूर हाथ यहीं पर नहीं रुके अपितु वह और आगे बढ़ते गये और इस बार काव्य क्षेत्र को छोड़कर नाटक क्षेत्र पर जा पड़े। पहले नाटककार श्री लक्ष्मीनारायण मिश्र और फिर प्रसिद्ध नाटककार श्री लक्ष्मीनारायणलाल को हमारे बीच से उठा ले गये। अभी हिन्दी नाटक के क्षेत्र को इन दोनों की बहुत आवश्यकता थी और आशा की जाती थी कि इन लोगों के प्रयास से हिन्दी रंगमंचीय नाटकों की वृद्धि होगी। परन्तु काल की गति को कौन रोक सका है? ईश्वर के इस फैसले के आगे हम नतमस्तक होते हैं और प्रार्थना करते हैं कि इन महान आत्माओं को शान्ति प्रदान हो।

महादेवी वर्मा—एक परिचय

श्रीमती महादेवी का परिचय देना कोई साधारण बात नहीं है। उनके व्यक्तित्व को जितना ही कोई समझना चाहे वह उतना ही गहरा होता जाता है। इस गहराई को पाने के लिए उनकी यह पंक्तियां हमारी जिज्ञासा को काफी हद तक शान्त कर सकती हैं—

मैं नीर-भरी दुख की बदली
विस्तृत नभ का कोई कोना
मेरा न कोई अपना होना,
परिचय इतना इतिहास यही—
उमड़ी कल थी, मिट आज चली!

परन्तु सांसारिक दृष्टि से जो उनका परिचय हमें प्राप्त है वह मैं थोड़े-से शब्दों में देने का प्रयास करती हूं।

महादेवी का जन्म फ़र्रूख़ाबाद,उत्तर प्रदेश में हुआ था। इनके पिता श्री गोविन्दराम वर्मा और माता श्रीमती हेमरानी देवी अत्यन्त शान्त प्रकृति रखते थे और शिक्षा के भी अनन्य प्रेमी थे। महादेवी जी के पिता एक शिक्षक होने के नाते साहित्य के भी प्रेमी थे। इस प्रकार से साहित्य प्रेम इन्हें एक प्रकार से विरासत में मिल गया था। उस समय में भी आमतौर पर लड़की के जन्म पर लोग प्रसन्न नहीं होते थे परन्तु इस मामले में महादेवी जी बहुत भाग्यशाली थीं और उनका लालन-पालन बड़े सुख और लाड़-प्यार में हुआ था। छठी जमात तक की उनकी प्रारंभिक शिक्षा इन्दौर में हुई थी। इसके साथ ही घर पर चित्रकला और संगीत की भी शिक्षा दी जाती थी। मां के सात्विक और धार्मिक स्वभाव का इन पर गहरा प्रभाव पड़ा था। अन्य परिवारों के मुकाबले में इनका परिवार यद्यपि बहुत प्रगतिशील था, तथापि केवल नौ वर्ष की आयु में ही इनका विवाह डा० स्वरूपनारायण वर्मा से हुआ था। महादेवी इस बन्धन को अधिक देर तक संभाल नहीं पाई थीं और आम नारी के जीवन पथ को छोड़कर एक असाधारण मार्ग अपना लिया। इन्होंने अपनी पढ़ाई कुछ समय की रुकावट के पश्चात फिर से आरंभ की और फिर प्रयाग विश्वविद्यालय से संस्कृत में एम०ए० की परीक्षा प्रथम श्रेणी में उत्तीर्ण की। यहां से इनके अत्यंत व्यस्त जीवन का आरंभ हुआ। वे प्रयाग महिला विद्यापीठ की प्रिंसिपल बनीं और इस पद पर रहकर इन्होंने अपनी अपार कुशलता और योग्यता का परिचय दिया। फलस्वरूप इन्हें अपने पद के साथ-साथ वहां के 'वाइस-चांसलर' का कार्यभार भी संभालना पड़ा।

महादेवी जी का स्वभाव और संस्कार संपूर्ण रूप से भारतीय था। उनका जीवन संयम, साधना, शील और मर्यादा का प्रतीक था। उनका व्यक्तित्व किसी सीमा तक अन्तर्मुखी होते हुए भी समाज और युग-जीवन के प्रति उन्मुख था और उनके इस दायित्व का रूप हमें उनकी गद्य रचनाओं में मिलता है। कविता को भी वे मनुष्य से अलग करके नहीं देखतीं। उन्होंने इस बात को 'रश्मि' में स्वयं स्वीकार किया है। वह कहती हैं—

"मेरे लिए तो मनुष्य एक सजीव कविता है। कवि की कृति तो उस सजीव कविता का शब्द चित्र मात्र है जिस से उसका व्यक्तित्व और संसार के साथ उसकी एकता जानी जाती है।

यहां उन लोगों का आरोप गलत साबित होता है जो यह कहते हैं कि छायावादी कवयित्री होने के नाते महादेवी समाज से दूर हैं। परन्तु सत्य तो यह है कि उनकी साधना सच्चे कलाकार की साधना है, जिसका आधार भारतीय विचारधारा है। हिन्दी काव्य क्षेत्र को उनकी देन अद्वितीय है। उनके गीत जिस गहराई और संघटन का परिचय देते हैं, वह अन्यत्र नहीं मिलता। एक-सी भावभूमि है—एक-सी तन्मयता उनके गीतों में अवश्य मिलती है परन्तु इनका

प्रत्येक क्षण साधक कलाकार की व्याकुलता स इतना आपूरित है कि कहीं पर भी विसंगति अथवा आवृत्ति नहीं लगती। अपने भाषा-सौष्ठव और संगीत माधुर्य के कारण इनके गीत अत्यंत लोकप्रिय हुए हैं।

अपने दुःखवाद के विषय में वे लिखती हैं—"संसार जिसे दुःख और अभाव के नाम से जानता है वह मेरे पास नहीं है। जीवन में मुझे बहुत दुलार बहुत आदर और बहुत मात्रा में सब कुछ मिला है, परन्तु उस पर पार्थिव दुःख की छाया नहीं पड़ सकी। कदाचित् यह उसी की प्रतिक्रिया है कि वेदना मुझे इतनी मधुर लगने लगी है।" करुणा के इस भाव का एक और कारण यह था कि बचपन से ही इन्हें भगवान बुद्ध के प्रति एक भक्तिमय अनुराग रहा है और उनकी संसार को दुःखात्मक समझनेवाली दार्शनिक भावना से इनका बचपन से ही साक्षात्कार हुआ था।

महादेवी जी की कविता के विषय में क्या कहा जा सकता है, वह कितनी महान कवयित्री थीं न केवल सारा राष्ट्र जानता है अपितु संसार के साहित्यिक क्षेत्र में भी इन्हें भली-भांति जाना जाता है। 'पद्मभूषण' से लेकर ऐसा कोई साहित्यक पुरस्कार देश में नहीं है जो इन्हें प्राप्त नहीं हुआ हो! हिन्दी की उन्नति और साहित्यिक अभिवृद्धि के लिए हिन्दी जगत ने इन्हें सदा ही हार्दिक सम्मान प्रदान किया है और सदा देता रहेगा। इन्होंने दो पत्रों का भी सम्पादन किया 'साहित्यकार', और 'चांद' और 'साहित्यकार संसद' नाम के मण्डल की भी स्थापना की थी।

महादेवी की रचनाओं का क्रम कुछ इस प्रकार से आता है—

1. काव्य-संग्रह—नीहार, रश्मि, सांध्य गीत, सन्धिनी, दीपशिखा, यामा।
2. अनुवाद— सप्तपर्णा (इसमें ऋग्वेद से लेकर संस्कृत, प्राकृत और अपभ्रंश के महान कवियों की चुनी हुई रचनाओं का संकलन है।
3. सम्पादित ग्रंथ—हिमालय (हिमालय से सम्बद्ध पुराने और नये कवियों की चुनी हुई रचनाओं का संकलन)
4. गद्य रचनाएं—स्मृति की रेखायें, श्रृंखला की कड़ियां, क्षणदा, पथ के साथी, अतीत के चलचित्र और साहित्यकार की आस्था तथा अन्य निबन्ध।

उत्तम कौर
बी॰ए॰ फाइनल

युग कवयित्री—महादेवी वर्मा

11 सितम्बर, 1987 के दिन भारत की एक ऐसी नारी रत्न का देहान्त हो गया, जिसने संसार के साहित्य क्षेत्र में हिन्दी साहित्यिक समाज का सिर गौरव से से ऊपर उठाया है। वर्तमान हिन्दी-कविता ने अल्प समय में ही जो उन्नति की है, उसकी सफलता को देखते हुए यह आशा होती है कि यह काल हिन्दी साहित्य के भावी इतिहास में अपना एक उत्कृष्ट स्थान प्राप्त करेगा। वास्तव में इस सफलता का श्रेय महादेवी वर्मा जैसे कर्मठ साहित्यकारों को ही है। श्रीमती महादेवी वर्मा का स्थान हिन्दी की आधुनिक कवयित्रियों में सबसे ऊंचा है। इतना ही नहीं; वे हिन्दी के उन प्रमुख कवयित्रियों में से हैं, जिनकी प्रतिभा से हिन्दी साहित्य के एक ऐसे युग का निर्माण हुआ जो आज के ही नहीं, भविष्य के सहृदयों को भी पल्लवित करता रहेगा।

साहित्यकार समाज के बीच रहकर उसकी समस्याओं तथा संघर्षों से अछूता नहीं रह सकता। अतः किसी भी साहित्यकार के व्यक्तित्व तथा काव्य के अध्ययन के लिए, उस साहित्यकार के युग को समझना आवश्यक होता है। साहित्यकार के माध्यम से ही उसके युग की विषमताएं तथा आकांक्षाएं उसके काव्य को स्वरूप तथा स्थिति प्रदान करती हैं। साहित्यकार ही नहीं युग के चिन्तक तथा सुधारक भी अनेक बातों में अपने युग की सीमाओं से परे जाने में असमर्थ रहते हैं। कारण उनमें उनके युग की चेतना पुञ्जीभूत हो उठती है। युग चेतना के प्रकाश में ही वे युग-निर्माण की ओर अग्रसर होते हैं।

द्विवेदी काल में रीतिकाल के विरुद्ध जा प्रातक्रिया हुई, उसके परिणामस्वरूप हिन्दी काव्यधारा एक नई दिशा की ओर अग्रसर हुई। काव्य में विविध विषयों का वर्णन किया जाने लगा और साथ ही भाषा में भी नवीनता आई। जहां तक खड़ी बोली का संबंध है, खड़ी बोली कविता के विकास के भी दो रूप मिलते हैं। प्रथम रूप हरि औधजी के 'प्रिय-प्रवास' तथा पन्तजी की ग्रन्थि में मिलता है, जहां भाषा संस्कृत गर्भित है। खड़ी बोली का दूसरा रूप छायावादी कवियों में मिलता है और यही रूप महादेवी के काव्य में भी मिलता है। कला की दृष्टि से छायावादी कवि क्रांतिकारी कवि थे। इन कवियों ने कविता को बहिर्जगत से हटाकर अन्तर्जगत की ओर आकृष्ट किया। जब कविता में बाह्य रूपों, व्यापारों का वर्णन होता है तथा प्रकृति के विविध रूपों, जिसमें वर्षा, बसन्त, आदि ऋतुओं, वनों, अथवा पर्वतों का वर्णन होता है जो वह बहिर्जगत के अन्तगरत आता है। और इसके विपरीत जब कवि अपनी अनुभूति का, अपने प्रणय, आशा निराशा का, सुख-दुःख आदि का वर्णन करता है तो वह कविता अन्तर्जगत से सम्बन्धित रहती है।

महादेवी जी भी एक छायावादी कवयित्री थीं। अतः उनके काव्य को उसी आधारभूमि पर देखा जा सकता है। अन्तर्जगत और बहिर्जगत की परिभाषा को देखने से यह बात स्पष्ट हो जाती है कि जब छायावादी कवि अपने प्रेम की आशा-निराशा की, आकुलता-आकांक्षा की बात करता है तो उसमें बहिर्जगत की सत्ता कहां रहती है? परन्तु इसमें कोई संदेह नहीं कि न चाहते हुए भी यह लोग बहिर्जगत से जुड़ जाते हैं—प्रकृति का मोहक, विमूद तथा सूक्ष्म चित्रण छायावाद में हुआ है ऐसा चित्रण अन्यत्र मिलना दुर्लभ है। महादेवी के प्रकृति-चित्रण को भी इस भाव से अलग नहीं किया जा सकता, इस बात को स्वयं अपनी कविता के द्वारा वह व्यक्त करती हैं—

मुस्काता संकेत भरा नभ,
अलि क्या प्रिय आने वाले हैं?
विद्युत के चल स्वर्णपाश से बंध हंस देता रोता जलधर,

अपने मृदु मानस की ज्वाला गीतों से नहलाता सागर;
दिन निशि को, देती निशि दिन को
कनक रजत के मधु प्याले हैं।

यहां बात स्पष्ट हो जाती है कि छायावादी कवियों ने बहिर्जगत को जितनी सूक्ष्मता और हार्दिकता के साथ देखा है, वह अवर्णनीय है। मेघों का, बिजली का, सागर का, दिवस और रात्रि का, तारों का, ओस का जो मधुर वर्णन छायावादी कवियों ने किया है, वह है तो बहिर्जगत की ही वस्तु परन्तु हां जिस गहराई से इन कवियों ने इसमें अपनी आत्मा को डाल दिया है वह अनूठा है। इस संबंध में हिमालय का यह स्वरूप देखने योग्य है—

"हे चिर महान!
वह स्वर्ण रश्मि प्रवेत भाल,
बरसा जाती रंगीन हास;
सेली बनता है इन्द्रधनुष,
परिमल मलमल जाता बतास।
पर रागहीन तू हिम निधान!

इस वर्णन से हिमालय के स्वरूप का स्पष्टीकरण हो जाता है और साथ ही कवियित्री की स्वानुभूति भी मुखर हो उठती है ऐसे में हम कैसे कह सकते हैं कि छायावादी कवियों ने बहिर्जगत की अवहेलना की है। इसी प्रकार से इन कवियों पर एक ओर आक्षेप लगाया जाता है और वह यह कि छायावादी कवि समाज की समस्याओं से अनजान अपने ही कल्पना के रंगीले लोक में विचरण करते हैं परन्तु यह मात्र एक भ्रम है। ऐसी कौन-सी सामाजिक अथवा सांस्कृतिक समस्या है जिसे महादेवी ने अपनी लेखनी द्वारा नहीं उठाया है? उनके साहित्य को पढ़कर ऐसे आक्षेप हास्यास्पद से लगते हैं। कुछ आलोचकों के अनुसार छायावादी कवि आदर्शवादी होते हैं और इनकी यह भावना इन्हें पलायनवादी बना देती है तथा रहस्यवादी प्रगतिवाद के विरोधी होते हैं। परन्तु वास्तव में यह निष्कर्ष उनके निकाले हैं जो छायावादी कविता को ऊपर-ऊपर से देखते हैं।

महादेवी के साहित्य को समझने के लिए आधुनिक युग के राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक एवं धार्मिक संघर्षों की करुण कहानियों को जान लेना अवश्य है, क्योंकि इसी परिचय में महादेवी की 'करुण भावना' के बीज मिलेंगे।

अंग्रेजों का एक छोटा-सा दल भारत में व्यापार करने के लिए आया और धीरे-धीरे सारे भारत का मालिक बन बैठा। उनका उद्देश्य यह था कि भारत अपनी सांस्कृतिक धरोहर को त्याग कर उनका धार्मिक और सामाजिक जीवन अपना ले। परन्तु भारत के नागरिक ने जब उनकी इस दुर्भावना को समझ लिया तो वहीं से संघर्ष का आरम्भ हुआ। इस राष्ट्रीय भावना को भारतेन्दु ने हिन्दी साहित्य में उभारा और परतंत्रता के विरुद्ध घृणा का प्रचार आरंभ हुआ। परतंत्रता की यातना से मुक्ति पाने के लिए हर भारतीय छटपटाने लगा। परन्तु जब कभी भी कठिन समस्याओं का सामना करना पड़ता वह भारतीय जनता को विभिन्न प्रलोभन देकर अपना काम निकालता था और काम हो जाने पर अपना नियंत्रण और भी कठोर बना देता था। फलस्वरूप इस विदेशी सरकार की राजनीतिक निरंकुशता एवं स्वार्थपरता के कारण देश भर में निराशा का वातावरण छा गया। जनता दुःख से आकुल हो उठी। देश को निरंतर गरीब होता हुआ देखकर कवि का हृदय रो उठा। इस राजनीतिक निरंकुशता ने जिस करुणा को जन्म दिया, राष्ट्रीय आंदोलन के कुचलने के प्रयत्नों द्वारा वह और भी प्रज्ज्वलित हो उठी। समाज की इस करुण दशा ने महादेवी के साहित्य में महाकरुणा का रूप धारण कर लिया। परन्तु इस महाकरुणा में निराशावाद के लिए स्थान नहीं है, वरन् इसमें भारतीय समाज को और आगे बढ़कर सारे मानव-समाज को एकता के तन्तु में अनुस्यूत करने का प्रयास लक्षित होता है। परन्तु कुछ लोग उनकी इस महाकरुणा में निराशावाद, प्रतिक्रियावाद आदि की भी झलक देखते हैं। यहाँ यह बात सही है कि केवल देश की राजनीतिक विषमता ही इस करुणा की भावना को जन्म देने वाली नहीं है अपितु हमारे सांस्कृतिक जीवन की अन्य प्रवृत्तियों का भी इस भावना को उभारने में हाथ है।

महादेवी जिस समाज में रहती थी, उसकी विभीषिकाओं का उन्हें पूरा परिचय था। भारतीय समाज के जीवन की, उसके वैभव, उत्कर्ष अथवा अवसाद की जब बात होती है तो उसमें जीवन के सभी पहलू—भौतिक, सामाजिक, नैतिक, धार्मिक या दार्शनिक विवादों को सामने रखना पड़ता है। और इन्हीं का समन्वित रूप हमारे सांस्कृतिक जीवन को आकार प्रदान करता है। आधुनिक युग में हमारे जीवन के इन चारों पहलुओं में अनेक विभीषिकाओं और क्षोभ की घनी छाया आन पड़ी है। इसमें धर्मान्धता, राजनीतिक शोषण, आर्थिक हीनत्व ऐसे पहलू है जिनका वहीं अन्त नजर नहीं आता। कई महान भारतीयों ने समाज की इस व्यवस्था को सुधारने का प्रयत्न भी किया परन्तु उनकी वह अमृत वाणी किनारों में ही कहीं खो गई। अब ऐसे में महादेवी जैसी संवेदनशील नारी कैसे नहीं प्रभावित होती? समाज की इन विषमताओं ने उनकी करुणा के स्वर को और तीव्र बना दिया। सार्वभौमिक अवसाद को दूर करने के लिए महादेवी ने उसी प्रकार करुणा को अपनाया जिस प्रकार से महात्मा बुद्ध ने अपने युग में महाकरुणा का प्रतिवर्त्तन किया था। महात्मा बुद्ध का युग-जीवन भी सामाजिक, धार्मिक तथा दार्शनिक समस्याओं से आक्रान्त था। उनकी महाकरुणा ने भारत के तत्कालीन खिन्न जीवन में आनन्द तथा सौन्दर्य की ज्योति बिखेर दी थी। इसी प्रकार से गांधी जी ने भी जो सत्य और अहिंसा का मार्ग दिखाया था, उसमें भी बुद्ध की उसी महाकरुणा की छाया थी। आज उस बात का रहस्य संसार को समझ में आ गया है और विश्व-शांति के लिए प्रयत्न किये जा रहे हैं।

निस्संदेह महादेवी की करुण भावना को भी इसी क्रम में देखना होगा। और यह स्वीकार करना होगा कि जिस प्रकार बुद्ध और गांधी के प्रयासों में उनका युग बोलता है, उसी प्रकार से महादेवी की कविता में उनके युग की आकांक्षा मुखर हो उठी है। उसमें जनता की निराशा की—जो इस युग-चेतना का मूल तत्व है—महाकरुणा के पवित्र प्रकाश से नष्ट करने का प्रयास किया गया है।

महादेवी जी की काव्यशैली में अनेक परिवर्तन होते रहे हैं और उनके काव्य के विकास के सूचक भी यही परिवर्तन हैं। भाषा, भाव और शैली सभी दृष्टियों से उनकी प्रतिभा का उत्कृष्ट विकास होता गया और सारे संसार के कवियों में उन्हें एक विशिष्ट स्थान प्राप्त हुआ।

वन्दना केरती
बी०ए० फाइनल

महादेवी तथा मीरा के वेदना-भाव की तुलना

भारतीय समाज में आरंभ से ही नारी का महत्वपूर्ण स्थान रहा है। प्राचीन इतिहास को देखने से स्पष्ट होता है कि कैसे समय-समय पर भारत में गार्गी, लक्ष्मीबाई, चांद बीवी आदि वीरांगनाओं ने जन्म लिया है। हिन्दी साहित्य में भी ऐसी प्रतिभाशाली कवयित्रियों ने पदार्पण किया जिन्होंने अपने ज्ञान को प्रकाश में लाया। मीराबाई तथा महादेवी जी हिन्दी साहित्य गगन की प्रतिभाशाली कवयित्रियों में हैं। इन दोनों विदुषियों ने अपने वेदना युक्त साहित्य से हिन्दी साहित्य को अमर किया। अपनी वेदना का अक्षय कोष लेकर यह हिन्दी साहित्य में अवतरित हुईं। यह वेदना का कोष ऐसा था कि जिसने देखा उसने प्रशंसा की। मीरा ने जिस वेदना को भक्तिकाल में अपनाया वही वेदना नवीन पथ पर अग्रसर होती हुई आधुनिक काल में महादेवी जी की लेखनी को छू कर साकार हुई। किसी लेखक ने तो बहुत सुन्दर शब्दों में कहा है—

जिसके हृदय में सदा बजती पीड़ा की शहनाई।
वही महादेवी वर्मा है आधुनिक की मीराबाई।

मीरा तथा महादेवी की वेदना में कुछ समानताएं हैं, जिन्हें देखकर चकित हो जाना पड़ता है। उनमें से कुछ यों हैं—

भक्ति के संस्कार: मीरा तथा महादेवी को अपने बचपन के संस्कारों से ही भक्ति भावना प्राप्त हुई थी। इस भक्ति-भावना ने बाद में भक्तिमय वेदना साहित्य को जन्म दिया। उनकी यह भक्ति ईश्वर के प्रति है। उसी के लिए दोनों तड़पती हैं। प्रियतम से साक्षात्कार करने के उपरांत दोनों का विरह-व्यथित हृदय चैन की सांस लेता है।

पति वियोग: कहा गया है कि किसी चोट के द्वारा ही सच्चे साहित्य का निर्माण होता है। इसी प्रकार दोनों कवयित्रियों को यौवन काल में ही अपने पतियों का वियोग सहन करना पड़ा। यह वियोग की चोट इनको लौकिकता से हटाकर ईश्वर की ओर ले गई। महादेवी तथा मीरा ने वेदना में जिस भावाभिव्यक्ति का वर्णन किया है वह समान है।

कितना भाव साम्य है दोनों की वेदना की विवृत्ति में। दोनों ने प्रियतम का पथ देखते-देखते रात व्यतीत की।

मीरा: "सुखी मेरी नींद नसानी हो
पिया का पन्थ निहारत सिगरी
रैन बिहानी हो।

महादेवी: पथ देख बिता दी रैन मैं
प्रिय पहचानी नहीं।

मीरा: पतिया में कैसे लिखूं लिखियो न जाय
कलम धरत मेरो कर कांदत नैनन
है झरलाय
ऐसी ही विवशता महादेवी जी की भी है।
कैसे सन्देश प्रिय पहुंचाती
दृग-जल की सित मसि है अक्षय,
मसि-प्याली, झरते तारकद्वय
पल-पल के उड़ते पृष्ठों पर
सुधि से लिख श्वासों के अक्षर
मैं अपने ही बेसुधपन में
लिखती हूं कुछ-लिख जाती।

प्रेम दीवानी मीरा का हृदय अथाह वेदना का सागर है। हृदय का जो दर्द, प्रेम की जैसी ठोस और जैसी तीव्र विरह-अनुभूति मीरा के पदों में है, वैसी विश्व-साहित्य में अलभ्य है।

महादेवी ने स्वयं मीरा को व्यथासिक्त पदावली की साम्राज्ञी कहा है:

"हेरी मैं तो दरद दिवाणी, मेरा दरद न जाने कोई।"

महादेवी जी की वेदना में भी भावों की सुन्दरता समाई हुई है। महादेवी वेदना की प्रतिमूर्ति है। अपने अक्षय वेदनामय कोष को लेकर वह साहित्य गगन में अवतरित हुई है। वेदना हृदय की शुद्ध वृत्ति है अतः इसके द्वारा दोनों ने शुद्ध साहित्य की रचना की है। दोनों ने माधुर्य-भाव की उपासना की है। गीति-काव्य की दृष्टि से दोनों की कविता आदर्श है। इनके पदों में नारी हृदय के कोमल भावों की छटा है। विरह और आत्म निवेदन की प्रधानता होने पर भी इनकी कविता में अश्लीलता का नाम तक नहीं है। ईश्वर-वियोग-जनित वेदना इनके गीतों का मुख्य विषय है। दोनों विरह में ही सुख का अनुभव करती हैं। वेदना ही इनका सर्वस्व है।

अतः स्पष्ट है कि दोनों की वेदना का स्वरूप एक जैसा ही है। महादेवी जी भी अपने प्रियतम के लिए अथाह वेदना का सागर हृदय में छुपाये हुए है, तभी तो वह कहती हैं:—

"प्रिय। जिसने दुःख पाला हो
जिन प्राणों से लिपटी हो
पीड़ा सुरभित चन्दन-सी
तूफानों की छाया हो
जिसको प्रिय-आलिंगन सी।"

किसी लेखक की व्यथा जब पाठक के हृदय को छू जाती है तभी काव्य का सच्चा और पूर्ण रसास्वादन हो पाता है। महादेवी के गीतों में भी वही व्यथा है जो जन-जन के हृदय को द्रवीभूत करती है। 'वेदना' ही हमारे जीवन के अर्न्तजगत की मूल एवं सच्ची अभिव्यक्ति है। इसी में वह शक्ति है जो हमारे हृदय के तार को झंकृत कर देती है। इसी वेदना का साकार रूप हमें दोनों कवयित्रियों में मिलता है।

अन्त में यही कह सकते हैं कि दोनों का वेदनामय साहित्य हिन्दी साहित्य-जगत में तब तक अजर तथा अमर रहेगा जब तक चन्द्र तथा सूर्य रहेगा।

प्रो. ऊषा काशकारी
(हिन्दी विभाग)

अज्ञेय—जीवन रेखा

अज्ञेय निर्विवाद रूप से हिन्दी के प्रथम पंक्ति के उपन्यासकारों और कवियों में से हैं। श्री सच्चिदानंद वात्स्यायन 'अज्ञेय' हिन्दी साहित्य को नई दिशा देने वाले समर्थ साहित्यकार के रूप में विख्यात हैं। किसी भी कलाकार अथवा साहित्यकार के साहित्य की जानकारी प्राप्त करने के लिए उसके जीवन की जानकारी होना आवश्यक है। क्योंकि एक रचनाकार की जीवनी पाठक के लिए बड़े आकर्षण की वस्तु होती है, जिस व्यक्ति का साहित्य इतना महत्वपूर्ण हो, उसका जीवन कैसा होगा? यह जिज्ञासा स्वाभाविक ही नहीं मानवीय भी है। यही कारण है कि महान लेखकों की जीवन संबंधी बातों को जानने में आनंद मिलता है। इसी हेतु श्री अज्ञेय की जीवन रेखा देने का प्रयास मैंने यहां पर किया है। मुझे विश्वास है कि जिस कलाकार की कृतियों से हम आंदोलित होते हैं उसके व्यक्तित्व को थोड़ा-सा जान लेने में अवश्य ही विशेष आनंद प्राप्त होगा।

श्री अज्ञेय के पूर्वज पंजाब के निवासी सारस्वत ब्राह्मण थे। इनके दादा संस्कृत के प्रकांड पंडित थे परन्तु आर्थिक दृष्टि से कमजोर होने पर भी अपनी विद्वता के कारण समाज में सम्मान के अधिकारी थे। अज्ञेय के पिता एक प्रकार से बड़ी विपन्नता में पले। उन्होंने प्रारंभिक शिक्षा एक संस्कृत टोला में पाई परन्तु अपनी प्रतिभा की शक्ति से मैट्रिक की परीक्षा में विश्वविद्यालय में प्रथम रहे तथा छात्रवृत्ति पाकर विश्वविद्यालय में प्रवेश पाया। यहां भी वे प्रत्येक परीक्षा में प्रथम आते रहे परिणामस्वरूप वे प्राध्यापक के पद पर नियुक्त हुए। यहां से भी वे आगे ही बढ़ते गये और पुरातत्व विभाग में एक अधिकारी के पद तक पहुंचे। इस प्रकार से अज्ञेय अच्छी आर्थिक स्थिति में पले। इस मध्य वित्तीय, संस्कृतज्ञ परिवार में मार्च 1911 को अज्ञेय का जन्म उत्तर प्रदेश के देवरिया जिले के कटिया नामक स्थान पर हुआ। उनके शैशव के पांच वर्ष लखनऊ में बीते और उसके पश्चात वे चार साल अपने माता-पिता के साथ श्रीनगर (काश्मीर) में रहे। इसी समय केवल छह साल की आयु में ही उन्होंने जम्मू से बनिहाल के रास्ते, ऊधमपुर से वेरीनाग तक पैदल यात्रा की थी और शेष तांगे पर। यह वह समय था जबकि बनिहाल सड़क यातायात के लिए नहीं बनी थी और न ही कोई सुरंग बनी थी।

अज्ञेय जी की शिक्षा-दीक्षा कुल परंपरानुकूल रढंत पद्धति से आरम्भ हुई, जिसमें बच्चों को विभिन्न प्रकार के मंत्र, श्लोक, व्याकरण के नियम आदि जबानी याद कराये जाते हैं। इसके साथ ही उनके पिता ने अंग्रेजी की मौखिक शिक्षा भी आरम्भ करा दी थी और अक्षर-ज्ञान के पहले ही (लगभग 6 वर्ष की आयु तक) वे दो-ढाई सौ अंग्रेजी शब्द सीखकर अंग्रेजी में फटाफट बोलने लगे थे। उन्होंने अंग्रेजी में ही कुछ हल्की कविताएं और तुकबंदियां रट ली थीं और उन्हीं की तुलना पर लोगों को चिढ़ानेवाली कुछ तुकबंदियां भी की थीं, इसके लिए उन्हें कई बार बड़ों के दंड का भागी भी बनना पड़ा था। जहां तक अज्ञेय जी के पिता का संबंध है वह स्कूली शिक्षा में विश्वास नहीं रखते थे और उनका स्थानांतरण भी एक स्थान से दूसरे स्थान पर होता रहता था, अतः उन्होंने अपने बच्चों की शिक्षा-दीक्षा की व्यवस्था घर पर ही कर रखी थी। श्रीनगर में रहते हुए अज्ञेय जी ने एक पंडित से संस्कृत, अमरीकी पादरी से अंग्रेजी सीखी। अज्ञेय के माता-पिता यद्यपि पंजाबी भाषा में ही वार्तालाप करते थे तथापि अज्ञेय जी की मातृभाषा एक तरह से खड़ी बोली ही थी, क्योंकि लखनऊ में शैशव बिताने के कारण वह हिन्दी में ही बोलते थे परन्तु हिन्दी लिखने का अभ्यास उन्होंने कश्मीर से बिहार आने पर ही किया था। बिहार से फिर एक बार उन्हें दक्षिण जाने का अवसर मिला औरवहीं उटडकमंड

में रहकर उन्होंने छह महीने तक संस्कृत और तमिल भाषा का अध्ययन किया। यहीं से अज्ञेयजी के गंभीर अध्ययन की नींव पड़ी। इसी समय उन्होंने प्रथम बार गीता पढ़ी और अन्य धर्म ग्रंथों का भी अध्ययन किया। यहां उडिपी के मठ के आचार्य का एक समृद्ध पुस्तकालय था और अज्ञेयजी को इस पुस्तकालय का भरपूर उपयोग करने का अवसर मिला। और इस काल में उन्हें वर्डसवर्थ, टेनिसन, लांगफेलो, ह्विटमेन की कविताओं का आनन्द प्राप्त हुआ तथा मार्लो वेब्सटर और शेक्सपीयर के नाटकों, जार्ज इलियट थैकरे, गोल्डस्मिथ, तोलस्तोय, तुर्गनेव, विक्टर ह्यूगो तथा मेलविल के उपन्यासों को पढ़ने का भी अवसर मिला। टेनिसन से वे विशेष रूप से प्रभावित थे और उनके अनुकरण पर उन्होंने अंग्रेजी में कुछ कविताओं की भी रचना की। उपन्यासकारों में से ह्यूगो का, विशेषकर उनकी कृति 'टायलर्स आफ द सी' का उनपर बड़ा गहरा प्रभाव रहा है।

इधर इसी अवधि में अज्ञेय का परिचय हिन्दी साहित्यकारों की कृतियों से हुआ। जिन में विशेषकर मैथिलीशरण गुप्त मुकुटधर पांडेय, श्रीधर पाठक आदि के नाम लिए जा सकते हैं, तुलसी और मीरा के पदों से तो उनका पहले ही परिचय था। इस प्रकार से हिन्दी के प्राचीन तथा समकालीन कवियों से प्रेरणा पाकर अज्ञेयजी ने 'आनंद बंधु' नामक हस्तलिखित पत्रिका में लिखना आरंभ किया। यह पत्रिका वह स्वयं संपादित और प्रकाशित करते थे। यहां यह बात भी बतानी होगी कि परिस्थितियों से विवश होकर अज्ञेय को प्रायः प्राकृतिक सौंदर्य और एकांत के बीच रहना पड़ा था, जिसके फलस्वरूप उनके स्वभाव में ही एकांतप्रियता और प्रकृति के प्रति प्रेम पैदा हो गया था।

सन् 1925 में अज्ञेय जी मैट्रिक की परीक्षा देने पंजाब आ गये थे। उस समय जलियांवाला बाग कांड का घाव अभी ताजा ही था। इस कांड ने उनके मन ब्रिटिश साम्राज्यवाद के विरुद्ध घृणा और विद्रोह का भाव पैदा किया जिसने अंततः उन्हें आतंकवादी दल में शामिल होने को बाध्य किया। मैट्रिक उत्तीर्ण करने के बाद उन्होंने मद्रास में क्रिश्चियन कालेज में आई०सी०एस०. कक्षा में प्रवेश पाया. यहां उनके अंग्रेजी के प्रोफेसर हैंडरसन ने उन्हें साहित्य अध्ययन की प्रेरणा दी और उन्हीं के सहयोग से अज्ञेयजी ने टैगोर अध्ययन मंडल की स्थापना की। इधर दक्षिण के मंदिरों को देखने से अज्ञेय जी के कला प्रेम में और अधिक निखार आया। परंतु इस अवधि में वहां की सामाजिक विषमता को देखकर उनके मन में गहरी प्रतिक्रिया हुई।

सन् 1927 में अज्ञेय आई०सी०एस० की परीक्षा पास करके लाहौर के फारमन कालेज में बी०एस०सी० में दाखिल हुए। यहां पर इनका परिचय चंद्रशेखर आज़ाद, सुखदेव, भगवतीचरण वोहरा आदि से हुआ और पं० मोतीलाल नेहरू की अध्यक्षता में हुए लाहौर कांग्रेस अधिवेशन में उन्होंने एक स्वयंसेवक के रूप में भी भाग लिया था। बी०एस०सी० की परीक्षा उत्तीर्ण करने के बाद अज्ञेय ने एम०ए० अंग्रेजी में नाम लिखवाया था परंतु इसी वर्ष वे क्रांतिकारी दल में सक्रिय रूप से शामिल हुए। इनके दल का मुख्य काम भगतसिंह को जेल से छुड़ाने का था और अमृतसर तथा दिल्ली में बम बनाने के कारखाने को स्थापित करने का था—यहां अज्ञेय वैज्ञानिक सलाहकार के रूप में नियुक्त हुए थे। और इन्हीं गतिविधियों के सिलसिले में 15 नवंबर, 1930 को अपने साथियों के साथ उन्हें गिरफ्तार किया गया। एक महीने तक लाहौर किले में रहने के बाद उन्हें अमृतसर हवालात में लाया गया जहां उन्हें अनेक यातनापूर्ण स्थितियों में से गुजरना पड़ा। इस प्रकार से आर्म्स एक्ट वाले मुकदमे से तो इनकी रिहाई हो गई पर 1931 में पुनः सरकार ने मुकदमा चलाया जो 1933 तक चलता रहा। इस अवधि में ये दिल्ली जेल में रहे और ज्यों ही फरवरी 1934 को ये छूटे तो फिर से लाहौर में दूसरे कानून के अंतर्गत नजरबंद कर दिए गए। सन् 1934 में ही नजरबंदी की स्थिति में घर आने पर एक साथ छोटे भाई और माता की मृत्यु तथा पिता की सेवानिवृत्ति ने नया आघात तो पहुंचाया ही साथ में नई

जिम्मेदारियां भी प्रदान की। यह अवस्था घोर आत्ममन्थन, शारीरिक यातना और स्वप्नभंग की थी।

अज्ञेय की पहली कविता लाहौर की कालेज पत्रिका में छपी थी और उसी समय 'गीतांजलि' के प्रभाव से रहस्यवादी गद्य गीत भी लिखना शुरू किए तथा कहानियां भी। वास्तव में जिन दिनों अज्ञेय जी गुप्त क्रांतिकारी आंदोलन में संलग्न थे, उन ही दिनों उन्होंने सर्वाधिक कहानियां लिखी थीं। एक उपन्यास भी लिखा था जो पुलिस के हाथों में पड़कर सदा के लिए कहीं गुम हो गया। इसके बाद कुछ समय के लिए अज्ञेयजी ने उपन्यास, कहानी, कविता और निबंध सभी पर जोरदार लेखनी चलाई। पुस्तकों का अनुवाद भी किया और 'शेखरः एक जीवनी' उपन्यास तथा 'चिन्ता' नामक काव्य संग्रह का भी निर्माण किया। जेल से अब के छूटने के बाद एक बार इन्हें आश्रम खोलने का भी विचार आया परंतु इसमें अपने पिता की सहानुभूति न मिलने के कारण इस विचार को त्याग दिया। इसके बाद वे आगरा से प्रकाशित होने वाले 'सैनिक' के संपादन मंडल में आये और कुछ महीने वहीं बिताये। यहां रामविलास शर्मा, प्रभाकर माचवे आदि से परिचय हुआ और इसी बीच पं० बनारसीदास चतुर्वेदी के आग्रह पर 'विशाल भारत' के संपादक मंडल के सदस्य बने। यहां भी कोई डेढ़ साल तक काम करते रहे। फिर कुछ व्यक्तिगत कारणों से 'विशाल भारत' छोड़कर पटना से प्रकाशित होने वाले पत्र 'बिजली' का संपादन किया। परंतु यहां भी अधिक समय तक टिक नहीं पाये और पिता की सलाह पर विदेश में अध्ययन करने का विचार किया। इस विचार को भी शीघ्र ही स्थगित करना पड़ा क्योंकि तभी विश्व महायुद्ध छिड़ गया और विदेश जाना संभव न हो सका। सन् 1940 में इन्होंने आल इंडिया रेडियो में भी नौकरी कर ली और वहां 1942 तक रहे।

इसी बीच इन्होंने 1940 में सिविल मैरिज की परंतु उसकी समाप्ति तलाक़ के रूप में थोड़े ही समय में हुई।

भारतीय आजादी के समर्थक और युद्ध को मानवता विरोधी मानते हुए भी अज्ञेय ने तत्कालीन राजनीतिक प्रवाह के विरुद्ध जापान के पूर्वी एशिया और भारत पर आक्रमण करने का विरोध किया। और अपने पक्ष को सबलता प्रदान करने के लिये युद्ध में भरती हो गये तथा कोहिमा फ्रंट पर रहे। इसी अवधि में उन्हें असम के जन-जीवन को निकट से देखने का भी अवसर प्राप्त हुआ। युद्ध के समाप्त होते ही अज्ञेय ने सेना से मुक्ति पाई, सैनिक जीवन तो उनकी प्रकृति के प्रतिकूल था। उन्होंने तो केवल सैद्धांतिक रूप में ही कर्त्तव्य पालन के लिए ही इसे अपनाया था।

सन् 1946 में अज्ञेय जी के पिता का सवर्गवास हो गया। उनका अपने पिता से बहुत गहरा रागात्मक संबंध था और पिता की मृत्यु ने अज्ञेय को पूरी तरह से हिला दिया। वे अब साहित्य साधना में जुट गए और गुरुदासपुर छोड़कर मेरठ को अपने साहित्य का केन्द्र बनाया तथा 'प्रतीक' नामक 'छैमासिक' पत्रिका का संपादन करने लगे जो बाद में दिल्ली से मासिक होकर छपने लगी। 'प्रतीक' को चलाने में उन्हें बहुत घाटा हुआ और पत्रिका बन्द करने पर भी 1963 तक उस घाटे को पूरा करने के लिए उन्हें अतिरिक्त परिश्रम करना पड़ा था।

अप्रैल 1955 में अज्ञेय जी को यूनेस्को के निमंत्रण पर पश्चिमी यूरोप की यात्रा करने का भी अवसर प्राप्त हुआ और वहां कई प्रसिद्ध विद्वानों से भी परिचय हुआ। वे अपने एक मित्र मार्टिन आलवुड के निमंत्रण पर स्वीडन भी गये।

सन् 1956 में अज्ञेय जी का दूसरा विवाह श्रीमती कपिला जी से हुआ, जो प्रेमचंद की भांति बहुत सफल रहा। और अब वे इलाहाबाद में आकर रहने लगे।

सन् 1957 में उन्हें जापान और फिलिपीन्स की यात्रा करने का बुलावा आया, वहां भी उनका परिचय महान साहित्यकारों और कलाकारों से हुआ। वे 1958 में वापस स्वदेश लौट आये और 1960 तक दिल्ली में रहे। इस बीच उन्होंने एक अंग्रेजी पत्रिका 'वाक्' नाम से निकाली जो दो

वर्ष तक चली। इसी वर्ष में फिर दूसरी बार यूरोप यात्रा पर निकले। इस यात्रा में उन्होंने मसीहाई संस्कृति और धर्म के संबंध में अपनी जानकारी बढ़ानी चाही। सितंबर 1961 में इन्हें कैलिफोर्निया विश्वविद्यालय में भारतीय संस्कृति और साहित्य के अध्यापक के रूप में वहां भेजा गया। वहां ये 1964 तक रहे परंतु बीच-बीच में भारत भी आते रहे। जुलाई 1964 में वापस लौट आने पर इन्हें दिल का दौरा पड़ा और महीनों अस्पताल में गुजारने पड़े। इस बीमारी ने उन्हें अधिक धैर्यशील बनाया था परंतु वह कब तक चुप बैठने वाले थे, फरवरी 1965 में 'दिनमान' नामक साप्ताहिक पत्र का संपादन करने लगे। उनकी संगठन शक्ति, कल्पना और निष्ठा ने छह महीने के अंदर ही 'दिनमान' को एक विशेष स्थान प्रदान किया। अभी वह अपने मन को स्थिर करने में ही लगे थे कि उनके छोटे भाई की मृत्यु, अपने प्रिय दद्दा मैथिलीशरण गुप्त जी की मृत्यु और मित्र मुक्तिबोध जी की मृत्यु ने फिर से उनके मन को अस्थिर कर दिया। परंतु कर्मठ लोगों को दुःख की भावना कब तक बांध सकती है। 1966 में वे फिर से पूर्व यूरोप के कुछ देशों यथा—रूमानिया, यूगोस्लाविया, रूस, मंगोलिया आदि की यात्रा पर निकले। यूगोस्लाविया में उनकी भेंट नोबेल पुरस्कार विजेता अन्द्रिच तथा स्लोवेनी कवि मातेई बोर से हुई। वहीं पर उन्होंने हिन्दी कविता एवं उपन्यास के यूगोस्लाव अनुवाद तथा यूगोस्लाव कविता एवं उपन्यास के हिन्दी अनुवाद की योजना तैयार की। इसके बाद स्वदेश लौटकर उन्होंने आधुनिक हिन्दी साहित्य के संबंध में अपने विचार व्यक्त किये। जनवरी 1967 में अज्ञयेजी को फिर एक बार विदेश जाना पड़ा। इस बार उन्हें भारतीय प्रतिनिधि के रूप में आस्ट्रेलिया में 'एशियाई देशों में साहित्य विनिमय' शीर्षक विषय पर संगोष्ठी में भाग लेना था। वहां पर अज्ञेय जी ने अपने निबंध में यह विचार व्यक्तकिये थे कि अंग्रेजी में लिखित भारतीय साहित्य केवल इस माने में भारतीय है कि यह किसी भारतीय द्वारा लिखा गया है अन्यथा यह किसी प्रकार भारतीय आकांक्षा की पूर्ति नहीं करता।

इसके पश्चात सन् 1968 में कैलिफोर्निया विश्वविद्यालय के निमंत्रण पर अज्ञेय वहां के रेटारिक विभाग में 'रिजेंटस प्रोफेसर' होकर थोड़ी देर के लिए गये। वहां पर उन्होंने 'कविता की श्रव्य-परंपरा' के विषय पर कुछ भाषण भी दिये थे, जिससे प्रभावित होकर विश्वविद्यालय ने उन्हें एक और वर्ष रह कर अध्यापन करने का आग्रह किया। इस अनुरोध को न टाल सकने के कारण उन्हें 'दिनमान' से त्यागपत्र देना पड़ा। परंतु जब वे अभी अमेरिका में ही थे कि जोधपुर विश्वविद्यालय ने उन्हें हिन्दी विभाग के अध्यक्ष पद को ग्रहण करने का आमंत्रण दिया, जिसे वे किसी कारण स्वीकार न कर सके। इसके बाद कई आग्रहों के कारण इसी विश्वविद्यालय में तुलनात्मक साहित्य विभाग की अध्यक्षता को तो उन्होंने स्वीकार किया परंतु जब उन्हें लगा कि वहां कुछ होने का नहीं है, तो एक ही वर्ष में त्यागपत्र देकर वहां से अलग हो गये। ऐसे ही जब 1972 में जयप्रकाश जी के आग्रह पर उन्होनों दिल्ली से निकलने वाली पत्रिका 'एवरीमैंस' का संपादन स्वीकार तो किया परंतु उसे 'इंडियन एक्सप्रेस' को सौंप देने का प्रस्ताव आया तो वे उससे भी अलग हो गये। उन्होंने 'नवभारत टाइम्स' का भी संपादन किया था।

सन् 70-72 में इन्हें कई उपाधियां भी प्रदान की गई। जिनमें विक्रम विश्वविद्यालय की ओर से डी० लिट० की मानद उपाधि प्रदान हुई और इससे पूर्व हिन्दी साहित्य सम्मेलन प्रयाग ने उन्हें 'वाक्षस्पति' की उपाधि से सम्मानित किया था। उ०प्र० हिन्दी साहित्य सम्मेलन ने भी उन्हें 'विद्या वारिधि' की उपाधि प्रदान की। सन् 1973 में अज्ञेय जी ने पुनः 'नया प्रतीक' प्रकाशित करना आरंभ किया और साहित्य-लेखन में संलग्न ही रहे। सन् 1979 में भारतीय जनपीठ द्वारा इनका नाम नोबेल प्राईज़ के लिए भी भेजा था।

साहित्य से जो उनका गहरा लगाव था, उसके लिए वे कुछ ऐसा करना चाहते थे जिससे आने वाली पीढ़ी को लाभ हो। अतः इसी भावना से प्रेरित होकर उन्होंने नव

लेखकों को प्रोत्साहन देने के लिए 'वत्सल निधि' नामक एक संस्था की भी प्रतिष्ठा की थी। उनकी इस लगन और योगदान के लिए उन्हें 1983 में उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान की ओर से 'भारत भारती' के पुरस्कार से सम्मानित किया गया। और देश के सर्वोच्च साहित्यिक पुरस्कार 'भारतीय ज्ञानपीठ' पुरस्कार उन्हें प्रदान किया गया।

सच्चिदानंद हीरानंद वात्स्यायन को 'अज्ञेय' उपनाम कब मिला? यह एक रोचक घटना है। जेल में रहकर जब अज्ञेय कहानियां लिखा करते थे तो छपने के लिए जैनेन्द्र जी के पास भेजा करते थे और जब प्रेमचंद जी ने इनकी एक कहानी अपनी पत्रिका 'जागरण' में छापने के लिए चुन ली तो यह समस्या उठी कि किस नाम से इसे छाप दिया जाये, क्योंकि असली नाम तो छाप नहीं सकते थे। अंततः प्रेमचंद जी ने इन्हें 'अज्ञेय' नाम दे दिया। आरंभ में तो वात्स्यायन जी को यह बुरा अवश्य लगा परंतु बाद में उन्होंने यह नाम स्वीकार किया और इसी नाम से प्रसिद्ध भी हुए।

अज्ञेय जी पर दंभी, मनहूस और आत्मलीन रहने का दोष लगाया गया, परंतु सत्य तो यह है कि अज्ञेय प्रदर्शन में विश्वास नहीं रखते थे, निश्चय ही वह कम बोलते थे पर अपने व्यवहार में वे किसी भी दृष्टि से कम संवेदनशील, कम मानवीय और कम सामाजिक नहीं थे। इस संबंध में उन्होंने स्वयं एक जगह लिखा है—''हां जब मैं काम करता हूं तो एकाग्र होकर काम करता हूं, हर दस मिनट पर पान सिगरेट के लिए अवकाश निकालना या टहलकर दूसरे कार्यव्यस्त लोगों को काम से हटाकर उनसे गप्प लड़ाना, इसकी मुझे आवश्यकता भी नहीं महसूस होती और मैं इसे बुरी आदत भी समझता हूं क्योंकि यह कार्यक्षमता न को क्रमशः क्षीण करती जाती है।'' अज्ञेय वास्तव में एक संवेदनशील और सजग लेखक थे। वह शारीरिक परिश्रम में विश्वास रखते थे तथा आत्म प्रशिक्षण में ही अधिक समय बिताया करते थे। उन्होंने स्वयं लिखा है—''मैं कपड़े सी लेता हूं.... सूत कात लेता हूं, मिठाई पकवान बना लेता हूं, कपड़े छाप लेता हूं। बागवानी से लेकर बंदूक-पिस्तौल चला लेता हूं।'' इस कथन से उनके बहिर्मुखी व्यक्तित्व का पता चलता है। अज्ञेय परंपरावादी नहीं थे, निरंतर प्रयोग को वह सबसे बड़ा धर्म मानते थे, पर स्वस्थ-परंपरा से जुड़े रहने को वे कलाकार के लिए ही नहीं व्यक्ति के लिए भी आवश्यक समझते थे। भारतीयता के प्रति उनका प्रेम ही उनके व्यक्तित्व की सबसे बड़ी पहचान थी। यही कारण है कि अंग्रेजी में निष्णात होने पर भी उन्होंने हिन्दी भाषा को अपनी अभिव्यक्ति का साधन बनाया। अज्ञेय का एक ओर परिचय यह है कि उन्हें यायावारी बहुत पसंद थी, प्रकृति के प्रति, सागर और पर्वत दोनों के प्रति एक साथ उनका गहरा लगाव था। पत्र-पत्रिकाओं के संपादन का तो उन्हें रोग-सा था, इसी कारण जब तब उसकी ओर खिंच जाते थे। उन्होंने कवितायें, निबंध, नाटक, कहानियां, व्यक्तिगत निबंध, वैचारिक निबंध, आलोचनाएं, टिप्पणियां, पुस्तक-समीक्षाएं आदि सभी कुछ लिखा। अपने अन्तिम समय तक इस काम से अलग नहीं हुए। मृत्यु से कुछ दिन पूर्व उन्होंने अपना एक नया उपन्यास पूरा किया था परंतु अभी उसका शीर्षक देना शेष था। इससे पूर्व कि वह अपने इस अंतिम उपन्यास को देश के हाथों सौंप देते, ईश्वर ने 4 अप्रैल 1987 को 76 वर्ष की आयु में ही उन्हें हमसे अलग कर दिया। जाते-जाते भी 'मरुस्थल' नामक कविता संग्रह अपनी जाति और साहित्य को प्रदान करके गए।

निस्संदेह! भारतीय इस सपूत के सदा ऋणी रहेंगे।

प्रो॰ सुदेश जुत्शी

हिन्दी उपन्यास में अज्ञेय का स्थान और महत्व

यों तो हिन्दी में उपन्यास लेखन का आरंभ 1907 ई० से ही माना जाता है परंतु उसे ठोस और वर्तमान आकार देनेवाले लेखक प्रेमचंद हैं। प्रेमचंद ने हिन्दी उपन्यास को तिलिस्मी तहखानों, ऐयारी कारनामों, चमत्कारपूर्ण घटनाओं तथा उपदेश-कथाओं से बाहर निकालकर जीवन के निकट ला दिया। यह प्रेमचंद ही थे जिन्होंने पहली बार सामाजिक जीवन को अपनी रचनाओं में सफलतापूर्वक उपस्थित किया। सम-सामयिक जीवन की ऐसी कोई प्रमुख समस्या नहीं, जो उनके उपन्यासों में न आई हो। प्रेमचंद ने जहां विषय के क्षेत्र को विस्तृत किया वहीं उपन्यास के शिल्प और भाषा के संबंध में भी अपनी प्रतिभा का परिचय दिया। इस प्रकार से विषय, शिल्प और भाषा तीनों ही दृष्टियों से प्रेमचंद ने हिन्दी उपन्यास को उपन्यास का स्वीकृत, मानक रूप प्रदान किया और भावी उपन्यास को दिशा का संकेत भी दिया।

जिस समय अज्ञेय ने हिन्दी उपन्यास के क्षेत्र में पदार्पण किया (1940) उस समय प्रेमचंद का स्वर्गवास हो चुका था और जैनेन्द्र, भगवतीचरण वर्मा, वृन्दावनलाल वर्मा, इलाचन्द्र जोशी आदि उस समय के प्रमुख उपन्यासकारों में थे। इन उपन्यासकारों को उपन्यास की समृद्धि में योग देने का श्रेय मात्र दिया जा सकता है, प्रयोगकर्त्ता या नई दिशा के उद्घाटक होने का नहीं। ये उपन्यासकार अज्ञेय के पूर्ववर्ती होकर भी उनके समकालीन बने रहे और अपनी विभिन्न कृतियों से हिन्दी उपन्यास को समृद्ध करते रहे। प्रेमचंद के बाद हिन्दी उपन्यास में नया मोड़ उपस्थित करने वाले उपन्यासकार अज्ञेय ही हैं। जैनेन्द्र ने इस दिशा में पहल जरूर की थी, पर उनका विकास चाहे जिस कारण हो, अवरूद्ध हो गया। उनके उपन्यास 'सुनीता, 'त्यागपत्र' और 'कल्याणी' आदि में नई दिशा का संकेत मात्र ही मिलता है, पूर्ण विकास नहीं। प्रेमचंद ने जो यह कहकर भविष्यवाणी की थी कि "भावी उपन्यास चरित्र प्रधान होगा।" को चरितार्थ करने वाले अज्ञेय ही थे और उन्होंने अपने प्रथम उपन्यास 'शेखरः एक जीवनी' में ही उसका स्वरूप प्रदान किया था।

अज्ञेय ने प्रेमचंद की तरह ही पूरे समाज को नहीं, व्यक्ति को अपने उपन्यासों का विषय बनाया और इस प्रकार व्यक्ति-प्रधान उपन्यासकार के रूप में अपने को प्रतिष्ठित किया। 'शेखरः एक जीवनी', में पहली बार एक व्यक्ति पूरे उपन्यास का विषय बना। यों तो शेखर अपने समाज और परिवेश की देन है, और परिवेश का चित्रण भी अज्ञेय ने किया है, पर हमारे दृष्टिपथ पर हमेशा शेखर ही विद्यमान रहता है। समाज 'बैकग्राऊंड' का काम करता है और पाठक के सामने शेखर का 'क्लोज़ अप' होता है। विषय के रूप में वे एक केन्द्रस्थ व्यक्तित्व का मनोवैज्ञानिक विश्लेषण और अंकन करते हैं। यह बात बिना किसी हिचक के कही जा सकती है कि अज्ञेय के पूववर्ती अन्य किसी भी उपन्यासकार ने किसी पात्र के अन्तर्जगत में इतने गहरे प्रवेश कर उसका विश्लेषण और चित्रण नहीं किया है। हां, इलाचंद्र जोशी के पात्रों के मनोवैज्ञानिक कुंठा का अभाव नहीं है, जैसे अहम् भय और काम की भावना, जो उसके व्यक्तित्व की रचना में योग देते हैं। अज्ञेय ने शेखर के चरित्र-निर्माण में सही मनोवैज्ञानिक और परिवेशगत परिस्थितियों के चित्रण प्रस्तुत किए हैं। शेखर के चरित्र के माध्यम से अज्ञेय का विद्रोह और प्रेम-प्रदर्शन व्यक्त हुआ है परंतु एक उग्र क्रांतिकारी के रूप में शेखर का चित्रण इतना सफल नहीं बन पाया है जितना कि एक प्रेमी के रूप में हुआ

है। सत्य तो यह है कि शशि और शेखर का प्रेम समस्त हिन्दी उपन्यास क्षेत्र में अपने ढंग का अकेला और विशिष्ट है।

अज्ञेय का दूसरा उपन्यास 'नदी के द्वीप' भी व्यक्ति प्रधान उपन्यास ही है। इसमें एक ही जगह चार प्रमुख पात्र हैं। 'शेखरः एक जीवनी' में शेखर का चरित्र अपनी गतिशीलता और पूरे विकास की प्रक्रिया में चित्रित है और उसकी पृष्ठभूमि में उसके समाज का परिवेश भी है पर 'नदी के द्वीप' में पात्र बने-बनाए हैं और विभिन्न परिस्थितियों में उनकी संवेदनाओं का चित्रण ही लेखक का उद्देश्य है। और इस प्रकार 'शेखरः एक जीवनी' की तुलना में 'नदी के द्वीप' के पात्रों की मनोरचना का विश्लेषण अधिक मात्रा में हुआ है। 'नदी के द्वीप' में समाज का चित्र गौण है परंतु पात्र विभिन्न परिस्थितियों में पड़कर किस प्रकार आचरण करते हैं तथा किस मनःस्थिति में रहते हैं, इसका वर्णन और विश्लेषण ही प्रधान है। 'नदी के द्वीप' का विषय जो भुवन, रेखा, गौण और चंद्रमाधव आदि पात्रो के माध्यम से सामने आता है नर-नारी का प्रेम है जिसका काव्य-जगत में सार्वभौम और सार्वकालिक महत्व रहा है पर 'नदी के द्वीप' में चित्रित प्रेम किसी पूर्ववर्ती महान कवि या लेखक का अनुसरण नहीं है। यह प्रेम संपूर्ण रूप से आधुनिक परिस्थितियों की देन है परन्तु यह प्रेम आधुनिक समकालीन नैतिक मान्यताओं को चुनौती देने वाला होने पर भी भारतीय परंपरा से जुड़ा हुआ है। इस प्रेम में स्वार्थ की बू कहीं नहीं आती यह त्याग और आत्मदान का संदेश देता है। निस्संदेह 'नदी के द्वीप' हिन्दी के सर्वश्रेष्ठ मनोवैज्ञानिक उपन्यासों की श्रेणी में तो आता है परंतु आधुनिक पश्चिम मनोवैज्ञानिक उपन्यासकार जेम्स जायस, फॉक्नर, वर्जीनिया वुल्फ के मनोवैज्ञानिक या मनो-विश्लेषणात्मक उपन्यासों की पंक्ति में नहीं आता। परंतु पात्रों की मनोरकता या मनोजगत के वैज्ञानिक अंकन और विश्लेषण की दृष्टि से 'नदी के द्वीप' को एक श्रेष्ठ मनोवैज्ञानिक उपन्यास माना जा सकता है।

अज्ञेय जी का तीसरा उपन्यास 'अपने अपने अजनबी' एक विचार प्रधान उपन्यास है। यह भी अपने ढंग का अकेला उपन्यास है। इसमें विभिन्न पात्रों के आधार पर अजनबीपन, वरण की समस्या तथा मृत्युबोध आदि वर्तमान प्रश्नों पर विचार किया गया है।

कुल मिलाकर न केवल विषय अपितु शिल्प-प्रविधि और भाषा की दृष्टि से भी अपने थोड़े से उपन्यासों को लेकर अज्ञेय हिन्दी उपन्यास साहित्य में एक विशिष्ट स्थान रखते हैं। शिल्प की दृष्टि से जो प्रयोग प्रेमचंद ने उपन्यास क्षेत्र में किये वह निश्चय ही सराहनीय हैं परंतु वह उपन्यास के परंपरागत रूप से जुड़े हुए थे। इसके बाद जैनेन्द्र जी ने जो पात्र से ही कहानी कहलाने का प्रयोग किया, इससे उपन्यास को एक नाटकीयता प्रदान हुई परंतु सबसे मौलिक और विशिष्ट प्रयोग अज्ञेय ने ही 'शेखरः एक जीवनी' में किया। अब तक हिन्दी उपन्यास में काल की गति सीधी रेखा की भांति होती थी और घटनाएं तथा कार्य-व्यापार उसी रूप में नियोजित होते थे परंतु अज्ञेय ने काल की गति को चक्राकार या वर्तुलाकार रूप में कल्पित किया। अज्ञेय का काल वर्तमान से आरंभ होकर अतीत की ओर उन्मुख होता है और घूमता हुआ फिर वर्तमान में समाहित हो जाता है। यह एक ऐसा प्रयोग था जिसके कारण सामान्य पाठकवर्ग उलझन में पड़ जाता है और कुछ हद तक यह उपन्यास उसके लिए कठिन भी हो जाता है। इसका उदाहरण 'शेखरः एक जीवनी' से मिलता है। क्योंकि शेखर के विचार और विश्लेषण मस्तिष्क की क्रिया मालूम होते हैं।

अपने दूसरे उपन्यास 'नदी के द्वीप' में अज्ञेय जी ने पत्र-लेखन और डायरी-लेखन प्रणाली का समन्वय किया है। पात्रों के द्वारा लिखे पत्रों और कॉपी में लिखकर व्यक्त किए विचारों और प्रतिक्रियाओं द्वारा उपन्यासकार ने पात्रों के मस्तिष्क को बिल्कुल कार्यरत अवस्था में पकड़ने की कोशिश की है। वैसे तो जैनेन्द्र और इलाचन्द्र जोशी ने इस प्रणाली का प्रयोग किया था परंतु इसका सार्थक और कलात्मक प्रयोग अज्ञेय ने ही किया। इस प्रकार अपने दूसरे उपन्यास 'अपने अपने अजनबी' में डायरी-प्रविधि का

उपयोग बड़ी सफलता के साथ अज्ञेये जी ने किया। इनसे पूर्व हुए इस प्रकार के प्रयोग न तो इतने सार्थक और न ही कलात्मक थे।

भाषा प्रयोग की दृष्टि से भी अज्ञेय एक सजग, सावधान लेखक के रूप में उभर आये हैं। यद्यपि अज्ञेय के उपन्यासों की भाषा में प्रेमचंद के उपन्यासों की भाषा की विविधता नहीं है तथापि उन्हें उसकी आवश्यकता भी नहीं थी, क्योंकि अज्ञेय का लक्ष्य समाज का बहुवर्णी रूप प्रस्तुत करना नहीं था। उन्होंने भाषा का प्रयोग पात्रों की आवश्यकता केअनुसार ही किया है।

इस विवेचन से हिन्दी उपन्यास में अज्ञेय का महत्व स्पष्ट हो जाता है। इसमें संदेह नहीं कि प्रेमचंद के बाद हिन्दी उपन्यास को एक नई दिशा प्रदान करनेवाले दूसरे महत्वपूर्ण लेखक थे। उन्होंने जिस दिशा का प्रवर्तन किया उसे आगे ले जानेवाला कोई दूसरा उपन्यासकार हिन्दी क्षेत्र में दिखाई नहीं देता। हां, नरेश महेता का 'डूबते मस्तूल' अज्ञेय की परंपरा का उपन्यास माना जा सकता है।

अज्ञेय ने हाल ही में एक नया उपन्यास लिखा था परंतु अभी उसका शीर्षक भी निश्चित नहीं हुआ था कि दुर्भाग्य ने हिन्दी साहित्य के इस कर्मठ साहित्यकार को हमसे 4 मार्च 1987 को सदा के लिए छीन लिया।

रन्जु प्रिया
बी०ए० फाइनल

नाटककार डा० लक्ष्मीनारायण लाल

नाटक मानव अभिव्यक्ति का बड़ा जोरदार माध्यम है, विशेषकर आधुनिक काल में जो लोकप्रियता नाटकों को प्राप्त हुई है वह किसी से छुपी नहीं है। डा० लक्ष्मीनारायण लाल हिन्दी वर्तमान नाटक साहित्यकारों में अपना एक विशेष स्थान रखते हैं। उन्होंने हिन्दी नाटक की जो सेवा की है वह सदा याद रखी जायेगी। लाल जी का मनुष्य स्वतंत्रता में गहरा विश्वास था और अपने इस विश्वास को साबित करने के लिये वह निरंतर प्रयत्नशील रहे। वर्तमान भारतीय समाज की समस्याएं अनेक हैं और कोई भी सच्चा साहित्कार इनके प्रति समाज को जागृत करना चाहते हैं। अपने नाटकों द्वारा अपने इस संदेश को पहुंचाने में उन्हें काफी सफलता मिली।

श्री लाल जी का जन्म 4 मार्च सन् 1927 में बस्ती उत्तर प्रदेश जिला जलालपुर में हुआ था। इनके परिवार में शिक्षा के प्रति बहुत आदर और मोह था। यही कारण था कि उन्होंने अपने मनपसंद विषय हिन्दी को अपना लिया था। सन् 1950 में इन्होंने आगरा विश्वविद्यालय से हिन्दी में एम०ए० की परीक्षा उत्तीर्ण की। इसके कुछ समय पश्चात यहीं से सन् 1952 में 'हिन्दी कहानियों की शिल्पविधि' पर पी-एच०डी० की उपाधि भी ग्रहण की। जैसा कि विदित है कि प्रारंभ से ही इन्हें हिन्दी से विशेष प्रेम था और वह जानते थे कि भारत की जनता के भावों की अभिव्यक्ति इसी भाषा में हो सकती है।

साहित्य की अन्य विधाओं की अपेक्षा उन्हें नाटकों ने अपनी ओर अधिक आकर्षित किया था और सन् 1950 में इलाहाबाद में इन्होंने 'नाटक केन्द्र' की स्थापना की। इस प्रकार से नाटकों का प्रचार बढ़ाने के लिए उन्होंने नाटक स्वयं लिखे तथा दूसरों को भी लिखने का प्रोत्साहन दिया। इस नाटक प्रेम के कारण लाल जी ने आकाशवाणी में भी कुछ समय के लिए ड्रामा प्रोड्यूसर के रूप में कार्य किया। 'हवामहल' और नाटकों के अन्य कार्यक्रमों में इनका नाम प्रायः सुनाई देता था।

नाटककार के रूप में उनको सभी संस्थाओं द्वारा सम्मान दिया जाता था और इसी कारण सन् 1964 में भारत के एकमात्र प्रतिनिधि के रूप में उन्होंने 'विश्व नाटक सम्मेलन' रूमानिया में भाग लिया था। उन्हें एथेंस, ग्रीस में भी 'नेशनल ग्रीक थिएटर' की ओर से भाषण देने के लिए आमंत्रित किया गया था।

लक्ष्मीनारायण लाल जी को पत्रकारिता से भी विशेष रुचि थी और इसी धुन में उन्होंने 'संवाद' नामक पत्रिका का संपादन किया। यह पत्रिका दिल्ली से निकलती थी। लेखक के रूप में वह संपूर्ण स्वतंत्रता चाहते थे और यही कारण है कि उन्होंने अपने आपको किसी विशेष विचारधारा अथवा गुट से बांधना उचित नहीं समझा। एक निडर सिपाही की भांति वह साहित्य सेवा में संलग्न रहे। इसका सबसे बड़ा उदाहरण उनका लिखा नाटक 'नरसिंह कथा' है। इस नाटक में प्रजातंत्र की जीत और तानाशाही की हार बताई गई है। निश्चय ही ऐसा विषय उन लोगों को प्रिय कैसे लग सकता है जो प्रजातंत्र के नियमों की चिंता किये बिना अपने पद और स्वार्थ की ही चिन्ता में लगे रहते हैं। अतः 'नरसिंह कथा' जैसा समुक्त नाटक कैसे लोगों के लिए खुला छोड़ा जा सकता था जबकि आपातकालीन अवस्था का ऐलान किया गया था। श्री लाल ने किसी विघ्न की चिन्ता किये बगैर ऐसे नाटक की रचना की जिस पर उन्हें विश्वास था कि सरकार द्वारा पाबंदी लगाई जायेगी। और हुआ भी वही, उनका 'नरसिंह कथा' नाटक एक नए शिल्प के साथ प्रस्तुत

हुआ तो पाठकों को अपने में बहा ले गया, परंतु आपातकालीन अवस्था के ऐलान के साथ ही उनके इस नाटक पर खेलने और पढ़ने की पाबंदी लगा दी गई। इस नाटक में हमारे अतीत की कहानी के अंतर्गत आधुनिक समाज का चित्र खींचा गया है। हजारों थपेड़े खाकर भी हमारी संस्कृति को कोई समूल नष्ट करने में सफल नहीं हुआ है। कितने ही आतताई और दंभी राजाओं और महाराजाओं ने अन्याय और अत्याचार के द्वारा हमारी शक्ति को मिटाने का प्रयत्न किया परंतु हमारी आत्म-शक्ति को मिटाने में सफल नहीं हुए। अतः स्वतंत्र भारत में लगाई गई आपातकालीन स्थिति का भी अन्त हुआ और श्री लाल के विचारों की विजय हुआ।

और ऐसा निडर जनता का हितैषी लेखक दुर्भाग्य से अधिक देर तक इस देश की सेवा न कर सका और 11 नवंबर 1987 को सदा के लिए इस देश को छोड़कर स्वर्ग सिधार गया। हिन्दी साहित्य और भारतीय समाज उनकी सेवाओं के लिए सदा ऋणी रहेगा।

सरिता छाबरा
बी०ए० फाइनल

'आयुर्वेद विज्ञान

आयुर्वेद का इतिहास उतना ही पुराना है जितना कि सृष्टि का इतिहास पुराना है। सृष्टि सिद्धांत ही आयुर्वेद का आधार है। प्रकृति के अंतर्गत सत, रज, तम, रूप, त्रिगुणों, गुणों के वैषम्य से प्राकृतिक कार्य का आरंभ, महत्व, ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय पंचमहाभूत आदि की उत्पत्ति तथा इनसे ही शरीर की रचना, यह सब आयुर्वेद के विषय हैं ;

वैदिक काल में आयुर्वेद ऋचाओं के रूप में, संहिताकाल में संहिताओं में तथा पुराण-काल में अग्नि, विष्णु और गरुड़ादि पुराणों में समाहित रहा। तत्पश्चात महाभारत में आयुर्वेद का अष्टाङ्ग रूप प्रस्तुत किया गया। साक्षात ब्रह्माजी आयुर्वेद के प्रथम प्रवर्तक माने जाते हैं। इनके बाद दक्ष प्रजापति तथा अश्विनी कुमारों का आयुर्वेद पर पूर्ण अधिकार था। आयुर्वेद में 'शिरः संधान' अर्थात दक्ष प्रजापति के कटे हुए सिर का जोड़ना तथा लोह शडाखा संधान अर्थात रानी विशल्या के कटे हुए पैरों के स्थान में लौह पाद का लगाना आदि से यह स्पष्ट हो जाता है कि आयुर्वेद का क्षेत्र कितना विशाल था। औषधि चिकित्सा एवं शल्य क्रिया दोनों क्रियाओं का आयुर्वेद में सविस्तार वर्णन मिलता है।

समय-समय पर इस विज्ञान को भिन्न-भिन्न ज्ञाताओं ने अपने-अपने ग्रंथों में उपस्थित किया है। जिनमें इन्द्र, अग्निवेश, पेल, जातुकर्ण, पराशर, क्षारपाणि, हारीक, सुश्तुत चक्र कश्यप, वाग्भट्ट, माधवाचार्य, भावमिश्र शरङ्ग धर आदि के ग्रंथ कथनीय हैं। आधुनिक काल में केवल सुश्तुत, वरक भाव मिश्र,, शरङ्ग-धर, माधवाचार्य के ग्रंथ ही व्यवहार में हैं। विशेषकर शल्य-क्रिया में सुश्तुत संहिता तथा कार्य-चिकित्सा में चरक संहिता विशिष्ट है।

आयुर्वेद विज्ञान विश्व की पूर्ण तथा प्राचीनतम चिकित्सा प्रणाली है तथा यदि यह कहा जाये कि नवीन प्रणाली का उद्गम स्रोत आयुर्वेद ही है तो कोई अतिश्योक्ति नहीं होगी। आयुर्वेद विज्ञान अष्टाङ्गी है अर्थात इसमें आठ अङ्ग अथवा आठ भाग हैं, प्रत्येक अङ्ग का अपना एक पृथक विषय है। यथा—

1. शल्य तंत्र— (नेत्र रोग चिकित्सा भाग)
2. शालाक्य तंत्र— (नेत्र कर्णादि चिकित्सा भाग)
3. कायचिकित्सा— (सर्व रोग चिकित्सा भाग)
4. भूत विद्या— (मस्तिष्क रोग चिकित्सा भाग)
5. कुमार तंत्र— (बाल रोग चिकित्सा भाग)
6. अगद तंत्र— (विषादि रोग चिकित्सा भाग)
7. रसायन तंत्र— (दीर्घ जीवन (दीर्घायु) भाग)
8. वाजीकरण तंत्र— (बल शक्तिवर्धक भाग)

नालंदा तथा तक्षशिला के विश्वविख्यात विद्या केन्द्रों में आयुर्वेद विज्ञान का पठन-पाठन वैज्ञानिक ढंग से हुआ करता था। इन विद्या केन्द्रों में आयुर्वेद के प्रत्येक भाग के विशेषज्ञ विद्यार्थियों का मार्गदर्शन करते थे। इन विद्या केन्द्रों में भारत के अतिरिक्त चीन, जापान, ईरान, अरब आदि देशों के विद्यार्थी शिक्षा ग्रहण करते थे। आधुनिक युग की भांति ये विद्या केन्द्र भी प्रयोगशाला, शल्यक्रिया कक्ष, औषधालय, शल्य-यंत्र आदि विभिन्न विभागों में बंटे होते थे। चीर-फाड़ (शल्य क्रिया) के कोई एक सौ यंत्रों को पुरातत्व वेत्ताओं ने ढूंढ़ निकाला है जो इन केन्द्रों में प्रयोग में लाये जाते थे। विद्यार्थियों का शल्यक्रिया में प्रत्यक्ष प्रशिक्षण हुआ करता था।

भारतीय आयुर्वेद चिकित्सकों को विदेशों में आह्वान हुआ करता था। एक अरबी ग्रंथ 'उयलउला' में भारतीय आयुर्वेद चिकित्सकों की बगदाद की राजसभा में उपस्थिति का स्पष्ट वर्णन है। आधुनिक पाश्चात्य विद्वानों ने भी इस चिकित्सा पद्धति को प्राचीनतम पूर्ण पद्धति स्वीकार किया

है। मेकडानल तथा कीथ कहते हैं कि यह प्रणाली प्राचीन-काल में अपनी चरम सीमा पर थी। ब्रेन-ब्राउन का कथन है कि पांचवीं सदी से पंद्रहवीं सदी तक भारतीय विद्वान धर्म-विज्ञान-कला तथा चिकित्सा में कुशल तथा प्रवीण थे। कोलब्रुक ने भारतीयों को विद्यार्थी नहीं शिक्षक माना है। डा॰ हर्चबग (बर्लिन) का कथन है कि भारतीय चिकित्सक, लिङ्गनाश (Contract) शल्यकर्म (Operation) आदि के आविष्कारक थे। शल्यकर्म यूनानियों के लिए बहुत समय तक अज्ञात ही रहा और बहुत समय बाद अठाहरवीं-उन्नीसवीं सदी में यूरोपवासियों का इस ओर ध्यानाकर्षण हुआ। ह्युलेट महोदय (पांडिचरी) का कथन है कि भारतीय चिकित्सक टीका पद्धति (Vaccination theraphy) में भी कुशल थे और इस श्रेत्र में आचार्य धनवन्तरी का नाम विशेष उल्लेखनीय है।

डा॰ वाइज कहते हैं कि नेत्र, प्रसूति शल्यकर्म (Obstatric) नासा संधान *(Pheroplartry)* आदि विश्व को भारतीयों की ही देन है।

अतः स्पष्ट है कि आयुर्वेद विज्ञान एक पूर्ण तथा वैज्ञानिक विज्ञान है। दुर्भाग्यवश बौद्धकाल में इस विज्ञान को क्षति पहुंची तथा यवनकाल में भी काफी दुर्दशा हुई फिर भी समय के थपेड़ों की उपेक्षा भी इस विज्ञान का महत्व कम नहीं कर सकी, हां एक आवरण से अवश्य ढक गया था परंतु अब ज्यों-जयों इस पर से आवरण हटता जाता है, इसका महत्व प्रकट होता जा रहा है। विश्व की आंखें अब इस विज्ञान की ओर लगी हुई हैं तथा शीघ्र ही वह समय आएगा जब यह विज्ञान पुनः अपनी चरम सीमा तक उभर उठेगा। इस विज्ञान की ओर ध्यान देने से आधुनिक असाध्य रोगों की चिकित्सा की पूर्ण संभावना दिखाई देने लगी है।

रजनी कौल
बी॰ए॰ प्रीवियस

सांप्रदायिकता—एक अभिशाप

मानव एक सामाजिक प्राणी है, वह समाज में रहकर हर तरह की अच्छी-बुरी बातें सीखता है। सामाजिक प्राणी होने के नाते मनुष्य में बुराइयां भी होती हैं और अच्छाइयां भी। समझदार प्राणी वही है जो अपनी गल्तियां और बुराइयां जानकर उन्हें अच्छाइयों में बदलने की कोशिश करे।

परंतु वर्तमान समाज में कुछ और ही देखने को मिलता है, मनुष्य अचछाइयों के बजाए बुराइयां ज्यादा और जल्द ग्रहण करता है और सबसे ज्यादा दुःख तो आपसी भाईचारे को मिटते देखकर होता है। कहां गांधीजी ने अपने खून से सींचकर भारतीयों में एकता और बंधुत्व की भावना को जगाया था परंतु आज उनकी मेहनत पर पानी फिर गया। वह भावना अब लुप्त होती जा रही है, और अगर कोई व्यक्ति आपसी भाईचारी दिखाता भी है या उसके संबंध में बात करता है तो लोग उसका मजाक उड़ाते हैं। स्थिति तो यहां तक पहुंच गई है कि यह भावना कॉलेज में पढ़ने वाले नवयुवक-नवयुवतियों में भी बहुत प्रचलित हो गई है कि 'ये मुसलमान है, ये हिन्दू है' यहां पर हिन्दुओं को ज्यादा महत्व दिया जा रहा है तो वहां मुसलमान को। कैसे? वे ये नहीं देखते कि योग्यता के अनुसार ही कार्य होता है, वो तो इतना चाहते हैं कि योग्यता हो न हो महत्व ज्यादा नहीं, तो कम से कम बराबर मिलना ही चाहिए। बताइए ये हालत है आजकल के नागरिकों की, उनमें ही इतना भेदभाव है तो आने वाली पीढ़ी की हालत क्या होगी? इसका अंदाजा खुद लगाया जा सकता है। इस स्थिति में देश का भविष्य तो अंधकारमय दिखाई देता है।

ये सांप्रदायिकता तो देश को घुन खाई लकड़ी के समान खोखला करती जा रही है, हर रोज अखबार मरने वालों की खबरों से भरे रहते हैं। जिससे मन को शांति तो कम, डर और भय समाता जा रहा है, देश में असुरक्षा बढ़ती ही जा रही है। इस मारकाट से लोगों को कुछ हासिल तो होता है नहीं और न तो उन्हें आत्मिक सुख मिलता है, न चैन। फिर भी लोग इस जघन्य कार्य को करने पर पता नहीं क्यों उतारू रहते हैं। इस कार्य से वो भी पुलिस से डरे-डरे रहते हैं और लोग उन मार-पीट, दंगे करने वालों से डरते रहते हैं। चारों तरफ भय-मिश्रित वातावरण छाया रहता है। उन लोगों के कारण देश को आर्थिक, सामाजिक हानि भी उठानी पड़ती है, दो-दो, तीन-तीन दिन कार्यलय बंद रहते हैं, बाजार बंद रहते हैं, कॉलेज बंद रहते हैं और जो तोड़-फोड़ से नुकसान होता है वो अलग से, ऐसे लोग ही तो देश की उन्नति में बाधक होते हैं।

कोई भी धर्म मारकाट करके कुछ हासिल करना नहीं सिखाता धर्म के नाम पर लड़ना तो सबसके बड़ी मूर्खता की बात है क्योंकि आज तक जितने भी महान, विद्वान पुरुष हुए हैं, उन्होंने मनुष्य की ही परिभाषा बताई है न कि धर्म की, ईश्वर की सबसे सुन्दरतम रचना मनुष्य है और मनुष्य द्वारा ही बनाए गए हैं भिन्न-भिन्न प्रकार के धर्म जिसके नाम पर लोग खून की नदियां बहाने के लिए तैयार हैं। आप खुद ही अंदाजा लगाइए कि ईश्वर की रचना श्रेष्ठ है कि मनुष्य की, किसको उच्च स्थान मिलना चाहिए।

पर लोगों को शायद इस व्यस्त जिन्दगी में सोचने-समझने का समय ही नहीं मिलता जो इन बातों पर ध्यान दें। सच तो यह है कि एकता में शक्ति है और यह बात सब जानते हैं। तो क्यों नहीं सब धार्मिक भेदभाव भूल कर एक ऐसे समाज की कल्पना करते हैं जहां चारों तरफ खुशहाली हो, लोगों में प्रेम की भावना हो, भाईचारा हो, लोग एक-दूसरे को नफरत की नजर से नहीं बल्कि इज्जत

की नजर से देखें? अतः हम सबके लिएयह समझना आवश्यक है कि इस देश को, समाज को बिखरने से बचाना है, टूटने से बचाना है तो हमें बदलना होगा। और ये कार्य आने वाले कल के नौजवानों पर निर्भर करता है, उनमें अगर जोश और उत्साह नहीं होगा तो वो दिन दूर नहीं जब स्वर्ग कहलाने वाली धरती नर्क कहलाने लगेगी।

इसलिए नौजवानों को अभी से सचेत हो जाना चाहिए, उन्हें ये कार्य चुनौती के साथ स्वीकार करना चाहिए। स्थिति को बदतर होने से पहले ही संभालना होगा वरना परिणाम त्रास ही होगा और समय निकल जाने के बाद यही कहना होगा—'अब पछताए होत क्या, जब चिड़िया चुग गई खेत'।

ऊषा शुक्ला
बी०ए० फाइनल

'जीके तो देखो, जीवन औरों के लिए'!

हमारे प्रिय और महान नेता श्री जवाहरलाल नेहरू ने कहा था, "जियो और जीने दो" अर्थात यदि तुम स्वयं स्वतंत्र जीवन के इच्छुक हो तो किसी दूसरे के स्वतंत्र जीवन की भी बाधा मत बनो। कितनी सरल तथा ज्ञानपूर्वक बात है यह। परन्तु हम सब ऐसी बातें सुनते हैं, पढ़ते हैं यहां तक कि ऐसी बातों को करते भी हैं, ठीक उसी तरह जिस तरह से एक तोता कोई बात रट लेता है। यहां तोते और हम में अन्तर केवल इतना ही है कि तोते में समझने की क्षमता नहीं होती और हम समझने की आवश्यकता नहीं समझते। हमारे इस नवीन युग की युवा पीढ़ी ऐसी बातों को व्यर्थ की माथापच्ची समझती है। वास्तव में ऐसी बातों पर सोचने के लिए हमारे पास समय ही नहीं है। 'क्यों और कैसे' हमारे सोचने का ढंग ही बन गया है।

सत्य तो यह है कि आज हम जितना ही मस्तिष्क की ऊंची उड़ान भरना चाहते हैं उतना ही हमारा हृदय मानवता के सुख से बिछड़ कर भटकने लगा है। मस्तिष्क बुरे तथा भले में अंतर ढूंढ़ता रहता है तथा व्यापारी बनकर हानि और लाभ के च क्कर में पड़ जाता है। और वह छोटा-सा रक्त पिंड जिसे हृदय कहते हैं जो सहानुभूति, प्रेम, वेदना तथा करुणा का अथाह भंडार है? अब प्रश्न उठता है, कि क्या केवल मस्तिष्क की उन्नति ही से मनुष्य की उन्नति संभव है? नहीं! केवल अपनी ही इच्छाओं तथा कामनाओं की पूर्ति ही जीवन नहीं है। जीवन का वास्तविक उद्देश्य तो अपनी अभिलाषाओं का बलिदान है, तथा जो दूसरे की प्रसन्नता के लिए जीते हैं उन्हें वह आनंद मिलता है जो केवल अपने लिए जीने में नहीं मिलता।

हमारे प्रत्येक कार्यकलाप में पाश्चात्य सभ्यता की बू आने लगी है। हम पहनावा पसन्द करते हैं तो पश्चिमी व्यवहार चाहते हैं तो पश्चिमी ढंग का, इतना ही नहीं हमारी बोलचाल, (चाहे वह गलत ही क्यों न बोलें) हमारे संगीत तथा जीवन की अन्य गतिविधियों पर भी पश्चिमी सभ्यता का प्रभाव पड़ा हुआ है। यहां यह बात अवश्य कष्ट देती है कि पश्चिमी सभ्यता के गुणों को तो अपनाने में हम असमर्थ रहे हैं (उनका अनुशासन, काम के प्रति निष्ठा तथा देश-प्रेम आदि) परन्तु बिना विचारे अवगुणों को अवश्य अपने प्रयोग में ला रहे हैं। एक गुण जिसके लिए पश्चिम के लोग विशेष रूप से हमारी प्रशंसा किया करते थे वह सहानुभूति का था परंतु खेद की बात है कि आज पश्चिम से चुना हुआ यह वाक्य 'अपने काम से काम रखो' (Mind your own business) हमारे युवा वर्ग के दिमाग पर छाता जा रहा है। वास्तव में इस कथन की गहराई को समझे बिना ही हमारे युवक इसे अपना रहे हैं। अरे! कोई दुःखी होता है, तो हम कैसे अपने काम से काम रख सकते हैं, उसके दुःख के भागी नहीं बनना चाहते हैं। उसके लिए मन में आये हुए करुणा के भाव को कहीं दूर फेंक दें। स्पष्टतः इस प्रकार का व्यवहार किसी भी सभ्य समाज में नहीं होता है—पश्चिम में भी नहीं। ऐसा तो केवल जानवर ही कर सकते हैं मनुष्य नामधारी जीव नहीं।

इस लेख के द्वारा मैं अपने इस युवावर्ग को यह याद दिलाना चाहती हूं कि हमारी मातृभूमि भारतवर्ष की एक ऐसी सभ्यता है जहां आपसी शत्रुता नहीं, प्यार बंटता है। यहां राक्षसी प्रवृत्ति का नहीं अपितु देवता प्रवृत्ति का स्वागत किया जाता है। इस धरती मां ने राम, बुद्ध, अशोक और गांधी जैसी महान आत्माओं को जन्म दिया है। जिनके प्यार और अहिंसा का संदेश आज भी संसार के लिए पथ-प्रदर्शक बन रहा है। इतना ही नहीं इस देश ने ऐसे कितने ही वीर पैदा किये हैं

जिन्होंने केवल दूसरों की रक्षा और सम्मान के लिए अपने प्राणों की आहुति दी है।

मेरी तो परमात्मा से यही विनती है कि इस देश के वासी सदा गांधीजी की तरह सत्य और अहिंसा पर आस्था रखें, भगतसिंह की सी बलिदान की भावना जागृत कर सकें और युगयुगांतरों से चली आ रही प्रेम की भावना की भीनी-भीनी सुरभि दूर-दूर तक फैलायें। भारत के मस्तक को यहां के नवयुवक गौरव से उन्नत रखें।

चमके सदा देश मेरा ध्रुव तारा बनकर विश्व गगन पर।
विजयी रहे सदा निष्कपट प्रेम विषमी शत्रुता पर।

अरुणा भट्ट
बी०ए० फाइनल

अनमोल वचन

1. वह मनुष्य बहादुर नहीं हो सकता जो दुःख को जीवन का सबसे बड़ा अभिशाप समझता है।
2. ऐसा कुछ ना लिखो जिससे तुम्हें महान प्रसन्नता ना हो भावना आसानी से लेखक से पाठक के पास चली जाती है।
3. मैंने अपनी जिह्वा तथा लेखनी को कभी विष में नहीं डुबाया।
4. देकर भूल जाओ परन्तु लेकर कभी ना भूलो।
5. अग्नि स्वर्ण की परीक्षा करती है और प्रलोभन सच्चे मानव की।
6. विरोधी को उत्तर देते समय विचारों को क्रम दो शब्दों को नहीं।
7. जब आप किसी से वायदा करते हैं तो अपने ऊपर एक कर्ज चढ़ा लेते हैं।
8. जो शुत्रु तुम्हारा विरोध करते हैं उनसे मत डरो। उन मित्रों से डरो जो तुह्मारी चापलूसी करते हैं।
9. हमारी सबसे बड़ी शान कभी न गिरने में नहीं है अपितु जब हम गिरे हर बार उठने में है।
10. पुष्प चुनने के लिए ठहरो मत आगे बढ़े चलो, तुम्हारी राह पर फूल खिलते रहेंगे।
11. जीवन में बहुत-सी चीजों को हम तब पहचान लेते हैं जब उन्हें खो देते हैं।
12. लोगों में बल की नहीं संकल्प-शक्ति की कमी होती है।
13. आलसी के सिवा और सब लोग अच्छे हैं।
14. पति के लिए चरित्र, संतान के लिए ममता, समाज के लिए शील, विश्व के लिए दया, तथा जीवन मात्र के लिए करुणा संजोने वाली महाप्रकृति का नाम ही नारी है।
15. नारी का निर्माण जगत को मुग्ध करने के लिए नहीं अपने पति को सुख देने के लिए हुआ है।
16. मुझे प्रसन्नता है कि मैं पुरुष नहीं हूं वर्ना उस दशा में मुझे विवाह करने के लिए नारी का आश्रय लेना पड़ता।
17. संसार में एक नारी को जो कुछ करना है वह पुत्री, बहन, पत्नी और माता के पावन कर्तव्यों में आ जाता है।
18. जिस परिवार में स्त्रियों का आदर भाव नहीं होता वह पतन और विनाश के गर्त में लीन हो जाता है।
19. जिस समय स्त्री का हृदय पवित्रता का आभार बन जाता है उस समय उससे अधिक कोमल कोई वस्तु संसार में नहीं रह जाती।
20. आज की भारतीय नारी अबला नहीं सबला है।
21. ईश्वर ने हमें स्मरण शक्ति दी है ताकि पतझड़ में भी बसन्त का आनंद उठा सकें।
22. मुझे हैरानी तो यह है कि आदमी हर रोज लोगों को काल के मुंह में जाता देखकर काल को भूल जाता है।
23. उपहार लेना स्वतंत्रता को खोना है।
24. अच्छी बात किसी ने भी कही हो, वह अच्छी ही होगी। उसे ध्यान देकर सुनो। गोताखोरों की हीनता से मोती के मूल्य में कमी नहीं आ सकती।
25. मनुष्य को बदमाशियां, गुंडागर्दी आदि करते देखकर मुझे कभी आश्चर्य नहीं होता, लेकिन उन पर लज्जित न होते देखकर मुझे अक्सर आश्चर्य होता है।
28. काम कहने और करने में बहुत अंतर होता है। हम मुंह से कह तो लेते हैं परंतु करके तो दिखाते नहीं इसलिए कहना आसान होता है करना कठिन।
29. विपरीतकाल के के समय बुद्धि भी उल्टी हो जाती है।
30. परोपकारी सज्जन ही संसार में महानता प्राप्त करते हैं।
31. संसार में सब प्राणी स्वतंत्र और स्वाभाविक जीवन व्यतीत करने के लिए आये हैं उनको स्वार्थ के लिए कपट पहुंचाना पाप है।

32. आत्म. विश्वास वीरता का सार है।
33. परोपकारी अपने कपट की नहीं देखता, क्योंकि वह परकपट जनित करुणा से ओतप्रोत होता है।
34. विद्या के बिना मनुष्य संसार में पशु के समान माना जाता है।
35. सबसे बड़ा पतन अहंकार होता है, और सबसे बड़ा शत्रु क्रोध होताहै।
36. सबसे बड़ा संग सत्संग होता है, सबसे बड़ी माता मातृभूमि होती है।
37. जुबान के मुकाबले में अपने आंखें तेज रखो।
38. खामोश रहो या ऐसी बात करो जो मौन से बेहतर हो।
39. जो दूसरों के अवगुण दिखलाता है वह अपने ही अवगुण प्रकट करता है।
40. थोड़ा सा झूठ ही मनुष्य का नाश कर देता है जैसे एक बूंद जहर दूध को।
41. आचरण एक सफेद कागज के समान है। एक बार मैला हो जाने पर इसका पूर्ववत उज्ज्वल होना कठिन है।
42. बेशक कम पढ़ो मगर अच्छा पढ़ो, उस पर अमल करो।
43. जैसे हमारी पीठ दूसरा आदमी ही देखता है हम नही, वैसे हमारे दोष भी दूसरे के द्वारा ही देखे जाते हैं।
44. जो झुकना जानता है दुनिया उसे उठाती है। जो केवल अकड़ना ही जानता है दुनिया उसे उखाड़ फेंकती है।
45. क्रोध एक प्रकार की आंधी है जब आती है तो विवेक नष्ट कर देती है।
46. प्रसिद्धि वह फूल है जो मृत व्यक्तियों के हृदय पर खिलता है।
47. मैत्री दूध और पानी जैसी होनी चाहिए। दूध पानी को अपने अंदर मिलाकर अपने जैसा बना लेता है। आंच आने पर पानी दूध से पहले खुद जलता है।
48. शुद्ध आचार शुद्ध विचारों का आधार होता है।

नीरू बाला
बी०ए० प्रीवियस

हिन्दी साहित्य में गुरु नानक जी का महत्व

"बाबा नानक शाह फकीर,
हिन्दू का गुरु, मुसलमान का पीर!"

गुरु नानक को पंद्रहवीं सदी का पंजाब किस दृष्टि से देखता था और उसके दिल में गुरु के प्रति कितनी श्रद्धा थी और भक्ति थी, यह उपर्युक्त पद बार-बार कह रहा है। इस पद का स्मरण आज तक किया जाना ही इस बात का एक प्रबल प्रमाण है कि गुरु नानक एक भक्त महात्मा और महान पुरुष थे। हिन्दी के साहित्य में गुरु नानक जी का नाम संत कबीर के बाद लिया जाता है। वे एक उच्च कोटि के दार्शनिक और कवि थे।

गुरु नानक न सिर्फ भाषा के मामले में सर्व संग्राहक थे और सब धर्मों के सार को मनुष्य धर्म के रूप में देखते थे, वरन् कवि के नाते उनकी रचनाओं में बड़ी सुंदर उपमाएं और उत्प्रेक्षाएं, रूपक भी मिल जाते हैं। जनसाधारण के जीवन से गुरु नानक अपने प्रतीक और उपमान और काव्य बिम्ब चुनते हैं। गुरु नानक के काव्य का सबसे उत्तम उदाहरण उनका 'बारहमासा' है। गुरु नानक के जमाने को देखते हुए उनकी कविता और दार्शनिकता का असर बाद के हिन्दी सन्त कवियों पर भी काफी पड़ा है। साखी में विस्तार से फकीरों और शेखों से हुए गुरु नानक के शास्त्रार्थों की चर्चा है। नानक की वाणी के संग्रह ग्रंथ 'गुरु ग्रंथ साहिब' का पहला शब्द संस्कृत का है और दूसरा अरबी का। गुरु नानक के साहित्य को हम वस्तुतः दो ही दृष्टियों से देखते हैं—भक्ति भावों एवं समालोचनात्मक दृष्टि से। गुरु नानक की रचनाओं में अत्यधिक वैचारिक बाहुल्य है। उनके काव्य में अन्य बातों के अतिरिक्त उनके दीर्घ प्रमणों के दौरान प्राप्त अनुभवों का भी व्यापक अधिपत्य है। गुरुदेव के काव्य में फारसी, संस्कृत, सिन्धी योगियों की शब्दावली एवं अन्य विभिन्न प्रदेशों के शब्दों का प्राचुर्य दिखाई देता है। साहित्यकारों का एक विशाल पक्ष काव्य एवं साहित्य को मानवीय भावनाओं का कलात्मक चित्र मानता है। उनका एक प्रसिद्ध पद इस प्रकार है:

जो नर दुख नहिं माने।
सुख स्नेह अ भय नहिं जाने
कंचन माटी जाने, नहिं निंदा नहीन
अस्तुति जाने लोभ मोह अभिमाना
हरष सोकतै रहे
नियारो नाहिं मान अपमाना
आसा मनसा सकल त्यागि
कै जगत तै रहै निरासा

गुरु नानक ने अपने काव्य की रचना बहिर्मुखी एवं अन्तर्मुखी प्रभाव का स्पर्श कराने के निमित्त की है। श्री मजहर इमाम ने गुरु नानक के बारे में कहा है—

वाहे गुरु नानक, हक़ायक का अमीनो रज़दा,
वाहे गुरु, वाहे फ़ख़रे आलम, नाज़िरो हिन्दोस्तां,
जिसके नग़मों में लताफत, जिसकी लै में नरमियां,
जिसने ज़रों की ज़दा देकर बनाई कहकशां।।

मन्जीत कौर
बी०ए० फाइनल

राष्ट्र कवि रामधारी सिंह 'दिनकर' जी का स्वप्न

श्री रामधारी सिंह दिनकर जी का जन्म बिहार प्रदेश के मुंगेर नामक स्थान पर हुआ था। पटना विश्वविद्यालय से उन्होंने बी०ए० की परीक्षा उत्तीर्ण की थी तथा उर्दू, अंग्रेजी, संस्कृत तथा बंगला भाषा में स्वतंत्र अध्ययन के बल पर ज्ञानार्जन किया। दिनकर जी के मन और आत्मा में ऐसा ओज गुण साकार हुआ कि जिससे उनके मन से राष्ट्रीय विरोधों के प्रति रोष भरी हुंकार काव्य गर्जना के रूप में फूट पड़ी। इसी कारण से मैथिलीशरण गुप्त जी के बाद दिनकर जी को ही राष्ट्र कवि होने का सम्मान मिला।

दिनकर की प्रसिद्ध रचनाओं में कुरुक्षेत्र, रश्मिरथी एवं उर्वशी आदि हैं। वे क्रांतिकारी भावनाओं के कवि थे और देश की तत्कालीन स्थिति से क्षुब्ध होकर उन्होंने नवजीवन को स्फूर्ति देने के लिए अपनी वाणी में ओजयुक्त हुंकार भर दी थी। दिनकर जी के काव्य की भाषा अत्यंत परिष्कृत थी और उनकी कविता में दार्शनिकता का पुट गहरा था। उन्होंने उस वर्ग को आवाज़ दी जिसके लिए प्रेमचंद भी छटपटा उठे थे। ऐसे ही शोषितों, पीड़ितों, दलितों एवं दुःखी जनों को कर्मठता का पल्ला पकड़ने तथा अपनी आत्म-शक्ति और आशा के द्वारा संसार को बदलने का संदेश उन्होंने दिया है। दिनकर के मन में मानवता के प्रति बड़ी श्रद्धा और विश्वास है परंतु आज के दुःख रूपी संसार में इतने जो भंवर उठ रहे हैं उनमें पड़कर मानव हृदय चक्कर पर चक्कर खा रहा है। मनुष्य बुद्धि के बोझ से इतना कुचला गया है कि वह प्रे ही अहंकार में डूबता चला जा रहा है। आदर्श का आदर्श से, बुद्धि का बुद्धि से, प्रतिभा का प्रतिभा से निरंतर युद्ध चल रहा है। आज का संसार एक अजायबघर बनके रह गया है। मनुष्य एक कृत्रिम चमकदार पदार्थ बनकर रह गया है, नित नये चमत्कारों से उसकी बुद्धि चौंधिया गई है। विज्ञान रूपी यान पर सवार होकर नई सभ्यता सर्वनाश की ओर जा रही है। कवि मनुष्य की वैज्ञानिक उन्नति से निराश नहीं है परंतु जिस प्रकार का सामान वह जुटाने में लगा है, वह तो निश्चय ही उसे नाश की ओर ले जाने वाला है, विशेषकर परमाणु अस्त्र और बम जो साक्षात यमराज का रूप लेकर खड़े हैं।

दिनकर जी विनाश पर खड़े इस मानव के भविष्य के लिए चिंतित तो अवश्य हैं परंतु निराश नहीं हैं। वह कहते हैं कि संसार का इतिहास साक्षी है कि जब-जब मानव मन पर मस्तिष्क हावी हुआ है तब-तब संसार को ज्ञान की अग्नि से जलना पड़ा है। इसलिए कवि मनुष्य को दंभ का रास्ता त्यागने का संदेश देते हैं। उन्हें विश्वास है कि शांति और सुख का रास्ता तो हृदय की ओर से ही आता है। अतः हृदय को पाने पर ही शांति की राह स्वतः ही प्राप्त होगी। बुद्धि तो मकड़ी के जाले के समान उलझाती रहेगी और जिस विजय की उसे कामना है वह बुद्धि बल पर नहीं हृदय के बल पर ही प्राप्त कर सकता है।

कविवर दिनकर का स्वप्न केवल आदर्श पर ही टिका हुआ नहीं है, उसमें मनुष्य की प्रगति और सुख का भंडार भरा हुआ है। परंतु अपने सपने में कवि ने ऐसे मनुष्य की कल्पना की है जो ज्ञान-विज्ञान की प्रगति के साथ-साथ हृदय के गुणों का भी समुचित विकास करके अपने अन्तःकरण में प्रेम, सद्भावना और सहानुभूति को भी स्थान दे। अन्यथा मनुष्य यंत्र बनकर रह जायेगा। उसे अपनी पहचान ही भूल जायेगी। कवि इस बात को स्वीकार करते हैं कि यश ही जीवन का सार है परंतु वह यश मनुष्य को अपने गुण मिटाकर यदि प्राप्त होता है तो वह यश ही कैसा? ईश्वर ने संभवतः इसीलिए मनुष्य को हृदय और बुद्धि दोनों

प्रदान किये। वह जहां अपनी बुद्धि से सारे जीव-जंतुओं से श्रेष्ठ है तो वहीं मन जैसी देन के कारण प्रेम और बलिदान की भी मूर्ति बन सकता है, और दोनों का समन्वय ही उसे संपूर्ण मानव बना सकता है। उनका विश्वास सत्य पर आधारित था। उनके इस सत्य की पुष्टि महात्मा गांधी और महात्मा बुद्ध की महाकरुणा की छाया में भी होती है। और यही कारण है कि आज केवल भारत ही नहीं, रक्त क्रांति के समर्थक साम्यवादी राष्ट्र भी गांधी जी के प्रयासों की महत्ता स्वीकार करने को बाध्य हुए हैं और विश्व-शांति के आंदोलन को शक्ति मिल रही है। कवि खुलकर देश विद्रोहियों और उग्रवादियों को मिटाने का संदेश देते हैं और प्रेम तथा अहिंसा की उषा को सत्य करके दिखाने के लिए बलिदान के गुलाल से सारी दिशायें रं ग देने का उपदेश देते हैं। दिनकर मनुष्य की आत्म-शक्ति से भलीभांति परिचित हैं, इसीलिए वह मानवता की हार को स्वीकार नहीं करते।

दिनकर जी की कविता जितनी सप्राण है उतनी ही सत्य पर आधारित होने के कारण समयोचित भी है। उन्होंने जहां आधुनिक भारत की समस्याओं को अपनी कविता में उभारा है वहीं भारत के वैभवशाली अतीत का भी यत्र तत्र वर्णन करते रहे हैं। महाभारत से संबंधित कुरुक्षेत्र का रूप आज भी हमारे दायें-बायें फैला हुआ है और उस युद्ध में जो नरसंहार हुआ था वह आज भी हो सकता है। इस बात को दृष्टि में रखकर दिनकर जी ने युद्ध की विभीषिका के प्रति सावधान किया है। उनका विचार है कि मनुष्य की समस्या समस्याओं की जड़ युद्ध ही है। अतः इस दानव से छुटकारा पाने का एक ही रास्ता है और वह यह कि मानव अपनी बुद्धि और हृदय में संतुलन पैदा करे। और ऐसा होने पर ही हर प्रकार से शांति और प्रेम को प्रोत्साहन मिलेगा। वह तो यहां तक कहते हैं कि मानवता के उत्थान में यदि आज की यह वैज्ञानिक उन्नति बाधक है तो उसे त्याग देने में कोई हिचक नहीं होनी चाहिए, जो अमृत के स्थान पर विष दे दे, उस वस्तु को प्राप्त करके क्या लाभ हो सकता है? जो विनाश का दूत बनकर आया हो वह चाहे विज्ञान ही क्यों न हो उसे अपने से इतनी दूर फेंक दो कि फिर मुड़ कर मानव क्षेत्र में प्रवेश न कर सकें। अपने इस विचार की पुष्टि करते हुए कवि दिनकर कहतें हैं—

सावधान मनुष्य यदि विज्ञान है तलवार
तो उसे फेंक दे, तजकर मोह
स्मृति के पार, हो चुका है सिद्ध
है तू अभी अज्ञान, फूल कांटों
की तुझे कुछ भी नहीं पहचान
खेल सकता तू नहीं ले हाथ में तलवार,
काट लेगा अंग, तीखी है बड़ी यह धार।''

अपने इस दृढ़ विश्वास के कारण कि मनुष्य परिवर्तनशील है, दिनकर जी ने जो मानव सुख का स्वपना देखा है वह निश्चय ही साकार होगा।

रोज़ी रैना
बी०ए० फाइनल

अवन्तीपुर—एक ऐतिहासिक स्थल

अवन्तीपुर आज के एक कस्बे के रूप में है जो कि कश्मीर घाटी में स्थित ह और अपने कई ऐतिहासिक गुणों से और कई मनोरम स्थलों से प्रसिद्ध है। नवीं शताब्दी में एक राजा था जो कि संपूर्ण कश्मीर का राजा था। इस राजा का नाम अवन्तीवर्मन था। इस जगह की स्थापना अवन्तीवर्मन ने की थी। इसलिए इस जगह का नाम अवन्तीपुर पड़ा। उस काल में अवन्तीपुर कश्मीर की राजधानी थी। राजा अवन्तीवर्मन ने लगभग अट्ठाईस वर्षों तक राज किया। उनका राज्य काल 885 ई० से 883 ई० तक था। इस काल में राजा अवन्तीवर्मन ने दो ऐतिहासिक मंदिरों का निर्माण अवंतीस्वामी और अवंतीशोरा रखा। अवन्तीस्वामी मंदिर विष्णु भगवान का प्रतीक है और अवन्तीशोरा शिव का प्रतीक है। ये दोनों मंदिर लगभ पांच सौ से भी ज्यादा वर्षों तक ठीक-ठाक अवस्था में थे।

सत्रहवीं शताब्दी में मुगल शासक औरंगज़ेब ने इन मंदिरों को तुड़वा दिया। 1913 ई० में अंग्रेजों के शासन के दौरान इन मंदिरों की खुदाई की गई। आज इन मंदिरों का राष्ट्रीय और ऐतिहासिक महत्व है। इन मंदिरों के दर्शन करने के लिए काफी मात्रा में पर्यटक प्रतिदिन आते हैं, क्योंकि यह मंदिर राष्ट्रीय मार्ग के निकट हैं। अवन्तीपुर के ये खंडहर आज भी प्राचीन भारत की गौरवशाली स्थापत्य कला के ज्वलंत प्रमाण प्रस्तुत करते हैं। अति प्राचीन समय में पांडवों के प्रवास संबंध भी इस स्थान से बताये जाते हैं। आजकल अवन्तीपुर में मुस्लिम समुदाय की संख्या लगभग नब्बे प्रतिशत और सिक्ख व अन्य जातियां दस प्रतिशत हैं। अवन्तीपुर कस्बा श्रीनगर शहर से लगभग तीस किलोमीटर दूर राष्ट्रीय मार्ग पर स्थित है। आज वहां सुरक्षा एवं आंतरिक सुरक्षा बल के कई प्रतिष्ठान हैं।

सारा फातिमा,
टी०डी०सी० प्रथम वर्ष

फ़िल्म

फ़िल्मों के भूत जब से ज़माने में छा गए।
कितने शरीफ़-लोग जो डाकू निकल गए।।

घर-घर में एक्टिंग है तो कॉलेज में एक्टिंग।
हर प्रातः एक्टिंग है तो हर सांझ एक्टिंग।।

सर पर सवार हो गईं फ़िल्मों की भूतनियां।
खुश हो के कह रही हैं, पति से पत्नियां।।

सूरत मेरी तो मिलती है जीनत अमान से।
तुम भी तो लगते हो जी मज़हर खान से।।

फिल्मों में चोरियों के तरीके सिखाते हैं।?
हीरो साहब पुलिस को चांटे लगाते हैं।।

जिस देश में गरीबी और बेकारी जन्म ले।
खाली हो पेट भूख से बीमारी जन्म ले।।

ऐसी बनाएं फ़िल्म जो हम लोगों के लिए।
आशाओं, उन्नति के तरीके बता सके।।

सारा फातिमा
टी०डी०सी० प्रथम वर्ष

प्रतीक्षा

चौखट पे दिया जला कर,
आहट को तरसती थी,
स्तब्ध सिमटी वह अबला,
आंखू बरसा रही थी।

जीवन के प्रभात में,
शाम होके ढली थी,
विचार, व्यस्त खोई,
मुस्कान खो गई थी।

अपना अस्तित्व खोकर,
घुट-घुट के जी रही थी,
प्रतीक्षा, प्रतिज्ञा के लिए,
पल-पल वह मिट रही थी।

विधाता के हाथों बेबस,
वह हो गई थी,
व्यथा, वेदना ग्रस्त,
भाग्य को कोसती थी।

मन की ज्वाला ने,
उसे राख कर दिया,
आस के दिए ने,
चौखट जला दिया।

मीनाक्षी भट्ट
कक्षा 12वीं टी०डीसी० प्रथम वर्ष

नारी आज भी गुलाम है!

यों तो हमारे समाज में औरत को बहुत ऊंचा दर्जा दिया गया है। कितने ही कागज इस प्रकार से रद्दी कर दिये गये। सत्य तो यह है कि हमारे समाज में औरत शब्द उस नाम से जुड़ा हुआ है। जिसमें प्यार, ममता और दुलार है। औरत चाहे कितनी भी काबिल हो या कुछ करने की क्षमता रखती हो, उसे हमेशा पुरुष के सामने झुकना पड़ता है। यह कितने खेद की बात है कि नारी जो सारे समाज के लिए रीढ़ का काम करती है, उसे सदा से ही कमजोर बनाए रखने में ही हमारे समाज को आनंद मिलता है। कहा जाता है कि हमारा समाज पुरुषों की शक्ति पर ही आधारित है और इस कारण नारी का कोई विशेष महत्व ही नहीं रह जाता है। परन्तु वास्तविकता तो यह है कि भले ही पुरुष समाज का कर्णधार रहा हो परंतु नारी ने स्वयं भी तो उसके अन्याय का जब तब साथ दिया है। नारी ने स्वयं भी तो इस पुरुष को आवश्यकता से अधिक महत्व दिया है और पुरुष, वह पुरुष जिसका सहारा वह हर समय चाहती है जिसके लिए अपना सर्वस्व लुटाने को तत्पर रहती है, वही पुरुष उसे खिलौने की तरह अपना मन बहलाव करने के लिए उसके साथ खेलता रहता है। कैसी विडंबना है! नारी ममता की स्रोत, जीवन देनेवाली सदियों से गुलाम रही है और आज भी जब संसार प्रगतिशील होने का भौंपू चारों ओर बजा रहा है—नारी आज भी गुलाम है।

दूर पश्चिम की नारी जिसके सौन्दर्य और फैशन की धाक जमी हुई दिखाई पड़ रही है, हमें स्वतंत्र दिखाई देती है। परंतु सत्य इसके बिल्कुल विपरीत है। धन, सुख-समृद्धि के होते हुए भी वहां की नारी असंतुष्ट है। हमें तो फिर भी संविधान के द्वारा कई अधिकार प्राप्त हैं परंतु पश्चिम की नारी आज भी उन अधिकारों के लिए लड़ रहीं हैं। उनका समाज आज भी उन्हें वह स्थान दे नहीं पाया है जो उन्हें मिलना चाहिए था।

जहां तक भारतीय नारी का प्रश्न है, झांसी की रानी को जन्म देनेवाला यह देश अपनी नारियों की झोली में केवल अन्याय और अत्याचार ही डाल सका है और यह कहकर—

अबला जीवन हाय!
तुम्हारी यही कहानी,
आंचल में है दूध,
और आंखों में पानी।

उसे सकंट देता रहा है। वह अबला इसालए कभा दहेज का शिकार बनी, कभी वासना का और कभी देवी की पदवी पर बिठाकर उसे सती बनना पड़ा। दहेज न ला सकी तो मिट्टी का तेल छिड़क कर हाथ-पांव बांधकर जला दी गई और उसकी आह तक किसी ने नहीं सुनी और अभी उसकी चिता की राख भी ठंडी नहीं होने पाई थी कि उसकी जगह किसी दूसरी नारी ने ले ली। इधर इन परिस्थितियों का मुकाबला करने निकली तो भोगविलास की वस्तु समझकर बर्बर पुरुष समाज ने उसे न मालूम कितनी मानसिक तथा शरीरिक यातनाएं दीं। यह है हमारे सभ्य है आधुनिक कहलानेवाले समाज का नया शोषण।

इससे बढ़कर एक और घिनौनी प्रथा को फिर से सम्मानित किया जा रहा है और वह है 'सती प्रथा'। यह प्रथा लगभग समाप्त ही हो गई थी परंतु हाल ही में राजस्थान में जो दिवराला गांव में हुआ उसे सोचकर कोई भी सभ्य समाज लज्जा से अपना सिर नीचे करेगा। परंतु वाह रे हमारे भारतीय समाज! इस हृदयविदारक अपराध सेभी हमारी राजनीतिक पार्टियां अपने लाभ ढूंढ़ने में लगी हुई हैं। इस बात का किसी को दुःख नहीं है कि केवल अठारह वर्षीया रूपकंवर ने क्या अपराध किया था जो उसे आग के शोलों में जीवित ही

जलाया गया। कैसी बर्बरता है, कैसा उत्पीड़न है!, एक भोली-भाली बालिका का कैसा अन्त। मैं पूछती हूं यह सब क्यों केवल नारी के ही भाग में आया है! मर्द के लिए सारे गुनाह माफ, सारी तकलीफें माफ, क्यों? भारत के आजाद होने के बाद भी, कई कानूनों के बनने के बाद भी, नारी को समान अधिकार देने के बाद भी—पुरुषों से भरे मैदान के बीचोंबीच रूपकंवर को राख बना दिया गया। लो अब उसकी जयजयकार होने लगी, वह सती बन गई, एक महान औरत, एक देवी बन गई। परंतु मैं इन पुरुषों से पूछना चाहती हूं—वह भी इस प्रकार देवता और महान क्यों नहीं बनते? नहीं ऐसे कैसे हो सकता है—गुलामों पर अत्याचार करना तो एक वरदान रूप में पुरुषों को को मिला है। वह यदि इसी प्रकार से किसी चौराहे पर 'सती' हो जायेंगे तो वह हत्या कहलायेगी। तूफान उठेगा, आंधी आ जायेगी क्योंकि वह मालिक हैं और नारी? नारी तो गुलाम है। हां, इसके कई रूप हैं, वह पुत्री है, बहन, पत्नी, प्रेमिका और मां है। और इसी कारण उसे इतना दुःख दिया जाता है! उसकी ममता का रूप सबसे प्रमुख है इस रूप में वह कोई भी दुःख उठाने को तैयार रहती है, सहती है और जीती है। परंतु कितने आश्चर्य की बात है कि वह संतान जिसके लिए वह बड़े से बड़ा त्याग करने से भी चूकती नहीं, उसे भी उसकी दशा पर दया और श्रद्धा नहीं होती। अपने सुखी संसार में उसकी मां का वह त्याग कहीं खो गया है, किसी भूल-भुलैया में जहां वह संतान अनावश्यक समझकर उस ममता की बात भल जाता है।

अब प्रश्न उठता है कि क्या आधुनिक नारी इन बेड़ियों को तोड़ सकेगी? और यह समाज इस रूप में इस गुलाम नारी को स्वीकार कर सकेगा? निश्चय ही यह एक बहुत बड़ा परिवर्तन होगा और इसके लिए स्वयं भारतीय नारी को कार्य करना होगा। विशेषकर जिन संस्कारों और रूढ़ियों में वह बंधी हुई है उसके अभिशाप से मुक्त करने के लिए नई पौध को काम करना होगा। मैं नहीं कहती कि उसे उद्दंड या असभ्य तरीके अपनाने होंगे, अपितु अपनी शक्ति की पहचान सारे समाज को करानी होगी। वह केवल कुछ शहरों-गांवों में बसी भारतीय नारी को अपनी शक्ति और महत्व से परिचित करना होगा।

अन्जु बख्शी
द्वितीय वर्ष

शाप

मैं आ पहुंचा
सूर्य के ऊष्ण वातावरण को साथ लेकर,
और अलाव जला दिये
माघ की ठिठुरती रातों में।
अपनी गोंद में मैंने दुलारा—
ज्ञान के प्रकाश की
और व्यक्त हुआ
विभिन्न जन्मों की जटिलताओं के मध्य।
कभी मैं गोतम तो कभी नानक
कभी मैं नुन्द ऋषि तो कभी गांधी
कभी मीरा तो कभी ललयद्य।
मैंने एवं को जला कर चाहा—
प्रकाश,
नहीं चाह कभी
माघ की कांपती हवा को।
मैं हूँ,
बसन्त का मीत—
और सदा चाहा मैंने
नव बसन्त।
ताल-सरोवर, समुद्रों और जल-प्रपातों
पर्वत श्रृंगों, पहाड़ियों और जल-स्त्रोतों
वन-खण्ड़ों, चराहगाहों और सब्ज़ारों
पर, मैंने निछावर किया
अपने आप को
और उनकी दीर्घ आयु का
सदा रहा अभिलाषी।
अमर है मेरी प्रकृति, मेरी शक्ति
किन्तु!
अमर है मेरा अद्वैतभाव, पर!
उलझा हूँ किन उलझनों के मध्य?

कुछ समझ नहीं पा रहा हूँ
शापग्रस्त हूँ—
बर्फ़ीले शहर की ठराडी हवाओं से
आज अथाहह सागर भी जम गये,
किसने?
शाप दे दिया, इन नदियों को
कि बहते जल का
प्रवाह भी रूक गया है।
पर्वतों और पहाड़ियों पर
गहरे बादलों ने—
तमसान्धकार की सृष्टि की,
आज जर्जरित हैं—
वनखण्ड, चरागाह और सब्ज़ाज़ार
पतझड़ ने लूटा लिया है—
इन का यौवन।
दुग्ध-हृदय कुम्री
एक और कराह रही है,
मूक हो गया, मधुर-भाषी
चहकता जल-पक्षी।
मन्द पड़ गया है—
जल स्त्रोतों का वहाव,
कहीं देवता मुझ से रूठ तो नहीं गये!
किस की पुष्पार्चना
नहीं की मैंने?
मुझे असत्य और मिथ्या
छल तो नहीं रहें हैं?
मुझे ग्रस लिया है—
सर से पांव तक
मेरी शंकाओं ने।
पनिः परखना होंगा

और स्वयं चढ़ना होंगा—
मूल्यांकन की कसौटी पर।
न हूँ मैं गौतम, नहीं मैं नानक
न हूँ मैं नुन्द ऋषि, नहीं मैं गांधी
न हूँ मैं मीरा और नहीं मैं ललद्यद।
गलती हो सकती है
और सम्भव हैं—भूलचूक,
लेकिन वह पुकार तो मेरी पुकार है
अपनी शक्ति को बुला देना
उचित नहीं है मेरे लिये।
अपनी वहदत को बुला देना
मुनासिव नहीं है—मेरे लिये।
चाहिये मुझे—
सूर्यदेव के सम्मुख नतमस्तक हो
उस के सौन्दर्य को पूजना।
चाहिये मुझे—
निरन्तर अमरत्व प्रदान करना
प्रातः की तलाश को।
प्रदान करना होगा—
कलकंठ और जल-पक्षी को।
और मिटाना होगा
उलूक-दल के अस्तित्व को।
जल-स्रोतों को प्रदान करना होंगा—
तीव्र-वेग,
तथा शाप-मुक्त करना होंगा—
रूके हुए जल प्रवाह को।
गलाना होंगा—
अथाह सागरों के
यखवस्तः आकार को,
मिटाना होंगा—
पर्वतों और पहाड़ियों के
मेघाच्छादित
तमसान्धकार को,
लौटाना होंगा—
वन खझड़ों, चराहगाहों और सब्ज़ाज़ारों में
बसन्त का हरित-यौवन।
ऐसा मौसम, कि
मधुर भाषी दयार्दि-पक्षी
पुनः बोल उठे।
रक्षा करनी होंगी—
उस अलौकिक संगीत
और अप्सरा-गायन की।

मूल एम॰ एच॰ ज़फ़र
हिन्दी अनु॰: भूषण लाल कौल

मेरी सोवियत संघ की यात्रा

हर एक मनुष्य की ज़िन्दगी में खुशियों से भरे दिन आते हैं कुछ खुशियां ऐसी होती हैं जिन्हें इन्सान कभी भी भुला नहीं पाता तथा कुछ ऐसी होती हैं जो चन्द क्षणों में धुएं की तरह गायब हो जाती है। इसी प्रकार मुझे भी ज़िन्दगी में बहुत सी खुशियां प्राप्त हुई परन्तु वह कुछ पल तक ही रही। आज मैं बहुत प्रसन्न हुँ क्योंकि मेरी सोवियत यात्रा सफल रही तथा इतनी खुशियां प्राप्त हुई जो सदा के लिए तथा ज़िन्दगीभर के लिए मुझे याद रहेंगी और मेरे मन में कायम रहेंगीं! मेरी खुशियों से भरी यह सोवियत यात्रा इस प्रकार है : 28 जुलाई का दिन था, दिन के एक बजे का टाइम था और ठीक एक बजे मुझे भारत सरकार की तरफ से निमंत्रण पत्र प्राप्त हुआ जिसे पढणकर मुझे बहुत खुशी हुई और मैंने अपने आपको बहुत ही खुशकिस्मत समझा कि मुझे मेरे प्यारे भारत देश की तरफ से एक छोटे राजदूत के रूप में संसार के बड़े देश सोवियत संघ (यू एस एस आर) में Festival में भाग लेने के लिए चुना गया है इस Festival में भारत की 9 रियासतें शामिल थी जिसमें से मैं कश्मीर राज्य से अपनी सोलह छात्राओं सहित चुनी गई थी।

31 जुलाई को मैं भारत की Youth Group के साथ इन्दिरा गांधी ईन्टरनेशनल ऐयर पोर्ट से सोवियत संघ की ओर रवाना हुई तथा तीन घण्टे के बाद हमारा विमान सोवियत रिसायत उजनेकिस्तान की राजधानी ताशकंद पहुंचा हवाई अड्डु पर सोवियत निवासियों ने हमारा हार्दिक स्वागत किया। सोवियत संघ में हमने तीन रियासतों का दौरा किया। जिनके नाम इस प्रकार हैं 1. उजनेकिस्तान राजधानी ताशकंद, 2. किरगीजिया राजधानी फ्रुजें, 3. काजाखस्तान राजधानी आल्मा-अता। हमने अपना Festival इन तीन रियासतों में प्रस्तुत किया तथा वहां कि हर कोई जगह देखने गए यह जगहें देखने से हमें बहुत जानकारी प्राप्त हुई मुझे जो जानकारी सोवियत रियासतों के बारे में प्राप्त हुई वह मैं नीचे वर्णन कर रही हूँ। सर्वप्रथम हम उजनेकिस्तान में गए इसलिए मैं उजनेकिस्तान के बारे में लिख रही हूँ। उजनेकिस्तान की स्थापना और सोवियत संघ के साथ मिलन 27 अक्तूबर 1924 में हुआ तथा इसका क्षेत्रफल 447,400 वर्ग कि०मी० है और जनसंख्या 18.5 मिलयन है। इस रियासत की राजधानी ताशकंद बहुत ही सुन्दर जगह है। उज़बेकिस्तान में स्मारक अपनी सुन्दरता के लिए विश्व विख्यात है। यहाँ पर सर्दियों की मार से कुछ शिल्पीय परिसर खण्डहर हैं फिर भी उनका रंग रूप बिल्कुल ताजा, चमकदार है। इस जनतंत्र के मोसमी तथा प्राकृतिक स्थितियों में सिंचाई के बिना कोई उच्च परिणाम करने का कोई रास्ता नहीं है। यहां हर वर्ष औसतन 60 लाख टन से अधिक कपास की कटाई होती है जो देश के कुल सूत का दो तिहाई है यहां के निवासी बहुत अच्छे है तथा उनका रहन सहन भी बहुत अच्छा है। ताशकंद में चार दिन बिताने के बाद हमें विमान द्वारा सोवियत संघ की रियासत किरगीज़िया ले जाया गया। किरगीज़िया की राजधानी फ्रुजे में हमने पांच दिन बिताए तथा भारत सोवियत मैत्री को पूर्ण रूप से मजबूत बनाने के लिए हमने यहां के भी कई क्षेत्रों में अपना कार्यक्रम प्रसतुत किया तथा किरगीज़िया की जगहें देखने गए। रोज की भान्ति मैंने किरगीज़िया के बारे में भी जो जानकारी प्राप्त की उसे अपनी डायरी पर नोट किया तथा वह जानकारी यहां भी लिख रही हूं जो इस प्रकार है : किरगीज़िया की स्थापना 14 अक्तूबर 1924 को हुई थी यह एक फरवरी 1926 को किरगीज़ स्वायत सोवियत समाजवादी जनतंत्र बना तथा संघ जनतंत्र में एकजुट होकर पांच दिसम्बर 1936 को सोवियत समाजवादी जनतंत्र संघ के साथ मिला। इसका क्षेत्रफल 198,500 वर्ग कि०मी० है तथा जनसंख्या 4.0 लाख है। यहां पर 130 उद्योग है जो विविध प्रकार के उत्पादों का

निर्माण करते है "डिजिटल प्रोग्राम्ड कंट्रौल" वाले मशीनी पुर्जें तथा इलैक्टोनिकी उपकरण भी शामिल हैं। इनमें से पश्चिम जर्मनी तथा जापान सहित लगभग 60 देशों में बेचे जाते हैं। किरगीज़िया सोवियत प्रदेश का केवल 0.5 प्रतिशत हिस्सा है। किरगीज़िया की अन्य प्रमुख अर्थव्यवस्था इसके अलौह धातु भंडार है। इस रियासत की राजधानी फ्रुज़े बहुत ही सुन्दर जगह है तथा यहां के लोग मुझे बहुत अच्छे लगे तथा यहां के लोगों का रहन सहन भी बहुत अच्छा है। फ्रुज़ें के बाद हम सोवियत रियासत कज़ाखस्तान रवाना हुए हवाई अड्डे से फ्रुज़ें के निवासियों ने हमें बहुत अच्छी तरह विदा किया। हम जब सोवियत रियासत कज़ाखस्तान की राजधानी आल्मा अता पहुंचे तो हवाई अड्डे पर एक छोटे-छोटे नन्हें-मुन्ने प्यारे प्यारे बच्चें हाथों में गुलदस्ते लिए हमारी और दौड़े उस समय मुझे ऐसा प्रतीत हुआ जहसे मैं वर्षों से इन सबको जानती हूँ। कज़ाखस्तान में हमने सात दिन बिताएं इन सात दिनों में हमने अपना प्रोग्राम यहां भी प्रसतुत किया और यहां कि जगहें भी देखी मुझे कज़ाखस्तान की जगहें बहुत-बहुत अच्छी लगी। इसकी सुन्दरता का अनुमान लगाना बहुत ही कठिन है। कज़ाखस्तान की जगहों की जानकारी जो मैंने डायरी पर नोट की हैं वह इस प्रकार है : स्थापना : स्वायत जनतंत्र के रूप में 26 अगस्त 1920 को यह संघ जनतंत्र बना तथा 5 दिसम्बर 1936 को सोवियत समाजवादी जनतंत्र संघ वे साथ मिला। इसका क्षेत्रफल 2,717,300 वर्ग कि०मी० है और इसकी जनसंख्या 16.4 मिलियन है। कज़ाखस्तान में प्रकृति अपनी विषमता के लिए आश्चर्यजनक है इसका उत्तरी भाग खास का मैदान है तथा दक्षिणी भाग बर्फ से ढ़की हुई पहाड़ियों का। कज़ाखस्तान सोवियत संघ का प्रमुख कोयला ठिकाना तथा उन्नत अलौह धातु उद्योग वाला क्षेत्र है। यह सीसे के निर्माण के लिए सोवियत संघ में प्रथम तांबे और ज़िंक के लिए दुसरा तथा बिजली, अनाज और मीट के उत्पादन के लिए तीसरा स्थान रखता है इसकी राजधानी आल्मा अता में सेन तथा नाशपती के वृक्ष बहुत ही संख्या में पाए जाते है। यहां का टी.वी. टावर 370 मीटर लम्बा है तथा देखने में भी खुबसूरत है। लेनिन की मूर्ति यहां हर जगह दिखाई पड़ती है यहां पर लेनिन पैलेस नाम की जगह मुझे बहुत ही अच्छी लगी। इतने दिन वहां रहने से मैंने बहुत कुछ सोवियत संघ के बारे में जान लिया था तथा वहां कि भाषा भी मैंने सीख ली थी तथा मैं सोवियत मित्रों के साथ थोड़ी-थोड़ी भाषा जब बोलती तो वह बहुत ही प्रसन्न होते मेरे सोवियत मित्र हिन्दुस्तानी भाषा को बहुत ही ज्यादा पसन्द करते थे तथा उन्हें हिन्दुस्तानी गाने भी बहुत अच्छे लगते थे। सबसे ज्यादा सोवियत निवासी एक गाना बहुत पसन्द करते है वह इस प्रकार है "मेरा जूता जापानी, यह पतलून इंगलिसतानी, सर पे लाल टोपी रूसी फिर भी दिल है हिन्दुस्तानी" मैंने जहां कहीं भी अपना इन्टरवयू दिया तो इन्टरवयू में उन्होंने इसी गानें की फरमाईश की तथा जब मैंने यह गाना गाया तो मेरे चारों तरफ सोवियत लोग जमा हो गये तथा ऐसे झूमने लगे मानों उन्होंने बहुत कुछ पाया हो उस समय मैंने अपने आप में ऐसा महसूस किया कि सचमुच ही सोवियत निवासियों का लगाव जो है वह हिन्दुस्तान अथवा हिन्दुस्तानियों के प्रति सच्चा है। वहां की कुछ भाषा मैं नीचे लिख रही हूं ताकि आप भी उससे परिचित हो सकें वह इस प्रकार है :

1. नमस्कार = परीविट
2. धन्यवाद = सपेसिना
3. हमें आपके देश से प्यार है = मी लूबिम वाशु स्टरानू
4. बहुत अच्छा = औचीन खाराशो
5. बुरा = पलोखा
6. हाँ/ नहीं = दा/ नियत
7. हैलो = जदरासबूईसै
8. अच्छा दिन = डोबराई डेन
9. मैं/ तुम/ हम = या/ वी/ मी
10. मक्खन = मसला
11. साबुन = मिल्क
12. मेहरबानी करके कुछ कहिए = सकाजिसै पोज़ालयुस्था

13. मेहरबानी करके दिखाईए = पकाज़िते पोज़ालयुस्था
14. बात नाए = इसबीडानिया।

मुझे आशा है कि आप इसे अपनी डायरी पर जरूर नोट करेगें। दिन बीतते गए तथा फैसटीवल खत्म होने का दिन भी नजदीक आ गया। 18 अगस्त 1987 को हमें ताशकंद एयर पोर्ट से भारत आना था। मुझे उस समय दुःख भी हुआ और खुशी भी हुई। दुख इस बात का था कि मैं अपने प्यारे सोवियत दोस्तों से बिछुड रही थी तथा खुशी इस बात की थी कि मैं अपने प्यारे भारत देंश दुबारा लौट रही थी। आखिर समय आ गया हवाई अड्डे पर सोवियत मित्रों के चेहरे उदासियों से भरे थे तथा उनकी आंखों से आंसु छलक रहे थे। उनकी उदासियों से भरे चेहरे देखकर मुझे ऐसा लगा जैसे उनका कुछ खो रहा हो। मेरा दिल बहुत उदास हुआ। उस समय मेरे प्यारे मित्रों का यही एक नारा था Long Live Indian Soviet Friendship तथा भाषा में वह कह रहे थे : Me Lubim Uashu Satvanu मेरे मित्रों ने मुझसे कहा Dasvedaia अपनी सोवियत भाषा में तथा हिन्दुस्तानी भाषा में "फिर मिलेंगे" और हाथ हिला हिला कर हमें विदा करने लगें। विमान ऊपर उठा और थोड़ा और ऊपर उठा तथा मैंने नीचे देखा नीचे बादल ही बादल थे तथा प्यारा सोवियत संघ मेरी आंखों से ओझल हो चुका था। आज वह दृश्य मेरी आंखों के सामने हर पल हर दिन घूमता है और घूमता रहेगा तथा मुझे प्यारे सोवियत देश तथा प्यारे सोवियत निवासियों की याद सदा दिलाता रहेगा यदि किस्मत ने चाहा तो एक बार फ़िर उनसे मिलन होगा यह मेरी खुशियों से सोवियत संघ की यात्रा की कहानी है। अच्छा इज़ाजत दिजिए।

धन्यवाद

लेखिका : गुरमीत कौर
कक्षा : बी.ए. फस्ट एयर
रोल नं. : 596
सेक्शन : डी

ਪੰਖੇਸ਼

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
1988

ਪ੍ਰੋ: ਇੰਨਚਾਰਜ
ਮਿਸ ਰਾਜਕੌਰ ਰੈਨਾ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਅੰਤਰਜੀਤ ਕੌਰ
ਬੀ.ਏ ਫਾਈਨਲ

ਵੇਰਵਾ

ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਸਾਲ 1987 ਦੇ ਪੰਪੋਸ਼ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ' ਤੁਹਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਖਾਹਸ਼ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਕਾਲਜ 'ਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਕੇ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰੀਏ। ਸੁ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ 'ਚ ਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ—ਤੇ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਗੋਂ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣਦੇ ਰਹਾਂਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੇ ਇਹ ਨਿਕੇ-ਨਿਕੇ ਲੇਖ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਯੱਤਨ ਹਨ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰੀਵ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੰਬੀ-ਚੌੜੀ ਕਾਂਟ-ਛਾਂਟ ਦੇ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੌਸਾਲ-ਅਫ਼ਜਾਈ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ।

ਇਹ ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼-ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲੇ ਵੀ 'ਆਟੇ ਵਿਚ ਲੂਣ' ਬਰਾਬਰ ਵਾਲੀ ਕਹਾਵਤ ਮੁਤਾਬਕ ਅਸੀਂ ਅਗਾਹ ਵਧਦੇ ਹੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ-ਜਦ ਕਿ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ 'ਚ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ-ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਬੋਲੀਆਂ ਸਮੇਤ 'ਮੱਖਣ 'ਚ ਵਾਲ' ਵਾਂਗ ਕੱਢ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਾਡੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ-ਢਾਂਚੇ 'ਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ-ਬੋਲੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਛੇ-ਬੋਲੀਆਂ 'ਚ ਇਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੀ ਸਮਝੋ, ਜੋ ਇਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਓਪਰਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਹੈ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਤਰਸਣਗੇ ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਤੇ ਉਸਦਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਪਾਏਗਾ। ਸੁ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸੁਰਖਿਅਤ-ਭਵਿਖ ਖਾਤਰ ਅਸੀਂ ਆਸ ਰਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਏਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਰਿਆਸਤੀ-ਵਿਦਿਅਕ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਵਿਦਿਵਾਨ ਏਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਕੇ ਏਸ ਵੱਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦੇਣ। ਸਗੋਂ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਰਪਰਸਤ ਵੀ ਜੇਕਰ ਬਚਿਆਂ ਦੇ ਜਮਾਂਦਰੂ-ਹੱਕ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਕੇ, ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਕੁੱਝ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਦੇਣ-ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਸਮਝਾਂਗੇ।

ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਡਾ: ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੂਦਨ ਨੂੰ ਖੋਹ ਚੁਕੇ ਹਾਂ-ਜਿਸਦਾ ਸਾਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਖ ਹੈ। ਡਾ: ਸੂਦਨ ਥੋੜੇ ਜਿਨ੍ਹੇ ਸਮੇਂ 'ਚ, ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਸਿਰੇ ਚੜਾਉਣ 'ਚ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਬੇਅੰਤ ਤੰਗੀਆਂ ਤੇ ਔਖਿਆਈਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਨ ਤੇ ਸੇਵਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਧਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਉਹ ਸਫਲਤਾ ਦੀਆਂ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਛੋਹੰਦੇ ਹੀ ਰਹੇ-ਇਕ ਉਪਰੰਤ ਦੂਜੀ ਦੇਣ ਇਸ ਖੇਤਰ 'ਚ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਕੀ ਪਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਿਰਜੀਵੀਂ ਉਮਰ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, -ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਅੱਣਲਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ 'ਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹੇ। ਸਚਮੁੱਚ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਲਿਖਵਾਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ-ਕੁੱਝ ਦੇ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਰੱਬ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਕੌਣ ਮੇਟ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸਬਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਵਿਛੜੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਬਖਸ਼ਣ। ਸਾਡੀ ਇਹੋ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਵਾਨ ਪਾਠਕ-ਜਨ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਆਸ ਰਖਦੇ ਹਾਂ -ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦਿਤੇ ਗਏ ਨਿਕੇ-ਮੋਟੇ ਲੇਖ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਨਾਂ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਕੇ ਹੀਵਾਂਚਣ। ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੀ ਰਾਇ ਦੇ ਕੇ ਨਿਵਾਜਣ।

ਧੰਨਵਾਦ

ਡਾ: ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੂਦਨ

ਅੰਤਰਜੀਤ ਕੌਰ
ਬੀ.ਏ.ਫਾਈਨਲ

ਡਾ: ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੂਦਨ ਦਾ ਜਨਮ ਫਰਵਰੀ 1947 ਵਿਚ ਸ੍ਰ: ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਧੜਿਆਂ ਤਹਿਸੀਲ ਬਾਗ ਜਿਲ੍ਹਾ ਪੁਨਛ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਾਇਆ ਉਠ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਕਿਵੇਂ ਬੀਤਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਟੋਤ ਵਿਖੇ ਲਈ, ਫਿਰ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ 1964 ਵਿਚ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਇੰਸ ਕਾਜਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ ਸਾਇੰਸ ਸਬਜੈਕਟ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਮ.ਏ.ਐਸ. ਕਾਲਜ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਆਰਟਸ ਸਬਜੈਕਟ ਲੈ ਕੇ ਬੀ.ਏ. 1969 ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ।1971 ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਹਿਸਟਰੀ ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਹਿਸਟਰੀ ਵਿਚ ਹੀ Ph.D. ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕੁਝ ਅਰਸਾ ਕੰਮ ਕਰਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਸਾਜ਼ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਧਾ ਕੰਮ ਵਿਚੇ ਹੀ ਛਡ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਹੁਣ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸ, ਚੈਖਵ, ਟਾਲ੍ਹਸਟਾਏ, ਏਂਗਲਜ਼, ਸੌਲੋਖੋਵ, ਰਸੂਲ ਰਮਜਾਤੋਵ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਬੇਦੀ, ਮੰਟੋ, ਗੋਰਕੀ, ਫਰਾਇਡ, ਜਾਨ ਪਾਲ ਸਾਤਰੇ, ਦਾਸਤੋਵਾਸਕੀ ਤੇ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਦਬੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਕਣ ਵਾਲਾ ਸਫਰ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਬਣਨਾਂ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ "ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੀ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵਧ ਦੋਸਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਨ।"

ਬੇਸ਼ਕ ਇਹ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਤਿ ਸੰਘਰਸ਼-ਮਈ ਦਿਨ ਸਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਘਣੇ ਬੱਦਲ ਗਰਜਦੇ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਰਚਦੀ ਗਈ। ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਛਪਦੀ ਰਹੀ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਲੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹਿਸ ਨਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾ ਵੀ ਕਢਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ "ਕੌੜਾ ਸੱਚ" 1971 ਵਿਚ, ਦੂਜੀ "ਮੈਨੂੰ ਲਭ ਲਉ" 1974 ਵਿਚ, ਤੀਜੀ "ਮੇਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪਾਣੀ" 1975 ਵਿਚ, ਚੌਥੀ "ਵਣਜਾਰੇ" 1978 ਵਿਚ, ਪੰਜਵੀਂ "ਕਾਹਦੇ ਲਈ" 1979 ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਵਲ "ਗੁਲ ਮੋਹਰ" 1980, ਦੂਜਾ ਨਾਵਲ "ਰਾਤ ਦੀ ਰਾਣੀ" 1984, ਤੀਜਾ ਨਾਵਲ "ਮੈਂ ਉਹ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਵਿਚੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ "ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ" ਕਲਚਰਲ ਅਕੈਡਮੀ ਵਲੋਂ ਐਸਾਇੰਡ ਪਰੋਜੈਕਟ 1985 ਵਿਚ, ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬ 'ਲੋਕਸੁਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ' ਤੀਜੀ 'ਪੁਨਛ ਦੀ ਲੋਕ ਧਾਰਾ' 1986 ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ "ਕਾਲੇ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੇ ਸੌ ਤੋਂ ਉਪਰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਜੋ ਕੁਝ ਛਪੇ ਤੇ ਕੁਝ ਅਨਛਪੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਸੇਕਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀਆ ਰਹੀਆਂ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸੁੰਦਰਭ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਅਹਿਸਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਮੈਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਰਨ ਤੀਕ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਕਾਇਮ ਸਨ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਟਰਾਂਸਲੇਟਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਸਮਪਰਕ ਡਾ: ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਸੂਦਨ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕੈਂਡੀਡੇਟ ਦੀ

ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਐਮ.ਏ. 1976 ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਜੇ.ਐਂਡ.ਕੇ. ਸੂਚਨਾ ਵਿਭਾਗ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਹੋਈ, ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਣਿ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦੀਬਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

1978 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਕਚਰਾਰ ਗੌ: ਕਾਲਜ ਅਨੰਤਨਾਰਾ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਨਾਵਲ "ਰਾਤ ਦੀ ਰਾਣੀ" ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜੋ 1984 ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿਖਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਹ 1980 ਵਿਚ ਡਾ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ ਦੇ ਅਧੀਨ "ਪੁਨਛ ਦੀ ਲੋਕ ਧਾਰਾ" ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ Ph.D. ਲਈ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋ ਗਏ।

ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਇਕ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੂਦਨ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਲ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਸੂਦਨ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਜਿਗਰਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਬਿਮਾਰੀਆਂ, ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ, ਮਾਇਕ ਥੁੜਾਂ ਨੂੰ ਝੇਲਦੇ ਹੋਏ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਕੇ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਜੋ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 1986 ਵਿਚ ਛਪਿਆ।

ਦਸੰਬਰ 1985 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਜੰਮੂ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਲੇਕਚਰਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਈ ਇਸ ਡੇਡ ਸਾਲ ਦੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਐਸੀ ਸਾਂਝ ਪਾਈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਉਸਤਾਦ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ। ਮਾੜੀ ਸੇਹਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਇਹ ਗਲ ਆਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਰੀਰ ਕੋਲੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਲੈ ਸਕੋ ਲੈ ਲਵੋ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦੇਵੇ।

ਸੂਦਨ ਜੀ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹ ਗਿੱਲਾ ਸੀ, ਕਿ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਹਾਲੀ ਸਾਹਿਤੁ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਿਛੇ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਕੌਮ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਕਲਚਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਵਿਅਰਥ ਹੈ, ਬੇ-ਮਕਸਦ ਹੈ।

ਸਚਮੁਚ 19 ਮਈ 1987 ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਇਕ ਮਨੂਹਸ ਦਿਨ ਹੀ ਗਿੱਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾਕਿ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਟਿਮਕਦੇ ਲੋਅ ਦਿੰਦੇ ਸਿਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇੰਝ ਹਰ ਇਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਕਿਰਦੇ ਗਏ... ਕਿਰਦੇ ਗਏ।

ਕਿਸ਼ੋਰ ਕੁਮਾਰ

ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਦੱਤਾ

ਬੀ.ਏ. ਪਾਰਟ ਵੰਨ

ਅਜ ਕਿਸ਼ੋਰ ਜੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ-ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਜੀ 13 ਅਕਤੂਬਰ 1987 ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ 'ਗੌਰੀ ਕੁੰਜ' ਵਿਖੇ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸਾਦ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਗਏ, ਉਹ 58 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ।

ਕਿਸ਼ੋਰ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 'ਖੰਡਵਾ' ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ (ਮਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿਚ 4 ਅਗਸਤ 1929 ਨੂੰ ਕੁੰਜ ਬਿਹਾਰੀ ਗੰਗੋਲੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਖੰਡਵਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਬੈਰਿਸਟਰ ਸਨ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਐਕਟਰ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਅਨੂਪ ਕੁਮਾਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਜੀ ਦੇ ਵਡੇ ਭਰਾ ਹਨ-ਜੋ ਕਿਸ਼ੋਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫਿਲਮ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਵੀ ਫਿਲਮ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਏ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਕਟਿੰਗ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਗਾਣਾ ਜਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਝੁੱਕੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਪੂਰੀ ਸਿਖਲਾਈ. ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਏ। ਜਿਵੇਂ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਣ 'ਚ ਰੁਚੀ ਵਿਖਾਈ। ਮਾਹਿਰਤਾ ਹਾਸਲ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਮੁੰਕਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਜਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਿਊਜ਼ਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕਲਿਆਨ ਜੀ-ਆਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਭਰੀ ਪਰੰਤੂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਗਾਉਣ 'ਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਖੂਬੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਗਾਣਾ ਗਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਰਫੀ, ਮੁਕੇਸ਼ ਜਾਂ ਮਨਾ-ਡੇ ਆਦਿ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਖਾਸ ਗਾਇਕੀ ਕਰਕੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਔਖ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰ ਕੁਮਾਰ ਆਪਣੇ ਬਦਲਦੇ ਤੇ ਛਿੰਨ-ਭੰਗਰੇ ਮੂਡ ਕਾਰਨ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਿੱਦੀ ਤੇ ਆਪਹੁੱਦਰੇ ਮਨੁੱਖ ਰਹੇ।

ਕਲਿਆਨ ਜੀ ਆਨੰਦ ਜੀ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ੋਰ ਜੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਲਟਾ ਕਹਿਕੇ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸਦਾ ਸਿੱਧਾ ਕਰ ਵਿਖਾਉਂਦੇ। ਮੰਨ ਲਓ ਜੇ ਰੀਹਰਸਲ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਦੇਰ ਲਈ ਕਰਵਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ 'ਚਲੋ ਛੇਤੀ ਖਤਮ ਕਰੋ ਤੇ ਮੁਕਾਈਏ' ਪਰ ਉਹ ਉਸਦਾ ਉਲਟ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੀਕ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਕਿਸ਼ੋਰ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਈ ਸਟੇਜਾਂ ਉਲੰਘਦਾ ਬੀਤਿਆ ਉਸਦੀ' ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਇਕ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ-ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਵੀ-ਅਣਜਾਣੇ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਭਿਨੇਤਰੀ ਰੁਮਾ-ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਇਸ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪਵਿਤਰਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰੁਮਾਦੇਵੀ ਇਕ ਰਿਵਾਇਤੀ ਨੂੰਹ ਬਣਕੇ ਘਰ 'ਚ ਰਹੇ, ਪਰ ਮਾਇਕ ਤੰਗੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਜੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲਗੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰੁਮਾਦੇਵੀ ਉਸਤੋਂ ਅਲਗ ਹੋ ਗਈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਲਈ ਇਹ ਹਾਦਸਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ-ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਜ ਉਹਦੇ ਪਾਸ ਬੇਹਿਸਾਬੀ ਦੌਲਤ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ, ਉਸਦੀ ਵਹੁਟੀ ਉਹਨੂੰ ਛਡਕੇ ਨਾ ਜਾਂਦੀ। ਉਸਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਪ੍ਰੌਣ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ "ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਤੇ ਵਡਾ ਆਦਮੀ ਬਣਨਾ" ਹੀ ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਉਖੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਨਾ-ਉਮੀਦੀ ਵਿਖਾਈ। ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਉਹਨੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਵੀ ਰਹੇ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਫਿਲਮ 'ਚਲਤੀ ਕਾ ਨਾਮ ਗਾੜੀ'-ਜੋ ਕਾਮੇਡੀ ਸੀ-ਕਾਫੀ ਚਲੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ 'ਮਧੂਬਾਲਾ' ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸਤੇ ਉਹ ਲੱਟੂ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਇਹ ਸਾਂਝ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ 'ਚ ਪਰੋਈ ਗਈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਮੜ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਾਨਣ ਲਗਾ-ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਉਸ ਲਈ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸਿਧ ਨਾ ਹੋਈ। ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਮਧੂਬਾਲਾ ਇਕ ਲੰਬੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ। ਕਾਫ਼ੀ ਈਲਾਜ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਬੇਖਬਰ ਹੋਕੇ ਮਧੂਬਾਲਾ ਦੀ ਸੇਵਾ 'ਚ ਲਗਾ ਰਿਹਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਾਇਕ ਤੰਗੀਆਂ ਤੋਂ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਫੇਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ। ਉਹ ਮਧੂਬਾਲਾ ਨੂੰ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਲਈ ਲੰਡਨ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਹੋਰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਖਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਲੰਮੇਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ-ਇਸ ਲਈ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਧੋਖਾ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਉਚਾਟ ਹੋਇਆ। ਕੰਮ-ਕਾਜ ਛੱਡ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤਲਾਂਜਲੀ ਦੇਕੇ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ, ਹਰਦੁਆਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਮੁੜ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਬਰੂਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਜੇਕਰ ਮੰਦਰ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਉਸਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਧਾਰਨੋਂ ਰੋਕਦਾ ਨਾ। ਆਖਰ ਉਸਦਾ ਕਸੂਰ ਇਹ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨੇ ਮਧੂਬਾਲਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹੱਕ ਵੀ ਗਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਏਸ ਗਲ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੁੜ ਉਸਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ।

ਹੁਣ ਤੀਕ ਉਸਨੇ ਕੇਵਲ ਦੇਵ-ਆਨੰਦ ਲਈ ਹੀ ਗਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਸਿਤਾਰਾ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਚਮਕ ਉਠਿਆ ਜਦੋਂ ਰਾਜੇਸ਼ ਖੰਨਾ ਵਰਗੇ ਨਾਇਕ ਨੇ ਫ਼ਿਲਮ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਜਮਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆ, ਕਈ ਕਾਨਸਰਟਸ ਕਰਵਾਈਆਂ ਬਲਕਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਿੱਖਰ ਵਲ ਪਾਉਂਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਏਸੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਜਿਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਧਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਫੇਰ ਠੱਲ ਪਾਈ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਜੀ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਕਿਸੇ ਰੋਅਬ ਜਾਂ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਕਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ-ਆਪ ਆਜ਼ਾਦ ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਜੋ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਦੇਹਲੀ ਤੋਂ ਘਲਿਆ ਗਿਆ ਮੰਨਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਵਰਗੀ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰ ਗੀਤੋਂ ਭਰੀ ਸ਼ਾਮ ਜੋ ਅੰਮਬਦਕਰ ਸਟੇਡੀਅਮ 'ਚ ਮਨਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਗਾਣ ਆਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੀ.ਵੀ., ਰੇਡੀਓ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਗਾਣਿਆਂ ਤੇ ਬੈਨ ਲਗਾ ਦਿਤਾ। ਕਈ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰਾਂ, ਮਿਊਜ਼ਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਨੇ ਡਰਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਸਨੇ ਇਕ ਨਾ ਸੁਣੀ ਸਗੋਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ-ਜੇਕਰ ਉਹ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਲੈ ਕੇ ਗਲੀਆਂ 'ਚ ਗਾਉਣ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ-ਤਾਂ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਰੋਟੀ ਚਲਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਹ ਸੀ ਉਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੋਚ ਤੇ ਅੱਣਖ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਣ ਦਾ ਚਾਅ। ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪੈਸੇ ਨਾਲ-ਨਾ ਕਿ ਸ਼ੁਹਰਤ ਨਾਲ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ -'ਕੇਵਲ ਨਗਦ-ਨਾਰਾਇਣ ਯਾਨੀ ਪੈਸਾ ਹੀ ਉਸਦਾ ਸਹੀ ਸਾਥੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ, ਉਹ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪਣੀ ਫੀਸ ਲੈਂਦਾ ਫੇਰ ਗਾਣੇ ਦੀ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਲਈ ਜਾਉਂਦਾ। ਇਕ ਗਾਣੇ ਲਈ ਉਹ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ 'ਚ ਉਹ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਗਾਣੇ ਰਿਕਾਡ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਗਏ ਉਹ ਅੰਦਰ ਛੁੱਪ-ਛੁੱਪ ਪੈਸੇ ਗਿੱਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ। ਪਿੱਛਲੇ ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ 'ਚ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਮਿਤਾਬ ਬਚਨ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮਿਥਿਨ-ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਅਸਰਾਨੀ ਵਰਗੇ ਨਾਇਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਮੁਕੰਮਲ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਉਸਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਗੁੱਣ ਉਸਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀ ਚੋਣ ਸੀ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗੀਤ ਉਹ ਗਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ-ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਸਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਰੁਲਾਉਣਾ। ਉਚੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਗਾਉਣ ਲਈ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਜਾਣਿਆ-ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਜੋ ਆਮ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਉਂਦੇ।

ਮਧੂਬਾਲਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੋਗੀਤਾ ਬਾਲੀ ਤੇ ਫੇਰ ਲੀਨਾ-ਚੰਦਰਾਵਰਕਰ ਉਸਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਸਾਥਣਾਂ ਬਣੀਆਂ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਔਰਤਾਂ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਲਈ, ਉਮਰੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗਲਾਂ ਸਨ। ਯੋਗੀਤਾ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਗਈ ਪਰ ਲੀਨਾ ਛੋਟੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁੱਝ ਸਿਆਣੀ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਤੇ ਤੋਰਨਾ

ਸਿਖਾਇਆ। ਕਈ ਵਿਗੜੇ ਮਸਲੇ ਵਿੱਚ ਪੈਕੇ ਠੀਕ ਕਰਵਾਏ-ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਛੜੇ ਬੇਟੇ ਅਮਿਤ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫਲ ਰਹੀ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹੇ ਸੁਖ ਭਰੇ ਦਿਨ ਕਿਸ਼ੋਰ-ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ-ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਵਿਚਾਰੀ ਲੀਨਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਲੇ ਛੱਟ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਸ਼ੋਰ ਜੋ ਇਕ ਹਸਦਾ-ਖੇਡਦਾ ਤੇ ਛਲਾਂਗਾ ਮਾਰਦਾ ਗਾਇਕ-ਐਕਟਰ ਸੀ-ਨਚਦਾ-ਟਪਦਾ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਰ ਉਸਦੇ ਜੀਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਗਾਣੇ ਤੇ ਗੀਤ ਤੇ ਉਹ ਫਿਲਮਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਅਲਬੇਲਾ ਕਾਮੇਡੀਅਨ ਰਿਹਾ-ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਖਣਗੀਆਂ।

"ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ"

ਰਣਬੀਰ ਕੌਰ
ਐਮ.ਏ. ਸਟੂਡੈਂਟ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅਰਦਾਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਦੱਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਸੱਮਝ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਮਰਿਆਂ ਜਾਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉਤੇ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਗੇ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਝੁਕਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਦੀ ਹੈ।

ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਬੰਦਾ ਦੋਵੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ, ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੰਨ ਨੂੰ ਸਾਫ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਬਣਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਏਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਬੂਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਹੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੌੜੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਕਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਇਸ ਇਲਾਹੀ ਰੰਗ ਦੇ ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕਦਾ।

ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਹੰਕਾਰ ਇਕ ਐਸਾ ਰੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਖੁਬੀਆਂ ਸਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੱਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ।

ਅਰਦਾਸ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅਗੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦੀ ਲਾਜ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਤਾ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੱਤਲਬ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਅਰਦਾਸ ਕਦੀ ਬੇਅੱਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਅਰਦਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਇਸੇ ਲਈ ਮੇਰਾ ਅਪਣਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਦਾਸ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਚਾਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ

ਸਤਿੰਦਰ ਕੌਰ
ਐਕਸ ਸਟੂਡੈਂਟ

ਕੰਡੇ

ਕਿਉਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕੰਡਿਆਂ ਵਿਚ,
ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਏਨੀ ਖਿੱਚ !
ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰਨ ਦੀ ਸੋਚੀ,
ਅੱਤ੍ਰ ਗਈ, ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਾ ਪਹੁੰਚੀ।

ਕੰਡਿਆਂ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਫੁਲ ਵੀ ਸੁਜਾਣ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹੈ ਮਾਣ

ਫੁਲਾਂ ਦੇ ਕੰਡੇ

ਸੱਚ ਮਿੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ, ...।
ਹਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ......, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ,
ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ...,ਮਿੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਕਿਸੇ ਦੋਖੀ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਇਹ।
ਸੱਚ ਤਾਂ ਕੀ, ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ।
ਮੈਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਚਲਣ ਦਾ।
ਕੁੱਚਲ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ...।
ਅਪਨਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਮਨਾਉਣ ਦਾ।
ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਉਹ ਖਿਡੌਣਾ ਹੀ ਹੈ।
ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।
ਤੇਰਾ ਲੋਭ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ ਸਕਦੀ,
ਤੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਤੇ ਬਣਦਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੈਂ,
ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੋਰ, ਕੁੱਝ ਹੋਰ, ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹਾਂ।
ਤੇਰੇ ਲਈ ਤੇਰਾ ਖਿਡੌਣਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਮੈਂ,
ਤੇਰੀ ਧੀ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਤੇਰੀ ਧੀ ਹਾਂ ਮੈਂ।

ਕੀ ਜਾਣਾ!

ਜੌਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਟਿਕਾਣਾ,
ਇਹ ਸਭ ਮੈਂ ਕੀ ਜਾਣਾ।
ਜਾਣਾ ਮੈਂ ਕੀ ਜਾਣਾਂ ਸਮਝ ਨੇ..
ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਆਣਾ।
ਮਿੱਟੀ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਪਾਣੀ-ਪਾਣੀ,
ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ।
ਕਹਾਣੀ, ਜੌਤਾਂ, ਮੈਂ ਕੀ ਜਾਣਾ,
ਪੀੜਾਂ ਲਈ ਹੈ ਚੰਗਾ ਭਾਣਾ।
ਜ਼ਮੀਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਉਂਦਾ ਹੈ,
ਫਿਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ...।
ਇਹ ਆਣਾ ਜਾਣਾ ਮੈਂ ਕੀ ਜਾਣਾ,
ਢੰਗ ਚਾਹਵਾਂ ਹੋਰ ਅਪਨਾਣਾ...।

ਮਹਾਨਤਾ

ਅੱਗ ਲਗੀ ਸੀ ਪੀੜਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਦੇ ਲਈ,
ਦੁਖਾਂ ਅਤੇ ਪੀੜਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਬਹਿਣ ਦੇ ਲਈ।
ਤੜਪਾਂ ਦਾ ਕੀ ਸੁਆਦ ਮੈਂ ਦਸਾਂ,
ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ 'ਚ ਜਾਈ ਮੈਂ ਧੱਸਾਂ।
ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੜਪ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਏ,
ਨਾਲ ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵੀ ਰਹਿਣ ਉਹ ਸਾਏ।
ਕੋਈ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੱਸਦੀ ਹੈ, ਪਾਗਲ ਜਾਣ ਮੈਨੂੰ,
ਕਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ... ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਤੈਨੂੰ।
ਦੁੱਖ ਮੁਕਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿਓ,
ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਪੀੜ ਦੇ ਸੁਖ ਨਾਲ ਨਾ ਨੇਹੁ।
ਵੇ, ਬਿਰਹਾ ਸੁੱਚਮੁਚ ਸੁਲਤਾਨ ਹੈ ਤੂੰ...!
ਫਿਕਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜੋ, ਉਹ ਮਹਾਨ ਹੈਂ ਤੂੰ!!

ਆਖਰੀ ਦਰਸ਼ਨ

(ਕਹਾਣੀ)

ਅੰਤਰਜੀਤ ਕੌਰ
ਬੀ.ਏ. ਫਾਈਨਲ

ਰੂਬੀ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਲਗੀ ਸੀ ਕਪੜੇ ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੀਤ ਗੁਣ-ਗੁਣਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰ ਮੁਸਕੁਰਾਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦਫਤਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਕੰਮ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰੂਬੀ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਡਿਗਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਰੂਬੀ ਕੰਮ ਉਥੇ ਹੀ ਸੁਟ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਲ ਦੌੜੀ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਰਮਜ਼ਾਨ ਮੂੰਹ ਭਾਰ ਡਿਗਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਰੂਬੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਫਿਰ ਥੋੜਾ ਸੰਭਲ ਕੇ ਰਮਜ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਪਿਆਇਆ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਹੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੇ-ਝਿਜਕ ਹੀ ਬੋਲਣ ਲਗੀ। ਰਮਜ਼ਾਨ ਤੂੰ ਅਜ, ਇਥੇ, ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਹੈਂ, ਕੀ ਕਰਣ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹਿਲਾ ਹਿਲਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, ਬੋਲ ਰਮਜ਼ਾਨ, ਬੋਲਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਗਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ। ਰਮਜ਼ਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਪਰ ਰੂਬੀ ਦੇ ਘੜੀ ਘੜੀ ਪਛਣ ਤੇ ਬੋਲ ਹੀ ਪਿਆ, ਰੂਬੀ ਮੈਂ ਆਖਰੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਇਆਂ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਇਹ ਦੇਖਣ ਆਇਆ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਰੂਬੀ ਖੁਸ਼ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਦੂਰ, ਮੈਨੂੰ ਕੈਨਸਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਸ ਹੁਣ ਮੌਤ ਦੀ ਹੀ ਉਡੀਕ ਹੈ। ਅਜੇ ਰਮਜ਼ਾਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫਿਰ ਘੇਰਨੀ ਖਾ ਕੇ ਡਿਗ ਪਿਆ ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਰੂਬੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਰੋਣ ਲਗੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਇਤਨਾ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਬਦਨਸੀਬ ਰੂਬੀ ਦਾ ਪਤੀ ਸੱਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਅ-ਗ ਲਗ ਗਈ, ਉਸਨੇ ਰੂਬੀ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਲ ਜਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਰੂਬੀ ਦੀ ਇਕ ਵੀ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਰੂਬੀ ਬੇਸਹਾਰਾਹੋ ਕੇ ਰਮਜ਼ਾਨ ਉਪਰ ਢਹਿ ਪਈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਗਈ ਅਜ਼ਾਨਿਆਂ, ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਇਥੇ। ਆਪ ਤਾਂ ਮਰ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈਂ, ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾ ਲੈ ਜਾ...।

ਇਕ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਫੁੱਲ

ਅੰਤਰ ਜੀਤ
ਬੀ.ਏ. ਫਾਈਨਲ

(ਕਵਿਤਾ)

ਇਕ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਫੁੱਲ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ,
ਆਪਣੀ ਹੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ,
ਰੰਗ ਉਸਦਾ ਸੁਰਖ ਲਾਲ, ਤੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ੋਖ ਪੱਤੀਆਂ ਨਾਲ
ਉਸਨੂੰ ਖਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਕੇ,
ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਅੱਗ ਬੁੱਝ ਗਈ, ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ,
ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਵਲ ਗਈ, ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਹੱਸ ਪਿਆ।

ਉਸਨੂੰ ਉਛਲਿਆ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਕੇ
ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਤੇ ਉਮੰਗਾਂ ਉੱਛਲ ਪਈਆਂ,
ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਵਲ ਗਈ, ਉਹ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵੀ ਹੱਸ ਪਿਆ।

ਸਚਮੁਚ....
ਇਕ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਫੁੱਲ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ,
ਅਪਣੀ ਹੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ,
ਰੰਗ ਉਸਦਾ ਸਰਖ ਲਾਲ, ਤੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ੋਖ-ਪੱਤੀਆਂ ਨਾਲ।

'ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨ ਵਿੱਚ'

ਰਣਬੀਰ ਕੌਰ
ਐਮ.ਏ. ਸਟੂਡੈਂਟ

'ਈਡੀਅਟ', 'ਸਟੂਪਿਡ'... ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ! ਲਾਲ-ਪੀਲੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਡਿੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਚੁਕਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਜੂ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਦਾ ਹੋਇਆ ਝੁੱਕਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚੁਕਣ 'ਚ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਗਾ-ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਉਸਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚੁਕ ਲਈਆ ਸਨ। ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਘੂਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਲ ਤੁਰ ਪਈ।

ਇਸ ਕੁੜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਸੀ-ਅਤੇ ਰਾਜੂ ਦੀ ਕਲਾਸ 'ਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਚੰਗੇ ਘਰ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਰਾਜੂ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ-ਸ਼ੈਲੀ ਉਸਦੇ ਦਿਲੋ-ਦਿਮਾਗ਼ ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾ ਗਈ ਸੀ। ਜਦ ਤਕ ਰਾਜੂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦਾ ਉਸਨੂੰ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਹਰ ਦਿਨ ਕਲਾਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਸਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਲਾਸ 'ਚ ਵੜਦੀ ਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਕੇਵਲ 'ਸ਼ੈਲੀ' ਵਲ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਹੁਣ ਉਦਾਸ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ-ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਹਮਦਰਦ ਦੋਸਤ ਢੂੰਡਦਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜੂ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਵੀ ਨਾ ਦਸ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ 'ਚ ਵੀ ਭਾਂਜ ਖਾਂਦਾ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ-ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਦਿਲ ਹਥੋਂ ਮਜਬੂਰ ਸੀ।

ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ 'ਸਨੀ' ਦੀ ਤਾਰ ਮਿਲੀ-ਜੋ ਇਸੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜੂ ਇਹ ਪੜ੍ਹਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ 'ਚ ਸੋਚ ਲਿਆ, ਕਿ ਚਲੋ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਉਹ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁੱਣਾ ਦਿਆਂਗਾ। ਰਾਜੂ ਅਜ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਅਜ ਆਪਣੀ ਉਮੀਦ ਰੰਗ ਲਾਉਂਦੀ ਲਗ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਰਾਜੂ, ਸਨੀ ਨੂੰ ਲੈਣ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਸਨੀ ਨੇ ਰਾਜੂ ਨੂੰ ਦੌੜਕੇ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ 'ਚ ਦੋਵੇਂ ਦੋਸਤ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹੋਸਟਲ ਵਲ ਤੁਰ ਪਏ।

ਸ਼ਾਮੀ ਰਾਜੂ ਫੇਰ ਆਦਤਨ ਮਾਯੂਸ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਸਨੀ ਵੇਖਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਖਰ ਇਹ ਰਾਜੂ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਇਹ ਹਸਦਾ-ਖੇਡਦਾ, ਮਸਤ ਰਾਜੂ ਅਜ ਫਿਕਰਾਂ 'ਚ ਡੁੱਬਾ ਹੋਇਆ! ਆਖਰ ਇਹ ਗੰਭਰੀਤਾ ਕਹੀ? ਉਸਨੇ ਰਾਜੂ ਨੂੰ ਹੱਲੂਣਿਆ ਤੇ ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਭਰੀ ਗੰਭਰੀਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਰਾਜੂ ਦਸਣੋਂ ਥੋੜਾ ਝਿੱਜਕਿਆ, ਪਰ ਉਮੀਦ ਤੇ ਸਹਾਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਸਨੀ ਨੂੰ ਦਸ ਦਿਤੀ। ਸਨੀ ਸੁਣਦਾ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹਸ ਪਿਆ। 'ਬਸ ਏਨੀ ਹੀ ਗੱਲ ਸੀ ਆਖਰ...।' ਸਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ। 'ਮਿਲਾ ਤਾਂ ਸਹੀ ਉਸ ਨਾਲ, ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਫਿਰ...।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੋਵੇਂ ਕਾਲਜ ਪੁੱਜੇ। ਕਲਾਸ 'ਚ ਗਏ ਤੇ ਰਾਜੂ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ। ਏਸੇ ਵੇਲੇ ਪਿੱਛਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਮੇ ਜਹੇ ਹਾਸੇ ਦੀ ਛਣਕਾਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀ-ਸਨੀ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੂੰ ਏਥੇ ਸ਼ੈਲੀ? ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਸਨੀ ਨੂੰ ਇਥੇ ਵੇਖ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਲਭ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਨੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਲਝਦੀ ਪਈ ਸੀ ਓ ਸ਼ੈਲੀ,ਇਹ ਰਾਜੂ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਜਿਗਰੀ ਦੋਸਤ... ਉਸ ਰਾਜੂ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਦਿਆ ਦਸਿਆ। ਹਾਂ ਰਾਜੂ-ਏ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਮੇਰੀ ਮੰਗੇਤਰ। ਸਾਡਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਚਲ ਹੁਣ ਤੂੰ ਦਸ ਤੇਰੀ ਉਹ ਕਿਥੇ ਹੈ... ਵੇਖਾਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸੋਹਣੀ ਹੈ? ਜਿਸਨੇ ਤੈਨੂੰ ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜੂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਗੂੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਹੋਸ਼ ਜਵਾਬ ਦੇ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਕੀ ਬੋਲਦਾ, ਕੀ ਦਸਦਾ...। ਹੁਣ ਹੋਰ ਰਹਿ ਕੀ ਗਿਆ ਸੀ ਕਾਹਣ-ਸੁਣਨ ਨੂ, ਉਹ ਤਾ ਆਪਣੇ ਭਾਗਾ ਦੀ ਚੱਕੀ 'ਚ ਪਿੱਸ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਗੁੰਮ-ਸੁੰਮ ਰਾਜੂ ਨੂੰ ਸਨੀ ਨੇ ਹਲੂਣਿਆ...ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੇ ਸਪਨੇ 'ਚੋਂ ਜਾਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਹੈਂ... ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਤੂੰ ਸਨੀ! ਕੌਣ ਕਿਥੇ ਹੈ...? ਉਹ ਹਾਂ ਯਾਰ ਤੂੰ ਵੀ ਅਜੀਬ ਹੈਂ, ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਚ ਸਮਝ ਬੈਠਾ...। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਐਵੇਂ ਹੀ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਕੁੱਝ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਦਸਾਂ...? ਇੰਝ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਮਨ 'ਚ ਹੀ ਦਫ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਛਡ ਹੋਸਟਲ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ-ਉਹਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਦਮ ਤੋੜ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ।

ਗਜ਼ਲ

ਰਣਬੀਰ ਕੌਰ
ਐਮ.ਏ. ਸਟੂਡੈਂਟ

ਬਹਾਰਾਂ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ, ਨਗਰੀ ਵਸਾ ਬੈਠੇ,
ਖੱਤਾ ਹੋ ਗਈ ਏ, ਤੜਪ ਦਿਲ 'ਚ ਪਾ ਬੈਠੇ।
ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੁਸਨ ਵਾਲੇ ਤਾਂ, ਸਰਾਪਾ ਬੇ-ਵਫ਼ਾਈ ਨੇ,
ਅਸੀਂ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਦੋਸਤੋਂ ਦਿਲ ਲੁੱਟਾ ਬੈਠੇ।
ਹੁਣ ਯਾਦ ਅਸਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ, ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ...?
ਜਦੋਂ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਦਿਲ ਦੀ, ਅੱਗ ਬੁੱਝਾ ਬੈਠੇ।
ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਬਦ-ਕਿਸਮਤ ਅਸਾਂ ਜਿਹਾ,
ਜਦੋਂ ਚਾਹਿਆ ਸੰਭਲ ਜਾਈਏ, ਤਾਂ ਠੋਕਰ ਖਾ ਬੈਠੇ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦਕਲਾਮੀ ਨੇ, ਬੇ-ਰੁਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੀਤਾ,
ਭਲਾ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ, ਤੋਹਮਤ ਲਵਾ ਬੈਠੇ।
ਅਸਰਸਖਤ ਹਿਰਦੇ ਤੇ, ਅਸਾਡੇ ਗ਼ਮ ਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ,
ਬਨਾ ਮਤਲਬ ਅਸੀਂ ਰੂਦਾਦ, ਕਿਉਂ ਆਪਣੀ ਸੁਣਾ ਬੈਠੇ।
ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਕਰਮ ਹੋਇਆ, ਨਾ ਉਲਫ਼ਤ ਦਾ ਸਿੱਲਾ ਮਿਲਿਆ,
ਅਸੀਂ 'ਪਿੰਕੀ' ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ, ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਮਕਸਦ ਹੀ ਲੁੱਟਾ ਬੈਠੇ।

ਚੌਗਿਰਦਾ ਸਾਂਭਣ ਦਾ ਹਫ਼ਤਾ

ਨਿਰਮਲਜੀਤ ਕੌਰ
ਬੀ.ਏ. ਫਾਈਨਲ

ਚੌਗਿਰਦਾ ਸਾਂਭਣਾ ਜਾ ਸੰਵਰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ- ਇਸਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਹਰ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਕਿਸੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ-ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਨਿਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਕੁੱਝ ਪੱਲ, ਕੁੱਝ ਘੰਟੇ ਏਸ ਪਾਸੇ ਖਰਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜੇਕਰ ਜਾਹੀਏ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਕੂੜਾ-ਕਰਕਟ ਇਕਠੇ ਕਰਕੇ ਰੋਜ਼ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰ ਰਖੇ ਖਾਲੀ ਡਬੇ ਵਿਚ ਪਾ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ-ਤੇ ਫੇਰ ਕੁੱਝ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਾਫ-ਸਾਫ ਤੇ ਸੋਹਣਾ ਲਗਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਕਰੀਏ ਭਾਵ ਘਰ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਗੰਦਾ ਕਰਦੇ ਜਾਈਏ, ਤੇ ਉਹ ਗੰਦਗੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਨੀ ਗੰਵਾਰਾ ਹੀ ਨਾ ਕਰੀਏ-ਤਾਂ ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਿਹੋ ਜਹੀ ਹੋਵੇਗੀ- ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਅਸੀਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇਹੀ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਾਂ ਇਕ ਹਫਤਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ, ਜਾਂ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਹੀ ਦਸ ਸਕਦੇ ਹਨ-ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਹਫ਼ਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ-ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਧੀ ਇਸ ਅਮਲ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ 'ਚ ਦਸੇ ਕੁੱਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਜਾਂ ਤੱਤ ਤਾਂਹੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ-ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ-ਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢਾਲ ਲਈਏ। ਇਹੋ ਸਾਡੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਹੌਲ 'ਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਡੇ-ਵਡੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ 'ਚ ਨਿਕਲਦੀ ਗੈਸ ਤੇ ਧੂੰਆਂ ਹੱਵਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਕੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਸੁਆਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਡੇ ਆਮ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਸੈਨੀਟਰੀ ਸਿਸਟਮ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਸਾਰਾ ਗੰਦ ਦਰਿਆਵਾਂ 'ਚ ਗੰਦੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁੱਟਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-ਜਿਸ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਬਦਲਣਾ ਹੈ।

ਰੋਜ਼ਾਨਾਂ ਵਧਦੀ ਆਬਾਦੀ, ਤੇ ਆਮ ਖੁਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ, ਵੀ ਅਸੀਂ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹੱਵਾ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੌਖੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਂਝ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕੁੱਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆ-ਹੱਵਾ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਦਰਖਤ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਖੋਂ ਦੂਸ਼ਤ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨੀ ਹੈ-ਉਸਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਇਸ ਹਫ਼ਤੇ 'ਚ ਕੁੱਝ ਲੋੜੀਂਦੀਆ ਗਲਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਸਕੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨਾ ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਥੇ ਸਾਇੰਸ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਖ ਪਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਹੁਣ ਉਹ ਕਈ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਖਤਰੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਿੱਤ ਦਿਨ ਹੋਏ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਟੈਸਟ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪਾਣੀ ਹੇਠ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਖਲਾਅ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਹੱਵਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਕੇ ਵਸੋਂ ਲਈ ਹੀ ਤਾਂ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜੀਵੇ ਇਸਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਉਹੋ ਹੀ ਜੀਵ ਜਦੋਂ ਉਸ ਬਸਤੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕਈ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁ ਮੁੜ ਘਿਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਤਾਂ ਇਸ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਹਫ਼ਤੇ ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰਖਕੇ, ਵਡੀਆ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਹੁੰਦੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਆਖਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਉਹ ਕਿਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਸ਼ਾਇਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਖਾਂ ਲਈ... ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਸਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਦੁਖੀ ਤੇ ਪੀੜਾ ਗ੍ਰਹਿਤਸ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਕੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਗਲਾਂ ਵਲ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰੀਏ-ਤੇ ਹਰ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖੀਏ। ਅਗੇ ਹੀ ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਚੌਗਿਰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਧੂੰਐ ਤੇ ਗੰਦਲੇ ਮੁਆਦ ਨਾਲ, ਭਾਵੇਂ ਪਾਣੀਆ ਬਸਤੀਆਂ 'ਚ ਫੈਲੇ ਗੰਦ ਕਾਰਨ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਵਧਦੀ ਵਸੋਂ ਤੇ ਵਧਦੇ ਟਰੈਫ਼ਿਕ ਕਾਰਨ-ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਧੂੰਆ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਮਿਲਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਨੂੰ ਦਾਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਹੈ। ਸੁ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸੀਬਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ-ਤਾਂ ਵਧ-ਤੋਂ-ਵਧ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ,ਹਰ ਕੰਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਬਚਾਅ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਸੋਚਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਹਫ਼ਤਾ ਮਨਾਉਣਾ, ਭੁਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ

ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ
ਬੀ.ਏ. ਪਾਰਟ ਵਨ

ਹਿੱਜਰ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜ ਸੜ ਕ,
ਮੈਂ ਸੀਨ੍ਹਾ ਆਪਣਾ ਸਾੜ ਲਿਆ।
ਤਰਸ ਨਾ ਆਇਆ ਤੈਨੂੰ ਆ ਕੇ,
ਕਫ਼ਨ ਵੀ ਮੈਂ ਪਾੜ੍ਹ ਲਿਆ।
ਮਜ਼ਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਮੇਰੇ ਦਰਦੀਆਂ ਨੇ,
ਤੂੰ ਰੌੜਾ ਉਸਦਾ ਉਖਾੜ ਲਿਆ
ਬੁੱਝਾ ਦਿਤਾ ਦੀਵਾ ਬਲਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਦਾ,
ਤੇਲ ਪਾਕੇ ਤੂੰ ਦਿਲ ਦਾ ਸੇਕ ਮਿਟਾ ਲਿਆ।
ਭਰਿਆ ਨਹੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਜੀਅ ਤੇਰਾ,
ਇੰਤਕਾਮ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ, ਦਿਲ ਤੇਰਾ ਸਾੜ ਲਿਆ।
ਹਰਦਮ ਤੂੰ ਮਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਠੋਕਰਾਂ,
ਕੀ ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਵੀ ਲਗਾ ਲਿਆ।
ਪੱਥਰ ਬਣ ਗਏ ਹਿੱਜਰ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜ੍ਹਕੇ,
ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਇਸਨੇ ਤੈਨੂੰ ਅਪਣਾ ਬਣਾ ਲਿਆ।
ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਫੁੱਲਾਂ, ਵਰਗਾ ਜਿਸਮ,
ਜਦੋਂ ਤੇਜ ਇਸਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਖਾ ਲਿਆ।
ਉਡ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇਰੇ ਲੱਬਾਂ ਦੀ ਹੱਸੀ,
ਜਿਵੇਂ ਫੁੱਲ ਗੁਲਾਬ ਦਾ 'ਰਵਿੰਦਰ' ਮੁਰਝਾ ਗਿਆ।

ਔਰਤ

ਅੰਤਰਜੀਤ
ਬੀ.ਏ. ਫਾਈਨਲ

ਔਰਤ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਲੀ ਹੈ ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਖਾਸ ਕਰ ਇਹ ਮਰਦ ਜ਼ਾਤ, ਜੋ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚਾ ਸਮਝ ਕੇ ਔਰਤ ਦੀ ਤੌਹੀਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਲੋਕੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜ ਕਲ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਗਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਘਰ ਲੜਕਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ-ਪਿਉ ਕਈ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੜਕਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਣਗੇ, ਪਾਰਟੀਆਂ ਕਰਨਗੇ ਪਰ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੜਕੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿਉ ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਬਈ ਐਸਾ ਕਿਉਂ ? ਮੰਨਦੇ ਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ ਕਿ ਇਸ ਬੱਚੀ ਨੇ ਕੀ ਗਵਾਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਕੀ ਕਸੂਰ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੋਕੀਂ, ਉਹ ਵੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਨਾ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਉਸੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਘਰ ਇਕ-ਦੋ ਕੁੜੀਆ ਹੋਰ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਵੱਡੇ-ਬਜ਼ੁਰਗ ਇੰਝ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਰਾਏ ਵਿਚਾਰਾ ਆਪ ਅਜੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤਾਂ ਹੈ। ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਪਿਉ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਚਮੁਚ ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਹਾਸਾ ਨਹੀਂ ਰੁਕਦਾ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਿਉ ਵਿਚਾਰਾ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਛੋਟਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਤਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੱਡਾ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿੰਨ੍ਹੇ ਬੇ-ਦਰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਂ-ਪਿਉ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਪਿਘਲਦੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪੱਥਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਖਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਤਰ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਖ਼ੂਬ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕਰਦ ਹਨ ਕਿ ਅਜ ਸਾਡੇ ਪੁਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਲੜਕੀ ਦਾ ਜਨਮਦਿਨ ਮਨਾਣਗੇ। ਬਈ ਪੁਤਰ ਦਾ ਜਨਮਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਦੁਸ਼ਮਨੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕੀ ਉਹ ਔਰਤ ਜ਼ਾਤ ਹੈ।

ਮਾਂ-ਪਿਉ ਰੋਂਦੇ ਹਨ ਕੁੜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਹੋਣ ਤੇ ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਰੋਣਾਂ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਲਾਮ ਬਣਨ ਲਈ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਟੇਜ ਤੇ ਲੜਕੀ ਮਰਦ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ-ਕੁਆਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿਉ ਜਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਤਾਂ ਪਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਵਿਧਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਤਰਾ ਦੇ ਅਧੀਨ।

ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬਾਬੁਲ ਦਾ ਘਰ ਛਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਤਾਂ ਮਜਬੂਰਨ ਮਾਂ-ਪੇ ਛਡਣੇ ਵੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ, ਇਕ ਘਰ ਛਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜੋ ਸੁਸਰਾਲ ਵਾਲੇ ਚਾਹੁਣ, ਉਂਝ ਹੀ ਕਰਨਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ। ਕਿਤਨਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਕੰਮ ਮਰਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਨਹੀਂ, ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਗਰ ਕੋਈ ਜਵਾਂਈ ਆਪਣਾ ਘਰ ਛਡ ਕੇ ਘਰ ਜਵਾਂਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਲਾਲਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਇੰਝ ਸੁਹਰੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਰੋਹਬ ਜਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।

ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਜਦ ਦੋਵੇਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਜਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਦੋਵੇਂ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪਤਨੀ ਹੀ ਉਠਦੀ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਘਟ ਜਾਏਗਾ, ਪਰ ਸਵਾਲ ਇਹ

ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਕੰਮ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੇ। ਅਗਰ ਮਰਦ ਥਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਔਰਤ ਵੀ ਤਾਂ ਥਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਲੋਹਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਥਕਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਬਰਦਾਸ਼ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਝਗੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਇਕ ਚੁੱਪ ਹੀ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਹੀ ਝਗੜਾ ਮਿਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਮਰਦ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਤੂੰ ਹੀ ਬਰਦਾਸ਼ ਕਰ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਔਰਤ-ਔਰਤ ਹੈ। ਭਾਵ ਔਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਲਾਮ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਦ ਜਾਤ ਇਸੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ ਹੈ।

ਔਰਤ ਵਿਧਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰੋ ਤਾਂ ਮਰਦ, ਵਹੁਟੀ ਮਰੀ ਕਿ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਬੱਚੇ ਜੁੱਨਮ ਜਾਣ। ਪਿਉ ਵੀ ਤਾਂ ਲਾਭ ਚੁਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਇਸ ਲਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਬੱਚੀ ਰੁਲਣ ਨਾਂ, ਮਾਂ ਆਏਗੀ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਰਖੇਗੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਨਵੀਂ ਮਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਰੁਲਦੇ ਹਨ, ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਉ ਨਵੀਂ ਵਹੁਟੀ ਨਾਲ ਰੰਗ ਰਲੀਆਂ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਹਨਤ ਹੈ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਿਉ ਤੇ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਹੱਕ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕੀਂ ਵੀ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਚਲੋ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਵਿਚਾਰਾ ਇੱਕਲਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕੀ ਕਰਦਾ ਨਾਲੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸੰਭਾਲੇ ਜਾਣਗੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਔਰਤ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ ਲੋਕੀਂ ਗਲਾਂ ਕਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦੇ ਕਿ ਇਸ ਕਮੀਨੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਜਦ ਕਿ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੜੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਮਰਦ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਮਰਨ ਬਾਦ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਔਰਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਹਰ ਔਰਤ, ਪਤੀ ਦੇ ਮਰਨ ਬਾਦ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਏ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਾਲ ਉਪਰ ਤਾਂ ਛਡ ਦੇਣ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਹੱਕ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ ਕਰੇ। ਪਰ ਨਹੀਂ, ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਔਰਤ ਔਰਤ ਹੈ, ਭਾਵ ਗੁਲਾਮ ਹੈ।

ਲੋਕੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿਣ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਕਹਾਂਗੀ ਕਿ ਕੋਈ ਸਮਝੇ ਜਾਂ ਨਾ ਸਮਝੇ ਪਰ ਔਰਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਜਰਾ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਲਈ ਸੋਚੀਏ ਕਿ ਅਗਰ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਜਹਾਂਨ ਹੁੰਦਾ ? ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਔਰਤ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ ਜੋ ਮਰਦ ਜਾਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਤਨਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਨੇ ਕੀ ਖਟਿਆ-ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਇਨਾਮ, ਗੁਲਾਮੀ।

ਉਪਰੋਕਰ ਸਾਰੀ ਬਹਿਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਸੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਔਰਤ ਗੁਲਾਮ ਸੀ, ਅਜ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਹੇਗੀ।

ਵਿਛੜਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ

ਰਣਬੀਰ ਕੌਰ
ਐਮ.ਏ. ਸਟੂਡੇਂਟ

ਸ਼ਾਮ ਢਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਪੰਛੀ ਅਪਣੇ ਆਲ੍ਹਣਿਆ ਵਲ ਨੂੰ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ-ਤਾਂ ਜੋ ਸਵੇਰ ਦੇ ਵਿਛੜਿਆਂ ਦਾ ਸਾਮੀ ਉਥੇ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਸਕੇ। ਪਾਲੀ ਵਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚ ਖੜੀ ਇਹ ਸਭ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ-ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਿ ਕੀ ਪਤਾ ਮੇਰੇ ਨਸੀਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਪਰ ਕੀ ਪਤਾ ਇਹ ਉਡੀਕਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਹਿਮੀ ਘੇਰੇ 'ਚ ਕੈਦ ਹੀ ਕਰ ਲੈਣ... । ਇੰਝ ਉਸਦਾ ਗੁਲਾਬੀ ਚਿਹਰਾ, ਪਲਿੱਤਣ ਦੀ ਭਾਅ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਿਆ-ਜੋ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੇ ਗ਼ਮ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਜਾਪਣ ਲਗਾ।

ਪਾਲੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਏ ਨੂੰ ਹਾਲੀ ਮਸਾਂ ਦੋ ਹੀ ਮਹੀਨੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਤ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜਾ ਕਦੇ ਇਕ ਪਲ ਦਾ ਵੀ ਸਹਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਉਹ ਛੁੱਟੀ ਆਇਆ ਸੀ, ਹਾਲੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਫੌਜ ਵਲੋਂ ਤਾਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਛੇਤੀ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਹੱਥੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਤਾਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਾਲੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਰੰਗ ਬਦਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੇਬਸ ਸਨ।

ਅੱਜ ਸੁਰਿੰਦਰ ਆਪਣੀ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੋਂਦੀ-ਰੋਂਦੀ ਪਾਲੀ ਨੇ ਧੀਰਜ ਧਰ, ਪੱਤੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਣਖ ਖਾਤਰ ਜੰਗ ਨੂੰ ਤੌਰ ਦਿਤਾ। ਸੀਨੇ 'ਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅੱਗ ਸੁਲਗਦੀ ਰਹੀ। ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਰਾਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਸੁਰਿੰਦਰ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਗਏ ਹੋਏ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਲ ਬੀਤ ਗਏ ਸਨ। ਪਾਲੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉਹ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਰਾਹ ਵਲ ਝਾਤੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਪਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੇਜਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਦਿਨ ਅਜ ਫੇਰ ਤਾਰ ਆਪੁੱਜੀ। ਪਾਲੀ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਕੰਬ ਉਠੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਤਾਰ ਫੜੀ ਨਾ ਗਈ, ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਲੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਇਸਤੋਂ ਵਧ ਭੈੜਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣ ਵਾਲਾ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪਾਲੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਈ ਡਿੰਗਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪਾਲੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਅਜਿਹਾ ਤੂੰਫਾਨ ਆਇਆ ਕਿ, ਉਹ ਪਹਿਲੋਂ ਜਹੀ ਪਾਲੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਰੋ-ਪਿਟ ਕੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਰ ਬਿਹਰਾ ਦਾ ਤੀਰ ਨਿਮਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦ ਨੂੰ ਤਾਂ, ਇਕਲਿਆਂ ਹੀ ਸਹਾਰਨਾ ਸੀ।

ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਪਾਲੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਆ ਕੇ ਧੀ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਗਏ। ਧੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਪਿਤਾ ਵੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਤੋਂ ਧੀ ਦੀ ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਵੇਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਕਿਉਂ ਨਾ ਇਹਦਾ ਮੁੜ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਾਏ...? ਸ਼ਾਇਦ ਇਹਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਸੁਧਰ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਪਾਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਉਸ ਇਕ ਨਾ ਮੰਨੀ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਦੁਖੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਸਾਫ-ਸਾਫ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੀ ਹੀ ਯਾਦ ਹੈ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਹੇਗੀ, ਇਹ ਯਾਦ ਹੀ ਮੇਰੇ ਜੀਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕਿਸੇ ਮੁੜ ਉਸਦੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰੇਦਣ ਦੀ ਜੁਅਰਤ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਦਿਨ ਬੀਦਤੇ ਗਏ। ਪਾਲੀ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਡੁੱਬੀ ਅਕਸਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨਾਲ ਘੁਲਦੀ-ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਅਜ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਗਲਤਾਨ ਬੈਠੀ ਸੀ-ਜਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਪਾਲੀ ਹੰਝੂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਠ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਹਲਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਲਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਪਨਾ ਵੇਖਣ ਲਗੀ ਹੋਵੇ। ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਕੀ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਬੌਂਦਲੀ ਹੋਈ ਨੇ ਅਗੇ ਪਿੱਛੇ ਝਾਕਣਾ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਉਸਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਚੁਕਾ ਸੀ—ਝੱਟ ਬੋਲਿਆਂ,

ਕੀ ਗਲ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹੇਂਗੀ? ਪਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਟੁੱਟੀ, —'ਸੁਆਮੀ ਤੁਸੀ' ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ 'ਚ ਜ ਡਿੱਗੀ।

ਦੋਹਾਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਹੋ ਬੀਤੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ-ਸੁਣਾਈਆਂ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਬੰਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਘੇਰੇ 'ਚ ਫੱਸ ਗਏ ਸਾਂ-ਕੁੱਝ ਮਰ ਗਏ, ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਹਾਲੇ ਵੀ ਫਸੇ ਪਏ ਨੇ-ਮੈਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਭਜਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜਿਆ ਹਾਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਤੇਰੇ ਪਿਆਰ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮੌਤ ਮੂੰਹੋਂ ਖਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

ਦੋਵੇਂ ਵਿਛੜੇ ਹੋਏ ਅਜ ਮਿਲਾਪ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ 'ਚ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹੋਇਆਂ, ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੱਚ ਹੀ ਤਾਂ ਸੀ, ਉਸ ਰੱਬ ਨੇ ਅਜ ਮੁੜ ਇਨ੍ਹਾਂ "ਵਿਛੜਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ" ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਸੀ।

"ਮੇਰਾ ਕਲ ਇਮਹਿਤਾਨ"

ਰਣਬੀਰ ਕੌਰ
ਐਮ.ਏ. ਸਟੂਡੈਂਟ

ਕੀ ਕਰਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਡਾਢੀ ਹੋਈ,
ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਚਲੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ।
ਸਿਰ ਤੇ ਜਾਪੇ ਪੰਡ ਮਹਾਨ,
ਹਾਏ ! ਮੇਰਾ ਕਲ ਇਮਤਿਹਾਨ ।

ਇਧਰੋਂ ਸਮਝਾਂ ਉਧਰੋਂ ਭੁਲ੍ਹੇ,
ਐਸੀ ਪਵੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਚੁਲ੍ਹੇ ।
ਪੁਲਟੀਕਲ ਸਾਇੰਸ ਨੇ ਖਾਦੀ ਜਾਂਨ,
ਹਾਏ ! ਮੇਰਾ ਕਲ ਇਮਤਿਹਾਨ ।

ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਏ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ,
ਕਿਧਰੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਕਿਧਰੇ ਹਿਸਾਬ ।
ਕੀ ਕਰਾਂ ਮੈਂ ? ਹੈ ਭਗਵਾਨ,
ਹਾਏ ! ਮੇਰਾ ਕਲ ਇਮਹਿਤਾਨ ।

ਨੀਂਦਰ ਮੈਨੂੰ ਡਾਢੀ ਆਵੈ,
ਮਤ ਮੇਰੀ ਤਦ ਮਾਰੀ ਜਾਵੈ ।
ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨ,
ਹਾਏ ! ਮੇਰਾ ਕਲ ਇਮਤਿਹਾਨ ।

ਹਿਸਟਰੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਬਲਾ,
ਮੁਰਦੇ ਪੁਟੇ ਕਬਰਾਂ ਢਾਹ ।
ਬਾਬਰ, ਅਕਬਰ, ਨੂਰ ਜਹਾਨ,
ਹਾਏ ! ਮੇਰਾ ਕਲ ਇਮਤਿਹਾਨ ।

ਪੁਛੋ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਨਾ ਕੋਈ ਗਲ,
ਕਰ ਥਕੀ ਮੈਂ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ।
ਫਿਰ ਬੀ ਸਿਫ਼ਰਾਂ ਹੱਥ ਮਿਲਾਣ,
ਹਾਏ ! ਮੇਰਾ ਕਲ ਇਮਤਿਹਾਨ ।

ਰਾਣੀ, ਸੁਖੀ ਨੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ,
ਲੈਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਡਵੀਜ਼ਨ ਮਾਰ ।
ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈ ਨਾਦਾਨ,
ਹਾਏ ! ਮੇਰਾ ਕਲ ਇਮਤਿਹਾਨ ।

ਕੀ ਕਰਾਂ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਚ,
ਸਾਲ ਗੁਆਇਆ ਖੇਡ ਤੇ ਨੱਚ ।
ਹੁਣ ਪਛਤਾਵੇ ਕਿਉਂ ਅਨਜਾਣ,
ਜੱਦ ਸਿਰ ਤੇ ਆਇਆ ਇਮਤਿਹਾਨ ।

ਹਾਏ ! ਮੇਰਾ ਕਲ ਇਮਤਿਹਾਨ ।

—●—

تہٕ ناگہٕ رادٕن وزٕنۍ ہمیشہٕ
مےٚ دلیوتا ما گمٕتۍ چھہٕ پھیرتھ
مےٚ کُس نہٕ پوٗزا یہٕ پوش لاگم
مےٚ ما چھہٕ بڈمران اَستھ تہٕ سمجھیا
وۆلُس یہٕ پنہٕ ہوٚشکو سرا پا
چھہ سام ہیٚنز بیٚنہٕ چھُہ پان موہ لوٗن
یہٕ چھُس نہٕ گوتم ، یہٕ چھُس نہٕ نانک
یہٕ چھُس نہٕ شنکر پوٚش یہٕ چھُس نہٕ گاندھی
یہٕ چھُس نہٕ میرا یہٕ چھُس نہٕ لل دید
سہو چھُہ آمُت، خطا چھُہ آمُت
گمرشہ آلوَ چھُہ میٚوٗن آلوَ
مےٚ پنٕزِ نہٕ مُشرٕنۍ پنٕنۍ بہٕ قدرتھ
مےٚ پنٕزِ نہٕ مُشرٕنۍ پنٕنۍ بہٕ وحدت
ییٚ شوٗ بہٕ بیرسں نمن تہٕ پوٗزا کرٕنۍ جالس
مےٚ شوٗ بہٕ صبحک تلاش پیہم امر بناوُن
مےٚ دو چھہٕ زلوٕ دِلۍ خلن تہٕ قمرٕ ہن
تہٕ راتہٕ موہ غلن چھہٕ ہوٚل پڑا ہٕنۍ
وزٕنۍ چھہٕ بخشنی مےٚ ناگہٕ رادٕن

نہٕ نہٕ ہاوہٕ آبس نہٕ شاپھہ کاشُن
بے وونتھ سوٚدرٕن کوٚٹھُن چھُہ گالُن
کوہن نہٕ بالن وُنل چھہ کاہنۍ
نین تہٕ نیرِن تہٕ سبززارن
پھِرُن چھُہ ہنجر تہٕ سونتھ پالن
اَنُن چھُہ موسم زٕ دہدرِ لبولن
رٕچھُن چھُہ سازُت تہٕ وِگنہ وَنہٕ وُن .

شاپچھ

ایم ایچ ظفر

(یہ نظم آس یومِ جمہوریس ہیتھ سپدن وألس قومی مشاعرس منز شرکت باپتھ ژارنہ آمژ۔ یہ مشاعرہ سپد جنوری ۱۹۸۸ ایس منز پٹنہ ہس منز)

بہ آس سیریکھ وُشن فضا ہیتھ
تہ ماگہ راتھ زُن الاو زالم
رُتہ چھم مئے کوہ چھہ منز پرکاش گیانک
بہ آس زمین ہندین کھرِ ین منز
گہے بہ گوتم، گہے بہ نانک
گہے بہ تنہٕ ریوش گہے بہ گاندھی
گہے بہ میرا، گہے بہ لل دید
مئے پان زاگتھ تہ گاش کوچھم
مئے بوزمہ نہ ماگک ہوندر ہوا زاہہ
بہ سونتہ موت چھس تہ سونتھ کوچھم
ڈلن تہ شدرن تہ آبشارن
کوہن تہ بالن تہ ناگہ رادن
نیین تہ نیرن تہ سبزہ زارن

مئے پان آلو نہ آسے کو چھم
چھنے میانی ندرت امر اماپوز
چھنے میانی وحدت امر اماپوز
مئے چھپنہ کینہہ زن تگان بوزن
کمن دوہ لاین اسیر سپدس
مئے شپنہ شہرک تُرن ہوا چھوَر
بے وونہ سودرن کو ٹھیس چھ لوگمت
یمن کوہلن کمر چھ شاپہ دیُت مت
زِ آب وَسہ وُن چھ تھامہ گومت
کوہن نہ بالن وُنی گتے ہش
نیین نہ نیرن نہ سبزہ زارن
ززر چھ زامت ہرُد چھ پھورمت
قمیز چھ رتہ داوی گومت اُکتھ کُن
چھ باشہ کرُون شہ جل کلیو مت

ژھوپہ ہنٛد گنبذ

★ نسیم شفائی

بیٛلہ بیٛلہ یِتھ وآناکھ وَنَس مَنٛز
اَنہٕ گٔنٛہ رآژَن وآنِج کوٗ رِتھ
چھوکہٕ لَد سہہٕ منٛز کاڈ کُڈِتھ وُژھ
شہہ کھسہٕ وَسہٕ ہٕنٛد زَہر پوٛرٕٹ گرٛز
أنٛدٕرۍ
أنٛدٕرۍ
أنٛدرۍ تیز لۄ
دوٛہَم ڈُپِہ زکھ
بیٛنہٕ یورَے زانِہ بوچِھ ہتہٕ ننتھ ہنہٕ وُحشی خوٗ نزَ
رقص کرَن
آدمی رَتہ ژھارَن
پنٕنی جگرٕک اڈٕ درَوازَس کفر تھاوَن

○

ٹلہ ٹلہ کیٛاہ کرِ لل دِپہ لالسَ
تَس کھیو دِگہٕ دِگہٕ مازِ گرٛ پدو

کلہ پتیرا پہٕ ہنٛزِ ے وآنِج ہیٛتھ
مریم کُھرِ دارَس کیٛت عیسا

○

ژھوپہٕ گیہٕ ظاہر یابیٛہٕ شوٛنٛج سہہٕ منٛز

○

ہیانہٕ دوٛ جوٗ دکہٕ یہٕ نکہٕ لوٹیکہٕ
ہرگاہ ژھوپہٕ ہنٛد گنبذ بوزکھ
یوٛد پہٕ شٹھیو مٕت ماجٕٹ سکھی
ٹہٕ نہٕ ما
دوَلکھ۔

جیسٹی نیچوٗاہ نتہٕ دڑا مُت چھہٕ دربارغ
شہ ڈٲپشتھ زوٗ نہٕ رژٕ ٹمُت برجگر داغ

مقبوٗل چھُہ نوٗش لبہٕ ہنٛدس دہانس "تنگ تر از حلقۂ میم" وُنِتھ مبالغس کٲم ہیوان نہٕ بیٚلیہٕ انسان نوٗش لبہٕ ہنٛدِ اسنگ حال یِتھ ہیوٗس شارس منٛز لوٗزان چھہٕ ۔

اُسن وقتہٕ ستارٕ زن چھہٕ تابان
نتہٕ خسنہٕ دلن کینٛژ راحتہٕ جان

مبالغہٕ دول مصرعہٕ چھُہ پانٛژ زیٛہنہٕ منٛز ہبر ہیوان نیرن تہٕ نوٗش لبہٕ ہنٛدین سینہٕ کین قبن "حباب آب کوثر" وُنِتھ چھُہ مقبوٗل بہٕ کمال ہاوان زِ یِتھ موضوعس پیٛٹھ شارن ہنٛدی شار لِکھنہٕ ین شہ ہٮ۪کہٕ مقبوٗل محض اُکس مصرعس یا اُکس شارس منٛز فنکارانہٕ اختصارس کٲم ہیٛتھ بیان کٔرِتھ ۔

یِتھے کنہٕ میلن نہٕ اُکس نازلہ ہیٛتہٕ نرنہٕ اکثر ہیٛترِ شاید ییٚمہٕ کھوتہٕ رژٕ مثالہٕ رِسہ

بہٕ ضربِ گُل کھسان تس منٛز اتفس ہٹ

یا

بہٕ نرمہٕ مہا از شمن نوٗزکہ بدن تس   پدین از نار ینی اگنن تس

تہٕ ہزار نعوٗ کنہٕ وا جیٛنۍ کتھ اُکی سے شارس منٛز باوٕنک کمال کیاہ ہیٛکہٕ ییٚمہٕ کھوتہٕ جان آسِتھ زِ سے

چھُہ مخفی عصمتک تس گنج بے مار
چھِنے راہِ فکر تتھ کُن سخت دشوار

مہجورنہٕ کینٛہہ شعر

ـ ہ ـ

اَجہٕ رآڈ بہٕ گرِ دڑ ایس
وَنہٕ وہنہٕ ناگ رایس
لآنٛ زالہٕ وَ پلنے آیس
پوشے منہٕ جانانو

٥ ٥ ٥

ساد آیس وعدٕ ہیٛتھ الفتک سوداکورُم
راضی تھاوِتھ بآضی کھیاوِتھ گاٹہٕ پآوِتھ زوٗ لہمو

٥ ٥ ٥

باغِچ یمبرزل دآن پوش تہٕ مسوٗل
پادن کرے نِثار ہا بدنو

• • ،

تہٕ پتھے کٔنی لکھِچھنٕس مُتلِق ہم شارٕ سہ

ہمِن مَنٛز ترٛووٕمٕت کیاہ شوٗبہٕ وٕن خال

ہتٕھ اے حُسن بکشادہ پر و بال

پتھے کنٛو بیٛلہِ سٕہ نوش لبہٕ ہٕنٛز پاکیزگیہٕ "حباب

آب کوثر" وَنان چھہ پرٕن وآلِس چھُہ بےٛ یختیار

پاکھٕ غالب یاد پیوان بیٛلہِ سٕہ وَنان چھُہ:

"بہار بسترو نوروز آغوش"

اَتھ تھُہٕ تخیلچہ بلِو نٕہ سٕنز مقبوٕلنٕز شاعری ہنٛز سراپا نِگاری ہنٛد تھزر لبان۔

سراپا نِگاری مَنٛز چھہ حدٕ لنٛگ خطرآسان بہٕ چھُہ زنتہٕ تلوار دارِ پیٹھ پکُن۔ لفظ ژار مَنٛز گژھہ ہنا ہیرپھیر نہٕ شرافتک آنہٕ پھٕٹہٕ۔ تہٕ ہیمہٕ ساتہٕ مقبولؔ "حباب آب کوثر" وَنان چھُہ سہ چھُہ پرٕنہ کنہٕ خطر لنٛزِ پان بچاوِتھ حافظس تہٕ پرٛونہٕ دزامٕت ییمِرٕ ووٚنمٕت چھُہ سہ

درسینہ دلش زِ نازکی بتوان دید

مانندہ سنگریزہ و در آب زلال

مقبول صابنہٕ گگریٛزِ ہنٛدی ہم مقام کاشرِ ن سُنتھ چھہ گاہتی ہمو مَنٛز چھُہ نوش لبہٕ ہنٛد سراپا پہ دُپِ زِ نہٕ سارِ ہنٕہ سَرس۔ بہٕ سراپا چھُہ اصل کتابہٕ مَنٛز موخصرٕ لفظن مَنٛز بیان سپدمٕت۔ مقبولن چھِیہٕ 76 بے مثال شارِن مَنٛز بہٕ تصویر بناوِمٕژ تہٕ اَمیک نظر چھُنہٕ وُنہٕ کاشرِس ادبس مَنٛز ڈرِ ینٛٹھو گژھان۔

حالانکہ بیتہٕ چھُہ پوٚز زِ اَتھ سراپا نِگاری مَنٛز چھہ کینٛہہ ونٛیٹھ لوٚکھٕ قبح تہٕ نظر گژھان۔ مثلن سہ چھُہ اُچھَن ہنٛز خوبصورتی پانٛژن شارِن مَنٛز بیان کران۔ بیٛلہِ زٕن بہٕ بیان اُکی سے شارِس مَنٛز ہیٛکہِ ہے اندوآتھ۔ مثلن سہ

برہٕ تمہٕ چیشمہٕ ڈلِستھ گیہٕ ییمبرزل

ژٕلِتھ گےٚ ہرنہٕ ہنگل لگہٕ بہ جنگل

مگر مقبولؔ نِس بیانس اندر چھُہ محمودس مقابلہٕ اکھ حُسن بہ زِ مقبولؔ چھُہ سراپا بیان کران کران تسلسل کآم ہیوان مثلن ہمِن ہنٛز کتھ موکلاوِتھ پتھ اُچھَن ہنٛز کتھ کران تہٕ تمہٕ پتہٕ اُچھرِ والَن ہنٛد ذِکر کران۔ مثلن سہ

زِ ماہ تابندِ ترٛ چھُس لالہ روخسار

زِ کاکُل گُل روخس پیٹھ کالہ سٕتھہ مار

تہٕ بتھہٕ پیٹھ کہٕ غالِچ شوٗبدار مثال کیاہ ہیٛکہ ییمہٕ کھوتہٕ آسِتھ زِ سہ

سراپا نگاری

مس شکیلہ
بی اے فائنل

موخصر زان تہ امہ کس گاشس تل مقبول شعرن ہنز سراپا نگاری

کاتُسہ انسانس سُند فوٹو ہیکہ نہ یہ آسانی تُہنز شخصیژ ہُند آینہ بنتھ تہ اتھ برعکس چھُ عامن ممکن زِ کانہہ ووستاد مصور کرِ مختلف رنگن لاوِتھ پننہِ موقلمہ ستۍ تس انسانس سُنز سیرتھ تہ پیش تہ صورتھ تہ۔ سراپا نگاری ہُند کمال چھُ پتہ تیلی مانُنہ یِیلہ شاعر لفظو ورتاوِ ستۍ پننس کردارس سُنز صورتھ پیش کران کران تُہنز سیرتھ تہ ووتلاوِ۔ کردارس سُند ظاہر ہاوان ہاوان باوِ تس سُند باطن تہ۔

ساذ شاعر چھِ عام طور تیتھ پاٹھۍ سراپا پیش کران زِ تِم متعلقہ کردارس جسمہ ورلے بیتِہ کُہنی تہ چھِنہ آسان۔ تمہِ کس ونس گوب لا زلفن شہمار تہ ڈیکس زُندرِ بمن خنجر تہ لکھنس جبشر۔ یہ سوزے لوزتھ یا پرِتھ چھِنہ پرن والس برُونہ کُنہ اکہ لوٗر لوٗر شخصیژ ہُند وجود ووتلان۔ یہ نوقص چھُنہ صِرف کاشُر شاعرن تِش لبنہ یوان۔ امہ رنگہ چھِ اکثر فارسی شاعر تہ لیٚژی۔ دُنیہکۍ عظیم ترین شاعر مثلن ہومر، شیکسپیئر، دانتے تہ غالب یمو چھُ عظیم شان کردارن زندٕ دِتھ مت۔ یمن منز ہومر سُنز ہیلن دانتے سُنز بیترس، شیکسپیئر سُنز کلوپیٹرا تہ غالب سُند نُنان بنارس شامل چھِ۔ یمو شاعرو چھُنہ کُنہ تہ جایہ تیتھ پاٹھۍ تفصیلہ سان پننین محبوب کردارن ہُند سراپا پیش کرنک ضرورتھ محسوس کوٚرمت۔ یتھ پاٹھۍ اکثر فارسی شاعر تہ الہ پلہ ساری کاشر شاعر کران چھِ۔ تاہم چھُنہ یتھ کنہ انکار ممکن زِ مقبولن سراپا چھِ منز منز تخیل کاری ہُند ثبوت دوان۔ مثلے پیتھین موقن پیٹھ چھُ مقبول عو مومن تشبیہن کام ہیوان مثلن مستیہ سمۍ چھُ ونان رہ پہ ہُنز جوے زن اُذ مرزہ یکس تام

"بہ تاریکی سعہ کمۍ سنہ عاقلن اُنی"

پرآوی ہنتی۔ اَوَے نہٕ چھُ تَتھِیُک اِنسان لوٗکہٕ ارسانَس مَنٛز بتہٕ بیٛہ ہیٛکنے زوٗن نہٕ رووُمت ہیتوہ۔

مشرِقَس اَندر آسی ہم ساری چیزِ و نہٕ برقرار نے نہٕ تِتھ حدَس تام موجوٗدٕ ییٛے زِ اَسی ہیکَو وَنِتھ نہٕ یمَن ہنٛدِ کرم دِتھ۔ یمَن پیٹھ ناز کرِتھ۔ مگر شاید چھِنے بہٕ سانٛز بد قسمتی زِ سون ٹیلی ویژن چھُ باضے تِتھی پرٛوگرام ہاوان یمَو کِنیٛ مغربچہ یمہ مریض تہذیبی قدرِ پھانٛپھلِتھ چھُ ممکن بنان۔ قابلِ اعتراض فِلمہٕ، اشتہار بازی، نیم عُریانی، فآشَن، نوجوانَن متعلق وہٕتھی پرٛوگرام، یِہ چھُ ٹیلی ویژنُک منفی کِردار یُس اَسہِ نظرَن تَل ییٛتھ بہٕ سوچنچ کَل چھُ کڈان زِ اَمہ اَسہِ پزِ یا ٹیلی ویژنَس وُچھُن رُت مانُن کِنہٕ ناکارٕ۔

آخرَس پیٹھ وَنہٕ بہٕ یی زِ ٹیلی ویژن وُچھَن وٲلی تہٕ اَکھ رِتی پرٛوگرام (یِمَن تِم کُنہٕ نہٕ موضوعَس پیٹھ آسن) پسند کرَن وٲلی آسَن میانی پاٹھی پرٛیتھ سانہٕ اُکھی دُ ژیٚتس مَنٛز ہینہٕ یِوان زِ اَسی کَمہ وا ٹیلی ویژنہٕ کِس ایجادس پدنَس تارٟیفا کِنہٕ بہٕ دوون موٗنے نا قابلِ تارٟیف قرار •

بقیہ :- لَل ... نہٕ شومت

صوٗرتھ دِنہٕ آمٕژ۔ تَوے کِنہ چھُ عام ممکن زِ اُکس بوٗدَس باسہِ اَتھ مَنٛز پنُن مذہب نہٕ مسلمانس پنُن۔ یِتھ کُنہ اُکس کاشرِس بَسُن اَتھ مَنٛز پنٕنہِ ذہنُک یار وُچھِکھ پَرتو نظرِ گژھِ •

کیٛاہ زانہٕ صُبحک وا و بُلبُل کیٛاز چھُ نالان
شُلہِ آو شُلے دژاو سہ داما نہٕ دِتھ گوَ

•

پٔژھِلا زِ ییٛتھ کوٚ باز پاٹھی ییٛنہٕ ساتہٕ گُزراوکھ
گوہ بہٕ یُس نہٕ بآژٕن کیٛاہ تِتھے مہمان بنکھنا

•

شبنمکی پاٹھی وا تہٕ مُشکلی پاٹھی گژھِ دیشِس نہٕ کانٛہہ
ہوشہِ سان کر پوشہِ پوٗزا پوشہِ موٗت اوتار چھے

(مہجوٗر)

• •

ٹیلی ویژن ۔ مبابِژن نظرن منز

سیّد گلشن ترالی ۔ بی اے فائنل

دوہ دِرِ پنچ زندگی گذارنس دوران یمَن چیزَن سِتۍ اَسہٕ واسطہٕ تہٕ واٹھ چھُ آسان تمَن متعلق چھُ پٔزِ کانٛہہ شخص پنٛنہِ پنٛنہِ آیہٕ سوچ کٔرِتھ پنٛنۍ اَکھ راے قایم کران۔ یانے تِتھ رایہٕ سِتۍ یا سۍ لوکَن اختلافہٕ آسۍ تن۔ مگر راے چھےٚ رائے یوسہٕ نہٕ بینیہِ سِنٛزِ مرضی تابین روزَن زانہٕ۔

دوہ دِنچہِ زندگی ہیٛتھ رایہٕ تاپچ یہٕ کیتہٕ ژھوٚ ژراوِ چھس یہٕ پوٚنٛن بِڑھان زٹیلی ویژن چھُ ازکل سانہٕ زندگی ہنٛد اَکھ اَہم ترین حِصہٕ بنیوٚمُت یہٕ چھُ سائنسک سٕنہٕ موٚلُل ایجاد یمہٕ کنۍ دنیاہ محض اَکھ لُٹھ بنیتھ اَسہٕ برونٛہہ کُنہٕ شرفہٕ کیوٚمُت چھُ۔ جایہٕ جایہٕ ہنٛزِ خبراتھ، ملکہٕ پٔچ کتھ بانتھ، حالاتھ، واقاتھ، حادثاتھ تہٕ سورُے یہٕ دوہ ہِس زمینہٕ آسمانس منٛز سپدان چھُ تہٕ چھُ ــــ شامَن اَسہٕ تام تِتھ کنۍ واتان زنتہٕ پٔزِ تھ حالتھ سانٛہِن اَچھَن دِپمان سپدان چھےٚ۔

ٹیلی ویژن چھُ ازِ سائنس سوچیس تِتھ کنۍ وہانہٕ کوٚرمُت زبافہٕ چھُ اِنسان اَمہٕ کِس اثرس تَل ہیٛتھ سوچنچ سمجھنچ صلاحیتھ تہٕ راوٕرِتھ ژھنان۔ یکیاز ٹی وی چھُ باضے تِتھۍ پروگرام ہاوان یم وُچھِتھ انسانی دیٛہنَس منٛز تلوطم چھُ ووتھان۔ ییتھین موقن ہیٛتھ چھُ وُچھَن والین ہنٛدِین ذیٛہنَن پیٛٹھ یمَن پروگرامَن ہنٛد سیٹھاہ ناکارہٕ اثر پیوان۔

مِثالے مغربی معیارِ مشرقس منٛز وَرتاوِتھ چھُ ٹی وی سانِین تہذیبی قدرَن اندر تِتھۍ طوفان اَنان زِ وُچھَن وول چھُ ہہ حاصلے ہیٛکان کٔرِتھ زِ شہ کعہ سہ وُتھہٕ رٔژِ تہٕ کعہ سہ تٔژراوِ۔ یوہے حال چھُ اخلاقی قدرَن ہنٛد تہٕ۔ مغربس اندر چھِ خاندان، گرہٕ، رِشتہٕ، سماج یِم ساری چیزِ یہٕ ڈُلی زِتہٕ چھلہٕ چھلہٕ گامتۍ۔ یمہٕ کنۍ زَن تِتھ سماجس منٛز قسمہٕ قسمہٕ تہٕ رَنگہٕ رَنگہٕ ناکارہٕ گیو زُلم چھُ لوٚ بمُت۔ تِتھے کنۍ نوکھ یاتے بندشیت، مُروتھ، اَکھ اَکِس اکار بکارِین، یم ساری چیزِ چھِ نَنہٕ لُٹہٕ گامتۍ تہٕ

غزل —— نسیم شفائی

میٲنہٕ گامُک سفر چھےٚ خبر واتھا
داستانَن اندر ییٚتھٕنہٕ ژھانڈتھ بگاہ.
یا چھےٚ ناپچ خدآیی نہٕ آوارٕ اَز
یا چھےٚ دارِن اَویزان مٲتھر سیاہ
اَز یِتھ ستیٚ کٔتھ وُنیتھ سوٚے کرامتھ کرٕتھ
پرانہٕ دادِچ علامتھ یہاے آسیٖا
واوٕ گرٛایِو گرٕد اُلٕ تہٕ خوشبوے ڈٕج
مالِنیکٕ آسہٕ آمٕت ہیٚے نادَس یہٕ کاہنہ
ژھایہٕ تصویرٕ لاگِتھ اَپارٕ ری کھوٗٹراہ
جایہٕ نشر آوِتھ چھہ ژٕل ہیٚتھ بلآیِتھ بلاہ
ییٚتھنہٕ پرٕ ژھہم سوٚ کٔتھ ییٚتھنہٕ وولےٚ بہٕ اَز
سوچھ صحراوٕ پٔچ ستیٚ بہٕ تٔھچ ستیٚ سبٹھاہ

"ہنوز دِلی دوراست"

(وُنہٕ چھےٚ دِل دوٗر)

★ رفعت خان
بی، اے، فائنل

" ہنوز دلی دوراست" یہٕ چھُ اَکھ عام محاورٕ تہٕ یہٕ چھُ تِمہِ وِزِ وَننہٕ یِوان یێلہِ کانٛہہ کآم بامل یِنَس تہٕ یِنَس مُدعا پوٗرٕ گژھنَس مَنٛز وارِیاہ مُشکل تہٕ مَرحلہٕ طے کرِنۍ آسَن۔ یہٕ وَنُنٕ چھُ زِ کہِ سلطان المشائخ حضرت نظام الدین اولیاؒ سُنٛدِ یِس تِمہٕ سلطان غیاث الدین تغلقہٕ سٕنٛزِ اَکِس دھمکی جواب دِوان استعمال کوٚر۔

دَپان حضرت نظام الدینؒ آسی گِیوِنہٕ تہٕ سروٗدٕ چَین محفلَن عبادتُک تہٕ استغراقُک بآپتھ مفید گنٛزران۔ سُلطان تغلقس اوس تِہنٛدِ یہٕ وَنُن ناگوار گژھان، چنانچہ اَکہِ لٹہٕ کوٚر تِمو سلطان المشائخ ۵۲۰ عالِم دینَن روبرو طلب تہٕ اَتھ مسلس پیٹھ کرِ نوٗن بحث و مباحثہٕ زِ موسیقی چھا اسلامس اندر جایزٕ کِنہٕ نہٕ۔ چونکہِ عالِم دین آسی حضرتَن ہٕنٛزِ بزرگی نِشہٕ متأثر اوٚ کیٛنژَو دیت تِمو فتوی زِ رقص یہٕ سروٗد چھُ صوفیانہٕ شوغل۔ اَمہِ واقعہ پَتہٕ ہیوٚت سُلطان تغلقن حضرتن ہیٛمہٕ زِ بادَے شک و شُبہ کرُن نہٕ آخرس یێلہِ بادشاہ بنگال چہِ مہمہِ پیٹھہٕ واپس اوس یِوان تِمو سوٗز حضرت نظام الدین اولیاہَن پآغام زِ تِم نیرَن بادشاہ سٕنٛدِ غیاث پوٗرٕ (دہلی) واتنہٕ برٛونٛہہ اَمہِ شہرٕ نیبرٕ۔ نَتہٕ کیا زِ یمہٕ لوٚکھ سرکاری کامہِ ہٕنٛدِس سِلسِلس مَنٛز دِلہٕ یِوان چھِ تِمَن چھہٕ دِلہٕ مَنٛز کھٕڈہر نَس جاے بیلان۔ دَپان یێلہِ یہٕ شیٛچھ حضرتَن تام وآژ تِمو فرموو "ہنوز دلی دوراست" یانے وُ نہٕ چھےٚ دِل دوٗر۔ چنانچہ بادشاہ اوسنہٕ وُ نہٕ دِلہٕ ووتمُت زِ وَتی گوٚ یِمہٕ عالمہٕ۔ نہٕ یتھ کُنہِ بنیو حضرتن ہٕنٛد فرماوُن پیشین گوئی۔ اَمہِ پَتہٕ کوٚر نہٕ کانٛسہِ حضرت دِلہِ مَنٛز گنٛڈنُک خیال تہٕ نہٕ جوٚرٕ ہٮ۪کِو۔

لوٚہٕ ہٕژ تہٕ چھنٛدر یمہٕ مسوٚل وَنان چھےٚ واوَس
دامانہٕ میٛون یِمہِ چھوٚل تَس زانٛہہ قرار آسیا
(مہجوٗر)

یا فلسفہٕ یا مذہبی عقیدہ چھِ بارسس آمتی۔ تہٕ کرِتھ
تہٕ چھُ یہ زٕ تس تھاوُن ضروری زِ یمن خیالن
یا عقیدن ہنز سو مہرٕ نہٕ چھُنہٕ لل دید
ناو۔ لل دیدِ منز اگرٕ آسہ شِو مت، تصوف یا
بیٚیہ کنہٕ فلسفکی یا عقیدکی رنگ ڈرینٛٹھی ین
تمیُک مطلب گو نہٕ زِ لل چھِ نہند سے مجموعس ناو
نہٕ کیا زِ ییتھ پاٹھی نہٕ مجموعہ سندٕ حسن نہٕ اُچھ منز
تہٕ نہٕ زُلف وخالس منز چھُ ییتھے پاٹھین چھُنہٕ
شاعری ہندٕ حسن نہٕ تتھ منز ییرن والین
فلسفن پیٹھ منحصر بقول حافظ ؎

لطیفہ الیست نہانی کہ عشق ازو خیزد!
کہ نام آن نہ قدو زلف وخط زنگاریست

ہم ساری اَدبی حد نظرِ تل اُنتھ ہرگاہ للہٕ
ہندِس کلامس نظر دِزِ ہیمو اَتہٕ باسن یقینن
کینہہٕ فلسفیانہ خیال، مذہبی احساس تہٕ فکری
تزایہ زهایہ گنی کران۔

للہٕ ہندِس کلامس پیٹھ کنتھ کران چھِ اکثر لوکھ
تفصیلس کام ہیتھ تمن مختلف فلسفیانہ کیو
مذہبی جوین ہنز ذکر کرنچ کوشش کران ہمو
مِثالے بُدھ مت تہٕ ویدانتکو پاٹھو کشیرِ ہندِس
ذہنی تہٕ روحانی تواریخس پیٹھ اثر تر وومت
چھُ مگر اَمہِ قسمکی لوکھ چھِ یہ ماکارِ کنتھ مُشران زِ مختلف
وقتن پیٹھ ہیون ہیون صورژن منزوسن واجنہ ہمہ
ساریٚے جوہ یہ چھِے چھیکرس تتھ سوٚدرس منزلان
ییتھ اُسی عام پاٹھی شِو مت و نان چھ تہٕ یُس شِو مت
فلسفیانہ ڈُزِ یہس کشیرِ ہند بوڈ بابہ ڈیت ماننہ
یوان چھُ۔ للہٕ اوس یہ سوٚدر چھُ مت تہٕ توے
کنی چھُنہٕ یہ کانہہ تاجب کنتھ، ہرگاہ لل پران پران
کانسہ بُدھہ منچ کنتھ زٕ ہتس پیٚیہ یا ویدانتک
کانہہ خیال نظر گژھہِ۔

دوٚہم کنتھ یوہ سہ ییتھ موضوعس پیٹھ سوچ کرن
ورزٕ ہتس گژھہِ روزٕنی سو چھے یہ زِ انسانی صورتحال
چھُ کلہم کرِتھ کنی بابے سہ کشیرِ منز آسہ یا کشیرِ نیبرٕ
ہندوستانس منز آسہ یا دُنیہکس بیٚیہ کُنہ مقامس منز
انسانی صورتحالک یوہ ہے بنی یادی ہِشر چھُ ییمہ
کنی دُنیہکین اکثر مذہبن تہٕ فلسفن منز سیٹھاہ اہم
کنتھ اَکھ اُکس ستر رلان چھِے۔ للہٕ ہندِس کلامس
منز تہٕ چھِے زٕ کہ انسانی صورتحالسے (باقی صفحہ ٢٨ پیٹھ)

للہ ہٕندِ کلامَس پؠٹھ تہٕ شۆمتُک اثر

نسیم شفائی
لیکچرار کاشُر شعبہٕ

اگر یہٕ وَنُن صحی چھُ زِ تخلیقی ادب پیٚیہٕ ناوِچ سارِوُے کھوتہٕ رٕژٕر تہٕ ـــــ صحی کھوٚٹ اَدبی کھوٚتُے چھِنہٕ تیٚلہٕ چھُ یہٕ سَوال ژُکہٕ غارٕ ضروری یاسان زِ للہ یا بیٚیہٕ کانٛسہٕ شاعرسٕندِس کلامَس پیٹھ کمہٕ فلسفُک یا مذہبُک اثر چھُ۔

تخلیقی ادب چھُ لفظو ذٔریہٕ انسٲنی صوٗرت حالَس زنٛدٕ دِنَس ناو تہٕ یِیٚلہٕ یہٕ صوٗرت حال تخلیق سٕپدان چھُ بوزَن یا پرَن والِس چھُ تِتھ مَنٛز پَنُن پان ہیٚنہٕ تہٕ آورٕنہٕ آمُت محسوٗس سٕپدان تہٕ یہٕ ظوہ نے چھُنہٕ ووتلان زِ اَتھ صوٗرت حالَس کُس فلسفیانہٕ ناو کرَو یا کمہٕ مذہبی رنٛگہٕ پیٚیہٕ ناوِون۔ ہرگاہ للہٕ واکھَن ہُنٛد حاصِل محض کُنہٕ خیالُک پرچار یا کُنہٕ عقیدُک احساس پادٕ کرُن آسہِ ہا تیٚلہٕ ہیٚکہٕ تِم خٲلی فلسفیانہٕ یا مذہبی معیارِ پیٚٹھ کھاوِتھ تہٕ سوچنک تہٕ سمجھنُک عالمے آسہِ ہا بدَل۔ تِتھ صوٗرتَس مَنٛز آسہِ ہا للہِ پران پران سون منطقی ذہٕن بیدار روزان تہٕ زَگ نہٕ پٔرٕن زارنَس یہِ ستی آورٕ روزان۔ مگر پٔزٕر چھُ یہِ زِ للہ ہٕنٛدی بہترین واکھ پران پران چھِنہٕ اَسہِ سٕہ سے کیفیتھ سٕپدان یتھ کُن غالبَن یہٕ وُنِتھ اِشارٕ کوٚر مُتٕ چھُ زِ سہ

بینم از گدازِ دل در نفس آتشی چو سیل

غالبؔ اگر دمِ سخن رہ بہ ضمیرِ من بری

للہ ہٕنٛد کلام چھُ نا کعول تہٕ یُس اَتھ مَنٛز ڈُنگہٕ وَسہِ تَس کُس پٔرژھِ زِ اَتھ کَتہٕ آگُر تہٕ یہِ کَتہٕ واتان اَنٛد۔ ووٚن گو خام مَسالہٕ چھُ بہرحال لفظ تہٕ زَبان تہٕ لفظ تہٕ زَبان چھِ پٔژھ سا تہٕ کاتھہٕ ننہٕ کاتھہٕ مانہٕ ہیٚتھ لِوان تہٕ اَتھ مانیس چھُ تخلیقی سطحہِ پیٹھ لبون کُن وُستھ ذہنی سرحدن ستی واتھ لگان تہٕ یتھ پٲٹھی چھُ یہِ ممکن سٕپدان زِ شاعرانہٕ حُسن یتھ اُکنہٕ کُن تیٚزٕ آوِتھ ہمو سام زِ آیا کانٛسہٕ شاعرسٕندِس کلامَس مَنٛز کمہِ قسمکی خیال

اَتھ پہٕ دُپِز زِ تہٕ پیَیان۔

صوٗفی شاعری چھےٚ اُکِس فردَس کاینا تُک مرکز بناوِتھ اُمِس ہَنٛزِ عاٰلی مَنصبہٕ نِشہٕ باخبر کَران۔ اُکِس فردٕ سٕنٛزِ زندگی چھےٚ عشق تہٕ قُربِ ربانی ہُنٛد انتہا نہ کہ صُبحہ پیٚٹھہٕ شام تام اُکِس بیکارٕ سٕنٛدی پاٹھۍ بےٚ مقصد دوہ گذارُن۔ تہٕ نتہٕ آدمؠ محسوٗس پاٹھۍ پَنٕنِس حیوانی انجامَس کُن پکُن۔ باقے سارِنٕے زُوٕ ذاژن پیٚٹھ چھےٚ اُکِس اِنسانَس فضیلَتھ۔ یہ فضیلَتھ چھےٚ اَمہِ سَببہٕ زِ انسانَس چھےٚ عقل تہٕ فہم تہٕ امتیازی فرق کرنٕچ قوت وَنہٕ حاصِل۔ صوٗفی شاعری چھےٚ اُمِس فردَس حکایتو، تمثیلو، علامژو تہٕ اشارو سٕتۍ اُمِس مَنٛز گُپتھ ملکوٗتی صِفاتو نِشہٕ آگاہ کَران۔

صوٗفی شاعری ہُنٛد اَحسانہٕ ییٚلہٕ یہٕ اکھ فرد پننٕیو اصل صِفاتو تہٕ مقاموٗنٛش باخبر سپدان چھُ اُہنٛدِس وِہوہارَس تہٕ واتٕنس ترائین پیٚٹھ چھُ نوٚو اثر پیوان۔ یہ چھُ زانان زِ رنگ، نسل، ذات طاقتہٕ واد بییہ زبان بیتر چھِ اپٕزۍ سطحی تہٕ نمآر انسانی۔ تہٕ انسان چھُ ژکہٕ اَکھ تہٕ نقطہٕ اکھ اکائی۔ ییٚلہٕ انسانَس ییمہٕ کتھہِ ہُنٛد باس لگہِ تِشہٕ کرہِ پُرزۍ پاٹھۍ سماج بدلاونَس مَنٛز، قومَن ہُنٛد قیمتھ بَدلاونَس مَنٛز بےٚ لوٗث تہٕ اَن تھک جد و جہد۔ ●

بقیہ :- مہجور صابَس متعلق اہم کتھ

- مہجور صابَس آس علامہ اقبالَس سٕتۍ واریاہس کالَس خط و کتابت چلان۔
- مہجور صابَن لیوٚکھ فارسی زبانۍ مَنٛز تہٕ اردو زبانۍ مَنٛز تہِ۔ اما پوٚز سنہٕ ۱۳۱ پیٚٹھہٕ ترٛاوِن یمہِ دوشوَے زبانہٕ ہمیشہ باپتھ تہٕ پھِرُن پنُن سورُے توجہ کاشرِس کُن۔ شاید آسُن یہ کتھ ژینہِ مژ زِ اُنٛدرِمِس ناگہٕ راٚدُن جوٚہ یہٕ دِنہٕ باپتھ تہٕ دیچ کتھ زبانی پیٚٹھ آنہٕ خاطرٕ چھےٚ تمہٕ زبانۍ کھوٚتہٕ زیادہ کاہہٕ زبان اَتھ روٚٹ کران ییٚمہ انسانَس ماجہٕ ہٕنٛدِ دوٚدٕ گٕلِن سٕتۍ چیشہٕ آسہِ پیٚٹھہٕ آس یہ تہٕ اَکھ حقیقتھ زِ یہٕ کیٚنژھا تمۍ کاشرِ پاٹھۍ وَنٕن ہیوٚت تہٕ اَمِس پننٕہ ہم وطن دوٚل دارِتھ رَٹان تہٕ وچھس مَنٛز ژھٕنہٕ تھوٚوان۔ ●

یہٕ سِلسِلہٕ رُوٗد برٛونٛہہ پکان تہٕ وُنی کیٚن چھِ صوٗفی شاعری ہُنٛد اَکھ بوٚڈ خزانہٕ اَسہِ دردست۔ اگر نہٕ صوٗفی شاعری پٔتھ زمانہٕ باپتھ نگہہار آسہِ ہے لل دیدِ تہٕ حضرتِ شیخ العالمؒ سُنٛد معرفت بوٚرُت کلام واتِہے نہٕ سینہٕ بہ سینہٕ اَسہِ تام۔ نَتہٕ چھِپنہٕ شَن ہتَن وَرِیَن ہُنٛد زمانہٕ گُزرُن کانہہ گیچھ کتھ۔ یِتِس کالَس کیاہ کیاہ نہٕ ہنگامے گال کھاتَس گژھتھ یِمَو زَن کٔشیرِ وارِہا انقلاب وُچھے ییٚہ۔

اکہِ طرفہٕ چھُ انسان نفسَس تہٕ آسمانَس سال کران تہٕ بییہِ طرفہٕ چھُ یتھ زمینس پیٚٹھ پننِس انسان بایَس لٕتہٕ مو تجہِ کرنَس تہٕ محبتٕ ہِنٛدی پاٹھو کنتراوَنَس پتہٕ نگیتھ دِلک سرور حاصِل کران۔ سائنس اگر انسانس ترقی کُن نیہِ تہٕ شاعری خاص کٔرِتھ صوٗفی شاعری بناوِس ضروٗر اکھ رژھ کھوٚتہٕ رُت انسان۔

صوٗفی شاعری چھِنہٕ اَسہِ سائنسی نظریہٕ نِشہٕ دوٗر نِوان بلکہِ چھِ یہ اَکِس فردَس جستجو تہٕ مزید زانکاری باپتھ اُکساوان۔ یہ چھِ فردَس پننہٕ آسنہٕ نِشہٕ، اَمہِ آسنہٕ کہِ مقصدہٕ نِش باخبر کٔرِتھ اُمی سٕنٛدِ باپتھ تمام کاینات ہِنٛدِ دَروازٕ وُچھتھ تراوان۔ سائنسہٕ باپتھ چھُ خلوص آسُن تہٕ لگاتار جد و جہد کرٕنی اَکھ ضروٗری عمل۔ صوٗفی شاعری چھِ اُمِس فردَس اندر خدایی تہٕ کاینات پٔرزناوان تہٕ اُمِس فردس لگاتار عمل، لگاتار کوشش کرنہٕ باپتھ اَکھ غرض، مقصد فراہم کران۔ سائنسک کوٚچ علم تہٕ زانکاری چھِ انسانَس بےٚ پٔرٕ، تنہایی پسندی، کھوژ، یَڈ، وہمی تہٕ شکی بناوان۔ مگر صوٗفی شاعری چھِ اَتھ سائنسی ذہنَس اکھ وَتھ، اکھ سمت دِوان۔ یہ چھِ اُمِس سوہ پرٛٔژ دِوان یُس زَن نوین دُریافتَن تہٕ ایجادن ہِنٛدِ باپتھ ضروٗری چھے۔ یہ چھِ اُمِس نوین خیالاتو سٟتۍ مالامال کٔرِتھ نوین تہٕ اَنٛکھ سرحد طے کرناوان۔ نظریاتی (Theoritical) فزکس چھِ اَمِچ مثال۔

صوٗفی شاعری چھِ انسانَس تہٕ انسانَس درمیان، انسانَس تہٕ خدایس درمیان تہٕ انسانس تہٕ کایناتس درمیان اَکھ تعلق، اَکھ مُحکم رِشتہٕ پادٕ کران۔ یہ چھِ یتھ سائنسی نظریہٕ باپتھ اکھ ضروٗری مشقہٕ تیٚز تہٕ کام کران۔ یہ چھِ سائنس ذہنَس کہو چیز کھالِتھ

أزی کس سائنسی دورس منز صوفی شاعری ہنز لگہاری

سید گلشن نرالی۔ بی اے فائنل

یتھ سائنسکی سرحد ختم چھ گڑھان تتی پیٹھ چھ ادبک تہ شاعرک ہند بنہ شروع گڑھان۔ یتھ کنہ انسانن وار یاہن سوالن جواب دنہ باپتھ نہ ہیتہ دلک سکون ژھارنہ باپتھ کتس خدا یہ سند دامانہ رٹ تیتھے کنہ چھ شاعری منز نہ بالا حقیقتک لامحدود اظہارنہ اکھ لوکھ موضوع۔ وار یاہ مفکرن تہ دانشورن چھ اتھ حدس نام تہ گامنز شاعری تہ چھ اکھ مذہب۔ یتھ صورت یہ آسہ تیلہ یہ ون زِ سائنسی دورس منز چھا صوفی شاعری لگہار چھ و یو کھٹے پہن باسان تکیا زِ یتھ زندگی انسانس اکھ گوب بارباسہ تیتھ چھ ادب تمس شہہ بپشیر کرنا وتھ تازہ دم کران۔ یتھ زندگی ہند کتھ یوٗ تھ سفر جاری روز۔

تصوفچ کتھ الگ پاٹھی کرنہ ورا یہ ہنکو أسی ونتھ زِ عظیم شاعری منز چھ بالا فطری عنصر ہمیشہ شامل آسان اگر نہ حاوی آسہ۔ کاشر صوفی شاعری یا دیا نہ گیا نہ شاعری چھ لل دید ہند پیٹھ شروع گڑھان یتھ سو مطلق حقیقتس ستو کن سپد نک تمنا کران سہ

آمہ پنہ سو درس ناو چھس لمان
کتہ بوز دے میون مے تہ دیہ تار
آہن ماکین پولی زن شمان
زو چھم برمان گرہ گژھہ ہا
یا تیلہ حضرت شیخ بجہ ہیوہ شرک ونہ سہ

آبا ے لوت نہ گژھو کو لو
زونم نہ منزما دوت پیٹھے
تس کیا کرو أسی للہ پوتو
پکان! پکان! پکان گے

عشقک بے پناہ تہ بے مثال تصور تہ وچھتو کتھ پاٹھو چھ گنڈنہ آمت سہ

عشق چھے گنہ تلہ بہب برن
شہ ہے سو کھ برے تہ ہکہ
عشق چھے تیز کر تلہ ژنجہ درن!
شہ ہے چھو کھ ذرے نہ کہہ

غزل

م ۔ ح ۔ ظفر

بیٚیہٕ ہیٚتھنہٕ کانٛہہ سوال پٔرٛزکھ ہیٚتھنہٕ کٔرکھ
میٚانہِن کتھن سنٛکھ تہٕ پنٕن زُو تباہ کٔرکھ

سوٚمبرکھ تمام شک تہٕ پنٕن زادِ راہ کٔرکھ
زانکھ اگر کیٚنہ تہٕ سفر خواہ مخواہ کرکھ

وُچھنکی گرٕ تی وُچھکھ تہٕ بدل کانٛہہ حوالہٕ دِکھ
شیٚرکھ اُفق، نظر تہٕ ذہن تہہ بہ تہہ کرکھ

نیٚبرٕ وُٹھن تہٕ تھار اتھن ماگ ہنٛدرمن
بدلکھ ہوا نوا تہٕ نظر گہہ بگہہ کرکھ

ژھانڈکھ کمن وُجارٕ دیہاتن دِلکٕ نقش
پانس ژُھہ ڈین فریب مگر کم وجہ کرکھ

سوٚچکھ تہٕ پرٛتھ نِشانہٕ مٹاوِتھ جُدا بنکھ
نیکی بدی اپارِ ظفر کیاہ سنہٕ کرکھ

کالج ڈائری ہٕندی اہم ورق

منیرہ آختر
بی، اے فائینل

سون کالج چھُ علمی کیو کلچرل سرگرمیَن ہٕندٕ گڈٕ ہرٕ ہمیشہٕ رُود مُت۔ بیٚیہٕ چھِ کالہٕ بگاہ کانٛہہ نہٕ کانٛہہ پرٛوگرام یا تقریب مناونہٕ یوان۔ یِژھ وُرِ یکہِ پاٹھی سپٕزٕ یہِس نہٕ واریاہ تقریبہٕ یمو منٛز آس اَکھ اَہم ترین تقریب سعہ یوسہٕ ریاستی کلچرل اکیڈمی مہجورٕ ثُن ہٕنٛتیُم زادوہ مناونہٕ کس سِلسِلس منٛز ۱۱، تہٕ ۱۲، اگست کالجکس آڈِیٹورِیمس منٛز منعقد کُر۔

مہجورنہٕ شاعری پیٹھ تقریرٕ علاوٕ مہجورٕ سٕنٛدٕ غزلہٕ کِس مصرعس پیٹھ سہٕ طرحی مُشاعرٕ یتھ اندر وادی ہٕندیو سرکردٕ شاعرو شِرکتھ کُر۔

★ ۲۲، ستمبر کوٚر کالج آڈِیٹورِیمس اندر ہندوستانٕ کلاسیکی ڈانس یانے بھارت ناٹیم چہٕ اکہِ ناماوار فن کار یامنی کرشنامورتیہِ اَکھ بہترین ڈانس شو پیش۔

★ ۲۳، ستمبر کوٚر اُستاد ضیا محی الدین ڈاگرن کالجس منٛز اکھ رُدرٕ وینا وادن پیش یُس طالب علمو نہٕ ووتاد و سیٹھاہ پسند کوٚر۔

★ گوڈنچہ دٕہچ خصوصیت آس مہجورٕ سٕنٛدٕن باتن پیٹھ تیار کرنہٕ آمُت "موسیقی ہٕنٛدٕ اَکھ پرٛوگرام" علاوٕ ریاستہٕ کِس گورنر جناب جگموہن صابٕن افتتاحی خطبہٕ تہٕ مہجورٕ سٕس پیٹھ راہی صابٕن، پُشپ صابٕن، کامِل صابٕن رہبر صابٕن تہٕ اقبال فہیم صابٕن مقالہٕ۔

★ دوٚیمہِ دوہہٕ کارروایی ہٕندٕ اَہم ترین حِصہٕ آسی وزیرِ اعلیٰ سٕنٛدِ صدارتی تقریرٕ علاوٕ مُلکہٕ کِس بہلہٕ پایہٕ کِس صحافی تہٕ دانشور جناب خشونت سِنگھ صابٕن

★ سانہٕ کالجکی موسیقی ہٕندی شوبن کوٚر یہِس اَکھ اہم ترین پرٛوگرام پیش یتھ اندر ریاستہٕ کین ترٛینہٕ وٕنی خطن تہٕ پہاڑی علاقن ہٕنٛزٕ مہرٕ نینہٕ بناوِتھ کاشرِس مسلمان گرٕس، بٹہٕ گرٕس، ڈوگرٕ گرٕس، گُجرٕ گرٕس تہٕ لداخی گرٕس اندر نوشہِ اَنٛنکہِ کیہٕ منظر ہاونہٕ آسہٕ آمتۍ۔ یہِ پرٛوگرام اوس یِنہٕ قسمک گوڈنیک پرٛوگرام۔ یہِ پرٛوگرام آو مُلکہٕ کِس نوٚئِس صدرس گوڈنچہِ لٹہِ کشیر یِنہٕ دورس پیٹھ یِنہٕ کِس موقعس پیٹھ ۲۳، ستمبر ہاونہٕ تمو

مہجور صابس متعلق کینہہ اہم کتھ

★ فیروزہ اختر
بی ، اے فائینل

• مہجور صاب اوس گوڈنیک کاشُر شاعر یُس رابندر ناتھ ٹیگورن ، ہوی عظیم انسانن خط لیکھی تہٕ تمن خطن منز تاریف کرٕ ۔

• مہجور صاب اوس گوڈنیک کاشُر شاعر یُس متعلق کشیر نیبرِ میو فلم بناوَن والیو شاعرِ کشیر مہجور" ناوٕ اکھ فلم بناو ۔

• مہجور صابنین باتن بخش محمود شہرین پننہٕ رسیلہٕ ہِنٛدٕ گیوتھ مقبول عام ۔

• مہجور صابنہٕ ہم کال عبدالاحد آزادن چھے مہجورنٕ سوانح حیات "کشمیری زبان اور شاعری" ناوٕ چہ کتابہٕ منز لیچھمٕژ ۔

• مہجور صاب اوس کاشرِ زبانہِ ہِنٛد پایہ بوڈ شاعر یُس گوڈنچہ لٹہٕ کاشرین پننہٕ ہوبابتو ذریعہ بار بار پننہٕ عظمتُک باس دِوان چھہ ۔ سہٕ اوس اوے اکھ شاعر یُس سِتی سِتی اکھ انقلابی تہٕ ، اکھ سہٕ مجاہد تہٕ حریت پسند لفظن ، لفظن شارتہٕ شارن ہِنٛز یار ناوِتھ اَکِس فرسودٕ نظامس خلاف لڑنہٕ اوس ژرامت یہٕ اوس کاشرِس ادبس منز اکھ اہم ، اکھ بوڈ تہٕ اکھ انقلابی قدم !

• مہجورس آو پننہِ حیاتی منزٕ تہٕ سرکاری اعزازٕ دِنہٕ تہٕ مرنہٕ پیتہٕ تہٕ آو سرکاری اعزازٕ سان دفن کرنہٕ ۔

• مہجور صاب اوس نعرہ شپوش تہٕ رنگین مزازٕ وول ۔ دِپان فلمہٕ وُچھنک اوس سہٕ سخ شوقین ۔ یہٕ نظریتھ تھاوِتھ چھہ عبدالاحد آزادن وونمُت زِ مہجور اوس توٗت موٗت تہٕ رنگین ۔

• مہجور صابس اُسی ہنٛہٕ بدری حبہٕ تہٕ لطیفہٕ زبانی یاد ییمن ہنٛد موزون استیمال کلامہٕ کرن وقتہٕ اوس کران تہٕ بوزن والین ہنٛد دِل اوس مہتھ نیوان ۔

• مہجور چھہ شُرِ پانے سبٹھاہ ترک اوسمت دِپان سہٕ ییلہٕ گوڈنچہ لٹہٕ پنجاب گیوو تمہٕ وقتہٕ اوس سُہ گرِ کینٛہہ ہِنٛدٕ اجازتہٕ گرٕ ژرامت ۔ بلکہٕ اوس بابہٕ صابن تام گومُت زِ مہجورن تھاو دگ ۔ تس آس پنجاب گرٕ چھنیچ کل ژرامژ ۔ (باقی صفحہ ۲۲ ہس پیٹھ)

انتخاب ۔ مہجورنہ نظمو منز

★ نسرین بانو
بی اے پریویس

بوئہ پیٹھہٕ گانٹہٕ ہنداول ییلہٕ والَن
بُلبلس پادٕ گرٛدھ بچہٕ پنٕچ آش
پوشہٕ نوٗل ہوشہٕ بنٕ دم ستبالَن
سنگرٕ مالَن پیو پٕۍڑاگاش

(نظم ۔ سنگر مالَن پیو پٕۍڑاگاش)

★

بٕہ چھس ہے بنگہٕ گامٕژ منٛدٕ چھامٕژ اندکُن ہیمٕژ
اُچھو پنٕہ ہنو چھم کیا کیا گرٛھتہٕ تتہٕ منٛز یٕس ونہٕ کیا

(نظم ۔ ہیمبرزٕل)

★

کنہٕ چھون مالیُن کنہٕ خانہٕ دارٕی
کس ستہٕ چھے ژٕ دوسدارٕی
پاد نا لوٗسی یار ژھاری ژھارٕی
کاژٕ زوٗلہٕ لوز میٲنٕۍ زارٕی

(نظم ۔ زوٗن)

●

پوشہٕ نوٗل پوشہٕ وارٕ منٛز بیٹھہٕ نوٗم
ہوشہٕ سان کوٗر تمیُ حال اظہار
پوشہٕ وٕتھرن پیٹھہٕ تی لیکھہٕ نوٗم
کُمی روشہٕ نوٗم پوشہٕ موت یار

(نظم : پوشہٕ موٚت یار)

★

شامہٕ ژھایہٕ اوٗبرٕ وارٕ جامہٕ وُلٕی وُلٕی
واریُو تتہٕ چھکھ پھیرتھ گرٛھان
ییتہٕ چھکھ مالیُن گرٛھان ژٕلٕی ژٕلٕی
نوٗرٕ وُزملی پوٗرٕ ہاو پان

★

تتہٕ عالمس منٛز آس خاموشی غمہٕ نشہٕ اوس موٚہ کمار
داغکۍ اسباب تتنہٕ آسی نایاب تتہٕ اوس سوٚہ کھتے قرار
(نظم ۔ گلاس کُن)

●

نشاندہی کران ـــہ

سوہ نہ ہشنز تالہ رز کیا شوٗ یا آلی
دوٗرن پوٗر نگرآلی ــــیے
رشکہ پان رزِ کھول عشقہ پیچا آنی
سوز دِل بوز دُرد آلی ـــیلے

"کاشرزنانہ" نظمہِ منز چھُہ مہجوٗرکیشرن تواریخی اہمیتھ تھاوَن واجنین کاشرین زنانن ہنز نمایندگی کران تہ سانہ ییتھ کالکُ حال احوال بُرھران۔ ییتھ کُنی چھِنے یِنظم کلہم کشیرِ ہنز نمایندگی تہ کران۔ مثالہ پاٹھی چھُ امہ نظمہِ ہُنڈ اکھ شار پیش ـــہ

کس تام ووہ برس بخشنہ آیـــس
مثیا نہو سولوم کرُنہ مثیا آنی راے
لی کوٗرُم منظوٗرتن دِرُم نہ نیالیَن
یاوَن رایَس چھُنہ مثیا آنی ماے

مہجوٗر چھُ سہ گوڈنیُک کاشُرشاعر ییمی "گرٕ پِسی کوٗر" نظم لیکھتھ کاشرِ شاعری منز اکھ نوٗر لو ایتھ قایم کُرتہ اَکِس ساہ مزازہِ گامہ کوٗرِ ہُنڈ حُسن تہ دِل کشی چھِ سۄہٕ خوٗبصوٗرت تہ شاعرانہ انداز منزورتاونہ آمُت تہ تَسُند سراپا چھُ مہجوٗرفن کارانہ آپہ ٹلان تہ تَسِند حُسنکی گوہن گیوان ـــہ

یا ہوٗ پران نیرکو تہ دیے
باغن پھیر رنگہ زُری لیے
ناگہ سبزارِ چ باغہ بَبرِ دیے
گرٕ پسی کوٗری نازنین سوہ ندرِ دیے

مہجوٗرنہ شاعری منز چھُ جایہ جایہ کاشُر رنگ تہ مزاز لبنہ یوان یتھ منز کاشرکلچر ییتھ کال تواریخ تہ سیاسی تہ اقتصادی حالاتن ہنز تصویرکشی اَکِس کامیاب شاعرسِنزی پاٹھی کرنہ آمژ چھِنے ●

بقیہ : صفحہ نمبر ۱۱ کہس برونہہ کُن

کھوہ تہ اہم موضوع تگر تمیٚ کُر اَمچ باوتھ ہنا نَنرِ تھ۔
نوین استعارن تہ نوین پیکرن منز۔ مثالے ـــہ

یارسُند مارموٗت ساہ چھُم نہ تھاوان
یارس لَرِ پان ساوان چھُس
کامہ دِوِ یار چھُنہ جامہ مژراوان

تہ محبوٗبہ سُند انسان آسنُک یہ تصوٗر اوس کاشرِ شاعری منز بلکل نوٗو تہ امی ستی گو کاشرِ شاعری منز جنسی حقیقتھ پسندی ہُنڈ رواج۔

دُیت۔ تُوے چھُ مہجورَ یمہِ آیہٕ اَتھ احساسس زیوٚد وان ؎

یتہٕ ٹیٛٹھۍ اوٚسُس نہٕ اوٚسُس وَعدٕ اکہٕ با اختیار
یِن گواہی میانہٕ کتہٕ یم پٔرآلۍ کنہٕ دیوار میانۍ
میٚنہٕ یاد کرے یہ عزا رباہ یوسف دلارام
کیٚہنٕہ اندمزارن روٗد کیٚہنہٕ سٔروٚ پرارٕ یلن منٛز

مہجورَ یمہِ وِزِ تلمیح، اوٚسطور، استعیارٕ تہٕ تشبیہ ؤرتاوان چھُ تِمن چھے کاشرِ مزازچ ژھلے گژلے نظر گژھان یُس چھُ باوزن، برمحل استعیارٕ تہٕ تشبیہ ؤرتاوان یم تہنٛزِ شاعری ہُنٛد حسن تہٕ مانے ییچھ ناوان چھِ، یُس چھُ میٚٹھ تہٕ مُدرٕ زَبان ؤرتاوان۔ ییمہِ کنہِ تہنٛزِ شاعری ہُنٛد مزازٕ کاشُر آسنس سیٛتۍ سیٛتۍ شاعرانہ بیچھر تہٕ اَبر گوہ بہر نہاوان چھُ۔ اُہنٛز شاعری چھُ اَمہ کنہِ لوکہٕ باتن نکھہٕ وآتتھ عام پرن والیٚن حض بخشان۔ ییتھہٕ کنہِ وآتھ اُہنٛز شاعری عام کاشرِس تام تہٕ کاشرِ شاعری ہُنٛد دامانہٕ گوٚو وسیع۔ اَمہ رٔنگۍ تہٕ چھُ اُہنٛز شاعری مَنٛز کاشُر رنگ لبنہٕ یوان۔ پوشہ مدُن، دریا، بال، سبزار، پوشِ بیترِ چھ ٹیٛزِن جاین شاعرانہ حسنس سیٛتۍ کاشرِ مزازٕ بٔراوان۔

بال پیٚٹھ لایے نادو	پیٚتھ پھیرہٕ شہزادو
موٗزِل گوہ دٕ پال وادو	پوشہ متہٕ جانانو
بالہِ ڈلِک ژرُو چھہٕ بہار	باغ نشاط و شالیمار
چشمہٕ زرے تھوٚوے تیار	تارٕ نتران ترانن ووٚلو

واش بیٚلہٕ کوٚڈ تمۍ زُلفِ بیچانن
گاش روٗد ژوٚرِ ڈُر دانن منٛز
مشک دٕ ژاو واو ژاو منٛزِ گلستانن
جاے تمۍ رٔٹ پرستانن منٛز

مہجورٕنۍ شاعری چھِ باضے کاشرِ کلچرُک آینہٕ تہٕ بنان تہٕ باضے کاشرِ تہذیبچ نمایندگی کران۔ کاشرِ زبان ہرگاہ صُدیو پیٚٹھہٕ وآری وِکہٕ ظلمچ شکار روٗزٕ ہش چھے، ییٚمچ زِنٕدٕ مِثال لل دید تہٕ حبہٕ خوتون چھے مگر تہٕ کرِتھ چھُ اُہنٛد حسن پٔرتھ کاشہِ متوجہ کران روٗدمُت۔ اُہنٛد پلوٚ یوہ شاک تہٕ گہنہٕ چھ کاشرِ زبانۍ منفرد حُسن ییتھ بخشان۔ زآلۍ واکہٕ، تالہٕ رَز، شٔرو نہٕ دار بٔگرِ بیترِ چھِ قدیم کالۍ کاشرِ زمانہٕ ہنٛز ؤراثتھ ییٚمچ تصویرکشی اگرچہ رسول میر اُکس بُڈس تہٕ حساس شاعرَس سٔندۍ پاٹھۍ کران چھ مگر مہجور نہ چھُ پننہِ مقدورِ مطابق یمن چیزن ہنٛز

کامہِ دِوکرِ سالِ ڈل بوزِم شبن گرِژھ تیلِ بل
دِرِشنِن آبن اندر ہمپوشس لاگیتھ ترِارہِ

نسیمؔ، ڈل، نیل بل، ہمپوش بیترِ چھِ پنہٕ فقط کاشرِ مزازہٕ
بدرکڈان بلکہ چھہ یم ساری کاشرِ ناو تہٕ جاے۔
کامہِ دِویٚن اکھ اوسطور (M۷Th) چھِ اتھ تہٕ چھُ
شاعر کاشرِس رنگس منٛز وَرتاوان۔ یتھٕ کنٕ چھُ کاشر
رنگ تہٕ مزاز مہجورنین شارن منٛز جایہ جایہ ووتلان۔
مہجورن ہرگاہ پننہٕ شاعری منٛز گُل تہٕ بلبُل ورتوو
اما پوز تمہِ دیت یمن اکھ نوٚو مانے۔ صوفی شاعرو ورتوو
گُل تہٕ بلبُل عاشق تہٕ ماشوق ہنٛدِس مانیس منٛز تہٕ
مہجورن وٚون گُل تہٕ بلبُل کاشرین باغ کشیر تہٕ زارل
تمن ظالمن یم کشیرِ پیٹھ راج کران آسی۔ یتھٕ کنٕ آیہ
نہٕ یم چیز فقط استعیاری مانے بین منٛز بلکہ ووتلیو
کاشرِس منٛز قومی شاعری ہنٛد مزاز تہٕ۔

باغکی رہنزل وارین گالن
بلبلہٕ ترٛاو غم کڈ پکھن واش
بینہٕ یور چونے مذہب پالن
سنگرمالن پہو نیٚر اگاش

اُہنزن نظمن منٛز ہرگاہ ترقی پسندی ہنٛد روجحان چھ
زبردست جماپ چھیہٕ۔ چھِ مگر اتھ منٛز تہٕ چھیہٕ کاشرٕ
آسنچ خوشبوے رنگ ژھٹان۔ کاشرِ یم ہتہٕ بدلو
وری یو پیٹھ غولام آسی۔ مہجورن دیت تمن گوڈنچہِ
لٹہٕ آزادی ہنٛد احساس تہٕ کاشرِ وزِناون
ہنٛدو قومی تہٕ انقلابی نغموٚ سٟتی ؎

اگر وزِناوہن بستی گلن ہیٚتر ترٛاو زیر و بم
بنیل کر، واو کر، گگراے کر طوفان پیدا کر

یا

ملِس کران گلن گیتھ — بوٚ مبر یمبرزلن پچھ
کاشر چھِ مست مس چیتھ — گلشن وطن چھُ سونے

مہجور چھِ یمہ لحاظٕ تہٕ گوڈنیک شاعر یمس پنٛن
تشخص زیر دست ٹوٚٹھ اوس۔ تس اوس کشیرِ کاشرین
تہٕ تہنٛزِ آزادی ہنٛد رسہ ہٕ ہے غم۔ بیٚنے بیوت تہٕ بلکہ اوسن
پننہٕ پنٛنہٕ کالک تہٕ شدید احساس یسہ اوس پننہٕ
پنٛنہٕ کالہ کہ تواریخہ نشہٕ با خبر توے اوسُس بار بار
یہ احساس ووہ ندِس تچھان زِ کاشرِ آسی نہٕ دوہے
غولام تہٕ بزدِل۔ کشیرِ تہٕ آسی بٲڑ شہنشاہ، جنگجو،
عالم تہٕ فاضل پادہ گٲمتی یمو کشیرِ ہنٛزِ پنٛن
جھنڈٕ لہرووٕ تہٕ پننہٕ بجرک تہٕ عظمتک باس

★ یاسمین دلاور
بی اے فائینل

مہجورنہ شاعری منز کٲشرِ ہنٛد ذکر!

مہجور چھہ کٲشر زبٲنۍ ہنٛد سہ گوڈنیک شاعر
ییمی شعوری طور پننہ شاعری باپتھ صاف تہ شوٗد
کٲشر زبان ورتاو۔ امیک مطلب چھنہ ہرگز نہ
یہ زِ مہجورس برٛونہہ میوٚ شاعرو کیا اَتھ نہ پننہِ
شارہ تخلیقن منز کٲشر زبان ورتاو۔ حبہ خوتونہ
تہ ورتاو عام دوہہ دِہچ زبان نہ محمود گامین تہ باقیو
صوفی شاعرو نہ دِژ پننین جذباتن تہ احساسن
اَتھی زبٲنۍ منز زیو۔ مگر تہ کٔرِتھ تہ چھ یہنٛزِ شاعری
منز اکثر نتہ بییہ رٔنگۍ فارسی زبٲنۍ ہنٛد اثر موجود۔
مگر مہجورن کٔر شعوری کوشش زِ کٲشر شاعری
گژھہِ عام انسانس نکھہ وانہ امہ باپتھ ورتاو نہ
مہجورن فقط شوٗد کٲشر زبان بلکہ ادٔن کٲشر
شاعری منز کٲشر رنگ تہ مزاز۔ یہ چھ پزر زِ
مہجورنہ غزلک موضوع تہ چھ اکثر پاٹھی عشق تہ لول

مگر یہ اوس صوفی شاعری ہنٛد لولہ تہ عشقہ نشہ ورگہ۔
اُہنٛد ماشوق اوس نہ بالا فطری نہ اُہنٛد لول عقیدتی بلکہ
دِرِتن پننیے اندر پچھس منزوٗنۍ۔ تسنٛد ماشوق اوس
نہ فقط ییمی میٛژِ ہنٛد بلکہ چھرا کٲشر ییمس تمہ
باغے پوشہِ مرگن نہ یا قصے شالہ مارن منزوٗنۍ ذِلت

ہا گلو توٗہہ ما سا آو چھہ تَن بار میٛون
بلبلو توٗہہ ژھٲری نون دلدار میٛون

کٔنہ وِزِ باسیوس پننہ ماشوق نسیم باغ کہ بالہ دامنہ
شکارکران تہ کٔنہ وِزِ کامہ دِو بنتھ ڈلک سال
کرنہ نیران تہ عاشق چھ پمپوش بنتھ محبوب سنٛدِس

دیدارس پرٛاران ؎
نسیمہ یوزِم ژِ بالہ دامنہ کمند ہیتھ چھکھ شکار ژھانڈان
یہ شوق تہ چانے شکار اندر ینن یہ سر ہیتھ ترے ہالالو

یا

ته زن گو عام لوکن هندی تاکھی موضوع باون. عام لوکن هنزی زبانی منز. گوڈ دگوه ڈ آسس تهنز کاشر شاعری فارسی آمیز. مگر وارہ وارہ گیه یه فارسیت کم ته شوڈ ته ساده کاشر لہجه گو جاے رٹان. یؤتام زن گنز لسی کو نظمہ منز تمی سہنز شاعری فارسی اثر نشه لوریتا کهی آزاد گیه.

مہجور چھ کاشرین شاعرن هندس کاروانس منز اکھ تیتھ ناویس پتھ کارِ مثالی زا الیتھ ته پوک ته نوین منزلن هنز ته نشاندہی کران گو. پانس برونہہ ملن دوستادن ته چھ یہ و نتھ پرتھ بخشان زن —

تتھ دردِ صوٗرژ پرہ دِ تلتھ گو سہ رسول میر
مہجور لاگیتھ آو بیہ دبارہ اُتی روز

ته

گنڈ ژ ج گاش آو گاه ترڈو لالن
سنگرمالن ہیو پڑ اگاش

ڈ نتھ ییہ تمکاشرین گوه ڈ رچہ لنہ آزادی هنز بشارتھ دز نتہ دِتن ییمہ کتھ ہند ته باس زنس چھ پانس برونہہ ملن وه ستادن نتہ برونہہ نیرن. تس چھ کاشر شاعری هندس دامانس منز تم لالہ جرنی ییمن کتن نہ او تام کانسہ ظوه پی اوس نہ نہ ضرورتھ باسیو و.

مہجورس ہیکو نہ اُسی سیاسی یا انقلابی شاعر وُنتھ ته کیا زتسنز شاعری خاص کر تسندی غزل چھ ییمہ کتھ ہند باس دوان زِ سہ اوس اکھ حسن پرست ته حسن شناس شاعر. وه دِ گو یہ حسن شناسی ته حسن پرستی چھن نوین رمزن ته کناین هندس جامس وُجمژ ته شاعری چھن اکھ نوو سوز و گداز عطا کورمت. مثالے بتھی ہوی شعر —

لو ہرژ ته چھنڈ یہ ہیمژ مسہ دل ونان چھپے واوس
داما نہ میون ہیمِ چھول تس زا تہہ قرار آشیا

یا

ژلہ لارو چھم کم حال دِ پھے وارہ و چھپے روے
گلہ زلو میے گیم اوش وو تھم ددرا یہ ونے کیا

نا جی منور ته شفیع شوق صاب چھ پننس کاشر ادبکس تواریخس منز مہجور صابن ذکر کران و نان زِ "مہجورن اون خاص کر تھ روایتی موضوعن منز ته نوہر مثلن عشقک موضوع روُ د مہجور نہ شاعری منز ته سارو ی

(باقی صفحہ ۱۵ پیٹھ)

مہجوٗرٕنۍ شاعری

روبینہ اختر
بی اے پریوِیس

اکھ سام

مہجوٗر صاب یُس ناو اصلی ناو غلام احمد اوس چھُہ ۳، ستمبر ۱۸۸۵ء ہس منٛز متریگامہ کِس اکِس پیرگرِس منٛز زامُت تہٕ بڈٕ تھیٚوومُت۔ ابتدأیی تعلیم کٔرِن کٲشرِ منٛز حاصل تہٕ مڈل پاس کٔرِتھ گوو امرتسر، ییٚتہِ مولانا بسمِل سٟتۍ ووٚتھہ تمہٕ نکٕ ییٚہنک موقہ میوٗلُس۔ اکھی زمانس منٛز ہیٚوٚتُن فارسی پاٹھی شار وَنُن تہٕ مہجوٗر تھوٚووُن پانس تخلص۔

کیٚنژَو وقتہٕ پتہٕ توٚر واپس کٲشرِ تہٕ بیٚیہِ وُچھ آرِ امہِ پتہٕ ہیٚوٚتُن اُردوٗ پاٹھی تہٕ شار وَنُن۔ اما پوٚز آخرس بناوُن پننہِ ماجہِ زیٚوِ پنٕنہ باوژٕ ہُند ذریعہ تہٕ بیوٚد مقبول عام۔

مہجوٗرنہٕ زِندگی ہُندۍ اہم وُری آسی تمہِ ییٚلہِ زن کٲشرِ منٛز جاگیرداری نظام وار وارہٕ انداوس واتُن ہیٚوٚتمُت اوس تہٕ اکھ آسی ژوٚرِ ژوٚرِ انقلابکۍ سٟتۍ تہٕ نہٕ سبپٕہ کران، یہِ اوس سُہ زمانہٕ ییٚلہِ نوو دۄہِ ہِندوستانس اندر آزادی ہنٛز تحریک کمالس واتِمٕژ آسہٕ یمیک اثر کٲشرِ پیٹھ ہیٚوٚتُن آس اکھ لازمی کتھ آسہٕ۔ ییٚلہِ یپارِ آسہٕ سارِسے دُنیاہس منٛز انقلابے انقلاب بارسس آمتۍ۔ یمَن انقلابن ہُند اثر اوس اُردوٗ شاعری پیٹھ تہٕ پیوٚمُت۔ لہٰذا ییٚمہ شاعری مہجوٗرن امہِ وقتہٕ کٔرِسو آس کٲشرِس منٛز بجایہٕ نوِ دۄہِ اکھ نوٚو کتھ، اکھ نوٚو انقلاب اکھ نوٚو آلو۔ حالانکہ یہِ کتھ تہٕ چھِنہٕ پننہِ جایہِ صحی زِ مہجوٗرنۍ گوڈٕ کالِچ کٲشر شاعری آس ریوٲیتی۔ مگر یہِ آس زُہرا کنِہ مہجوٗرنۍ شخصیژ زانہٕ نٕہ ریوٲیتی شاعری منٛز تہٕ اوس کُنہِ نہٕ کُنہِ رنٛگہٕ کانٛہہ نوو پَن محسوس سپدان۔

یہِ چھُہ مہجوٗرنہِ یَس متعلق تواریخ دان تہٕ کُنہِ وایہ وَرٲے وَنان چھِہ زِ تمۍ کوٚر ریواژن ہُندِس دایرَس منٛز روٗزِتھ تہٕ اکہِ نوِ شارہِ مزاژک تجربہ۔

مہجوٗرَن طنٔز چھےٚنہٕ زہریلہٕ یا تیٖشہٕ زِ انسانَس بیہ جانہٕ مَنٛز پیٹھ۔ یہ چھُہ اُکِس ذمہٕ دار تہٕ گاٹلس شاعرَس شُنٛد غنٛد ہیٚر پَنٛدی خاب چھکراوِنہٕ آسہٕ آمتی تیٚس آسہٕ دٔہانہٕ کٔڑرِن حقیقتَن پیٹھ ٹٔسنہٕ کران چھُ۔ آزادی پتَس پیٹھ سپٕز نہٕ لوٗکَن ہُنٛز تمہٕ آشہٕ پوٗرہٕ یمہٕ خاطرٕ تِمو خوٗن دیتمُت اوس۔ اَمہٕ دوٚہَس مَنٛز تہٕ آیہ وارِیاہ نظمہٕ لیکھنہٕ یِمَن مَنٛز مایوٗسی تہٕ محروٗمی ہِنٛدی احساسات موجوٗد چھےٚ۔ مہجوٗرٕ نہٕ چھُہ اَتھ کیفیژ ہِتھ کُنٛزِلو دِوان سہ

یہ آزادی چھےٚ سوٗرٕچ توٗر پھیرِتھ غانہٕ ہیٚنہٕ غانے فقط کیتھ گُرن اندر چھےٚ ماران گرٛاے یہ آزادی

شاعری مَنٛز طنٔزِیہ اسلوٗبُک وَرتاو چھُ پُرزی پاٹھۍ زبانی ہِنٛدِ وسیٚجارُک تہٕ شاعِرانہٕ زِہنٛچہ پوختگی ہُنٛد ثبوٗت دِوان۔ مہجوٗرنہٕ شاعری مَنٛز تہٕ چھُ حب وطنُک جذبہ زَھٹہٕ ماران سُہ چھُ ترانےٚ وطن ناوِ چہ نظمہٕ مَنٛز لوٗکَن وِزِ وِزِ تہٕ رٔژھ رٔژھ حب وطنچ ژیٚنہٕ وَن دِوان تہٕ پَتَس وطنَس پوشہٕ وَرٕشن کران سہ

اُندی اُندی سفید سنگر دیوار سنگ مرمر
مَنٛز باگ سبز گوہر گلشن وطن چھُ سونے

قومچہ غمہٕ لٲمی کُن نظر ترٛاوِتھ چھُ مہجوٗرَن دِل سٔنٛز ووہسہ لیٚوان تہٕ یِہنہٕ یِنَن بابتھ انقلابُک پاگام دِوان سہ

ووہ لوٗہ باغوانو نو بہارُک شان پیدا کر
پھولَن گُل گَژھ کَرَن بُلبُل تِتھی ساماتہٕ پیدا کر
چمن وارٲن رِوان شبنم ژٕرِتھ جامہ پریشان گُل
گُلَن تےٚ بُلبُلَن اندرٕ دُبارے شان پیدا کر

موخصر یہ زِ مہجوٗر اوس اَکھ بہلہٕ پایک شاعر، ادیب، زبان دان تہٕ بوٚڈ اِنسان دَس۔ اَمِس سٕنٛز شخصیژ مَنٛز چھُ لوٗلہٕ شیٚہجارُک شہُل سرٛیہ، آبشارَن ہِنٛدی مازی مُشدی نغمہ، کنہٕ ژٕٹہٕ وِیتر۔ دوہ گاڈ چھینہٕ تیمیٚرِن ہُنٛز زٕرتنہٕ۔ کٲشُر روزِ ہمیشہٕ اَمِس پانہٕ بٔڈس فرزندس پیٹھ ناز کران تہٕ اِنسٲنی ہیٚژ پوشہٕ وَرٕشن کران۔

لوٗلہٕ ساز ہیٚس تانہٕ لےٚ ہیتھ آیہ مہجوٗرنۍ غزل
کیاو نان کس کُن وَنان ژٕ تہٕ وچھِ زِہے ژٕہٕ تُرِی زِہے

مبوٗن کر یہ سالہٕ چشمَن مَنٛز کرِس بیٚہنک مقام
شُوبہٕ درشن دارٕ ہیٚتھ شاہا نہٕ تمی شُنٛد انتظام

(مہجوٗر)

گاشہ لے پھ زلے بہ شہر گام۔ تمی سٕنز شاعری ہنز اکھ اہم خصوصیتھ چھےٚ تمی سٕنٛد لہجک کاشرٕ تہٕ کاشرٕ گو کنہٕ زلہٕ ورآسے بذآلی کاشر لہج سوہٕ ہارٕ کے ووہ پدا اوٚن۔ مہجورن ووہ پدا آو یہے لے۔ پٕرٕ ھ لے چھ پتھ کالہٕ کیو کیٚنٛژو شاعرو مثلن شیخ نورالدین نورانی، لل دید، حبہ خوتون تہٕ رسل میرن تہٕ پٕنٕنٕن شارن منز پنٕنہٕ پنٕنہٕ آبہٕ ووہ تلآوِمٕژ۔ مگر ہیمہٕ مپچھرک، روانی تہٕ شوٚ ذرک باس مہجورنٕ لے چھ دوان سوہ چھےٚ ہمن شاعرن منز وارہٕ پاٹھی ووہ تلان۔ لہجک بہٕ کاشرٕ چھ بے شک ہتہٕ بدلہ وٚرِ یوٚ یپنہٕ کنہٕ ملہ ماہٕ زلہٕ تہٕ وضعدآری ورآسے مہجورنہٕ شاعری منز ووہ تلان۔ آہنگک شوٚ ذر، سٔنیر، نرمی تہٕ میچھر چھ گوڈنچہٕ لٹہٕ کاشرس منز باس دِوان۔ کاشر تہذیب تہٕ کلچر ہمیوٚ انسآنی قدرو بانے شرافتھ سٕنز غم خآری، پٕرٕ ھی لآزی، لول، درد مندی ہنز سہتہٕ بدلیوٚ وٚرِ یوٚ پیٹھ سگہٕ نوومت تچھ تمیک جوہر چھ مہجور سٕنز تخلیقی شخصیژ باگہٕ آمت۔ چنانچہٕ ہم قدر چھےٚ محض تمی سٕنٛدن شاعری موضوعن اندر موجود بلکہ چھےٚ ہمہٕ تمی سٕنٛدس لہجس منز تہٕ زٕژٕ ژھٹان مِنالے

اکھ لہجس چھ کشیر ہنٛدین آرن، ناگہٕ رادن آبشارن تہٕ بوٚمبرن تہٕ کوٚستوٚرن ہنٛدِ سوز وساز تہٕ برژر بخشان آمٕژ چھ وَنان سہ

لولہٕ ساز سن تازٕ لے ہیتھ آے مہجورنی غزل
کیاوٕ نان کس کُن ونان ژٕ تہٕ وٚ چھ زہے ژٕ تہٕ پرکزٕ آسے

کیٚہنٛژ مثالہٕ وٚ چھوٚ ہمن منز مہجورنہٕ لہجک کاشرٕ نپہٕ نپہٕ چھ کران سہ

ژٕےٚ تہٕ خوہ جہٕ باین چھا برابر یے
ژٕے گُلن سیتی دلبر یے
خوہ جہٕ بابہٕ ترٕ وٚ پیٹھ دار تہٕ برٕ یے
گرٕ ہپی کوٚری ناز نین سوہ ندٕری یے

سہ کالکٕ نار تے صبحک سوٚر
شامچہٕ گمہٕ ٹپنہٕ دژاو کوٚستوٚر
وٚچھ وٚچھ پوشہٕ لوٚری گےٚ پریشان
مارٕ منتہٕ وارٕ وٕ تہٕ لاگ میٹھون پان

سہ بے خبر ماپٹھی آم خبرے لولہٕ نب چھم کیٚباوٕ نس
اکھ دماہ ٹھہراو کرٕ ہے دلوٕ ذرا ہشدارٕ ہا

سہ ژٕ لہٕ لارٕ وٚ چھمکہ حال وٕنہٕ ہے وارٕ وچھ ہے روے
گلہٕ زیو میےٚ گیٚم اوٚش وٚ تھم ددرا بہٕ وٕنے کیٚاہ

پھیٖرٕ شاعرَن ہُنٛد ظوٗن پانَس کُن تہٕ یِم عالا تھٕ۔ یِم نوٚہرٕ بنیہٕ یہٕ شاعری ہِنٛدی نٔوی نٔوی موضوٗع۔ یِمَن موضوٗعَن مَنٛز چھِ انقلاب، بغاوتھ، حب الوطنی تہٕ قومیت اہم۔ کاشُر شاعری مَنٛز یِمَن موضوٗعَن ہٕنٛز باوتھ کُر اَمہِ عہدکہِ بٔڈی شاعرٕ مہجورَن پوٗرٕ پاٹھۍ۔ تمۍ وَرتاوی یِم موضوٗع گاہے اِشارَن مَنٛز گاہے ننٛنۍ پاٹھۍ۔ یہٕ چھُ صحی زِ مہجورَن لیٖچھ "ووہ ہا باغوانو، باغوانا مہربانا، نوٗکشُر، سنگرمالن ہیو پرٛاگاش، پیٚ بوزٕلے تھاوِ زمانَس ستۍ، تہٕ آزادی ہِنٛزِ نَظمہِ ریاستہٕ کِین مختلف تہٕ بدلہٕ وِنہِن سیاسی واقاتَن پیٹھ تہٕ یوٚدوَے یِمَن مَنٛز چھےٚ باغوانا مہربانا تہٕ پیٚ بوزٕلے تھاوِ زمانَس ستۍ، ہِنٛزِ نظمہِ فنی لحاظ ڈیجبرِ تہٕ کمزور نظمہٕ تہٕ۔ تاہم چھےٚ یہٕ حقیقتھ زِ مہجور اوس نہٕ لرٛی شاہ یِس پرٛتھ دوہ یَہ کُنہِ واقعہٕ ہَس پیٹھ راتوراتھ قافیہِ بازی کٔرِتھ نوٚو نظمہٕ تھٔرِ ہا یا تھُران اوس، سہٕ اوس عوٗمٛمَن یِم واقاتھ تہٕ حارٕ ناتہ دِلَس مَنٛز شرٛوٚپراوِتھ اَنٛدرِمہِ وُتشہِ ستۍ نوٚوِ شکلہِ مَنٛز نظمن مَنٛز ووہ پداوان، روٗدی غزل تہٕ اگر تمۍ سِنٛدِین غزلَن ہِنٛدِس ووداسی لہجَس تہٕ غمناک تغمگی وُلِ دِمَو یہٕ کَتھ یَسہِ کرہِ نہٕ گرٛھہِ تہٕ مُشکل زِ سہ چھُ اَنٛدرٕ اَنٛدرٕ یَتہِ عہدک، دود تہٕ دگ لیلہٕ ناوان روٗدمُت۔ مہجورنہٕ کِیٛہنٛہ شارکرٕ یُس پیش پیٛنٛز ووہ داسی تہٕ مولیوسی دِلَس چھےٚ کوران تہٕ تمۍ سِنٛدِ عہد چ بے قراری تہٕ اضطراب چ باوتھ کران چھہٕ۔

۱۔ اوٚش گوم جاری بالہٕ ژٕ تَس پیٛوم جانان
بیوٚ کھٕ ناوِ انارٕ پانہٕ میٚے ساراب اَنتھ گوٚ

۲۔ نظرِ چانہِ ستۍ بیمار بلے یہٕ کیتۍ
میانہِ وِزِ لِو گٔتھ بے عار مدتو

۳۔ ونہِ ہے مہجور داستانِ دل خوٚرژٔر
دِنہٕ نَس چھےٚ نا تَس واہ مدنو

۴۔ گوٚ ژٔھم درد دِلا حالِ دل باوِ ہا تَس
بے دردَن پَنُن حال باوُن روا چھا

۵۔ چھُنہٕ عاشہٕ متین ستۍ رلان دادی لد غمگین
مَنٛز پوشہِ چمنَن رُٹ نہٕ نوَے جاے گلالن

۶۔ چھِم آرَو لہِ ہِنٛدی پاٹھۍ گاہمتی پارٕ بدنَس
کوٚسنوٗر روٗد کھ دوٗر وَنن ژھایہٕ ونے کیا

پَزر چھُ یہٕ زِ پننہِ عہد کِیو حالاتو وُزنا ووداریاہَس حدَس تام مہجورنہِ شخصیتکی اَنٛدرِمی آگہ تہٕ تمۍ سِنٛزٕ

شاعری چھےٚ اَکھ ترٛٲوٕ ہوٕ تجربہٕ یس نہٕ انسان کُنہِ جایہِ ہیچھِتھ ہیکان نہٕ کانٛسہِ ہیچھناوِتھ چھہٕ۔ یہِ چھہٕ خدایی عطیہِ آسان۔ مہجورنِس طبیعتس منٛز آسہٕ تِمہٕ سارے خصوٗصیژ موجوٗد یِمہٕ اَکِس فطری شاعرس اندر آسنہِ گژھن۔

مہجورُن چھُنہٕ شاعرانہٕ ریواژہٕ ہنٛد سوٗن مطالعہٕ یوت اوسمُت بلکہ چھےٚ تمۍ یِم ریوایتھ پننِس خوٗتس ستی رل کٔرمژٕ۔ امہِ کُے نتیجہِ چھُ زِ تمۍ سٕنز تجربہٕ پسندی چھنہٕ ریوایتہٕ کہ بارس منٛز یتہٕ میچھر نیشہِ الگ۔

۱۹۶۵ء یِس ہیٚژ اَمۍ مستقل پأٹھۍ کأشرِ زبٲنۍ منٛز پے شاعری کرٕنۍ۔ اگرچہ اَمہِ برٛونٛہہ تہٕ اوس گاہے گاہے کأشرِس منٛز غزل وونمُت۔ مہجورن اَتھ وقتس منٛز اُردوٗ ہُک دامانہٕ ترٛٲوِتھ کأشرِس کُن پھیرُن اوس کأشرِ زبٲنۍ ستی تٔسنٛدِ پیٚزِ لوٚلچ نہٕ تٔسنٛدِ کأشرِ آسنُچ دلیل۔ تہٕ کیازِ اَمہِ وقتہٕ اوس کأشرِ پٔرۍ متین بیکھمِتین غلامی تہٕ اَپزِ وِچارن تیٚشہِ نال وولمُت زِتمن اوس پننہِ ماجہِ زیوٕ منٛز لیکھُن پرُن بہے گال ہش باسان۔ شہ چھُ پانہٕ وَنان:

" یٚیلہِ منٛز قومُک تہٕ وطنُک جذبہٕ بیدار گوٚ تِمہٕ وزِ وُچھم منٛز پننہِ مادری زبان بیٚیہِ کسِ ہُنٛدِ حالژ منٛز پیمژٕ۔ پننہِ تواریخ منٛز ریشیا نہٕ اُچھ زِ بٔڑ چھس تِمہٕ قومُک فرد یِمہِ چہِ زبٲنۍ تَنٛہ کالہٕ بُڈی عالمن تہٕ گوہ نماتھ پاد چھِ کٔرِ متۍ۔ مگر اَزِکِس زمانس منٛز چھِنہٕ صرف پردی یا نہٕ کأشرِ زبٲنۍ ستی نفرتھ کران بلکہ پننہٕ بتہٕ۔ اَمی کوٚر منٛ فٲصلہٕ زِ بہٕ کرٕ پننہٕ مادری زبٲنۍ ہنٛز خدمتھ۔ "

سیاسی شعوٗرن ییٚلہِ کشیر منٛز ۱۹۳۱ء منٛز دِیُت شہ اوس مہجورس یژ وُنہ کنہٕ۔ اَمہِ پننہِ یم منزِل تہٕ مرحلہٕ سیاسی تحریکہٕ منٛز آے مہجور رؤد تِمن ستی سفر کران تہٕ سوٗن ووہ گٔن ژالان۔ سیاسی شعوٗر چہِ اَکھ بیدأری اوس اَکھ وُسی پوٚت منظر ییمہِ پوٚت ہندوستان آوُرمُت اوس لُکھ آسی دوہ ہِیہ کھوتہٕ دوہ ہِیہ غلامی تہٕ اِفلاسچ ہالکہِ ژٔٹنہِ تہٕ خوشحالی تہٕ آزادی پراوِنہٕ خاطرٕ جد و جہد کران تِچھہٕ رٔبأنیہ دوان۔ خوٚ دسانہٕ رباسُژ منٛز تہٕ آسی لُکھ شہرگام منظم سپدان تہٕ جاگیرداری خلاف ژٔکھِ تہٕ بغاوتُک اِظہار کران۔ یِمو سیاسی حالاتو

مہجور

(اکھ سام)

کٔشیر ہٕنز سرزمین چھنہٕ باغن، بوتین، نین، آرن، آبشارن، کوہسارن تہٕ بالن ہنٛدیو مارِ منٛدیو نظارو کِنی یاژ مشہور بلکہ چھےَ یہ سرزمین بےشمار قداور فنکارن عالمن، فاضلن، لکھارین تہٕ گوہ نماتن ژُنم دِنہٕ کِنہ تہٕ سٹھا مشہور۔ یمو پنٕنہ جگرٕ کہ رَتہٕ سیتی یہ رَتبہ وٕہنٕ تہٕ ماری مُشتر پوشہٕ وارٕ سگہٕ تاو۔ کٔشیر ہنٛدی یم گاشہٕ تارکھ دوزن تا اَبد تِمن پیٹھ زوتان۔ یمو گاشہٕ تارکو منٛز چھُ اکھ ہٕنز زلوٚن نہٕ نپہٕ کرَوَن تارکھ مہجور۔

مہجور ژٕنٛد زاسنہ چھُ 3، ستمبر 1885۔ ژوہر باہن پیٹھے آیہ مہجورس یُس اصلی ناو غلام احمد اوس تھوونہٕ آمُت، دینی تعلیم دِنہٕ پتہٕ تمہٕ پتہٕ آیس فارسی تعلیم دِنہٕ — فارسی پرنہٕ پتہٕ پیو مہجور صابس اردو پرنک ظعن۔ اَمی تِجیا لَن اوٚن مہجور صاب شہر۔ یوٚدوَے تہندس گرس منٛز پیر

★ مس فاروقہ اختر
بی، اے، پریویس

مُریدی ہنٛد سلسلہٕ چلوٚن اوس مگر مہجورس آس اَتھ پیٹھس ستو سخ رٕنش۔ شہ اوس ہنٛتج ژوٚٹ کھیٚنی یژھان۔ یمہٕ پتہٕ دوہ ہیٚن آو چودھری خوشی محمد ناظر سیٹلمنٹ settlement ۍ بلتستان کٔشیرِ۔ تِمن آسو بوٚند لیستِ لداخ خاطر کیٚہ ہنہ ملازم ضرور رَتہٕ۔ چنانچہ مہجورا و منتخب سَپدِتھ لداخ سوزنہٕ۔ آخرس گیہ تم بحیثیت پٹواری نوکری نشتہٕ ریٹایر۔ حکومت وتتن کوٚر تہندِ خاطرٕ تا عمرٕ وظیفہٕ مقررٕ مگر اَمہٕ وظیفک اَکے قسط رٹتھ گیٚہ مہجور صاب ۹، اپریل ۱۹۵۲ اِبس منٛز یمہٕ عالمہٕ۔ نہٕ ہیٚتھ کُنہٕ ژٕوٚل سکاشرا دچہ پوشہٕ وار ہنٛد باغوان باغ سگوان سگوانے کوٚت تام۔ ماسٹر زندکول چھُ اَتھ سانحس پیٹھ ماتم کران ووٚنمُت ؎

پوشہٕ موٚت مہجور گو وا آصل یحق
ہا کشمیرک سخندان کر شمار

نہٕ ۲۱ ہیٚن تو حنن ہنٛز سلامی دِتھ آو یہ مُنز جھیل نالہ گوٚر نہٕ لولہٕ آلو دِنہٕ وول اَتھ واجنہٕ کس مزار شعرا ہس منٛز دفن کرنہٕ۔

یہ چھُ سُہ شاعِر پسند کلامہٕ اَز تہٕ کَھہن نہٕ ڈورین اندر کام کرن والین کھوسِیاسی جلسہٕ گاہن منٛز ناہ
دِنہٕ والین خوٚنس گژھ دِتھ نوٚر تہٕ خوشحال پٔہچ آش ہیتھ بوان چھُ۔

سانہٕ ہیمہٕ شمارچ اَہم کتھ چھےٚ یہ زِ ہیمیک یہ کاشُر حصہٕ چھےٚ اُسی کاشرِ زبٲنی ہندِس
اُمیہ پیٚ شاعر مہجوٗرس پیش ناوکران۔ تہٕ کیازِ یہِ ہُس گو مہجوٗرس زنم ہیٚتِھ ہتس ؤرِ پوٗرا گژھ ہیتھ ؤری۔

مہجوٗرن ہٕتیمہ زادہ وہ آو جایہ جایہ رنگہ رنگہ تقریبہٕ تہٕ پرٛوگرام منعقد کرتھ مناونہٕ۔
بڈ بوڈ پوٚ قلمکارو لیکھی مہجوٗرس پیٹھ تعداد پأکی مضموٗن تہٕ مقالہٕ۔ تمن کُن وُچھتھ تہٕ تموے دُسی ترغیب
بیٛر آوتھ چھہٕ سانیو یہِ ہکیو طالب علمو تہٕ مہجوٗرس پیٹھ کینٛہہ لوکٹ موکٹ مقالہٕ لیکھِتھ تہٕ شاید چھکھ
گوڈنچہ لٹہ کاشرِ پأٹھی کُنہ کاشرِس موضوعس پیٹھ قلم تُلمُت۔ سون فرض چھُ زِ اُسی کرو یمن نوٚن
لیکھن والین ہنٛز حوصلہٕ افزٲیی۔

اُسہٕ چھےٚ وُمید زِ سأنی پرن وأل کرن سأنی یہِ کوٗشش پسند تہٕ تنقیدی نظرِ تراون
وُچھنتہٕ ہیٚن کُنہ حدس تام دَرگُزرُس نِش کام۔

(ادارہ)

۳

پَنٕنۍ کتھ

چھُ مہجوٗر مَس پھِران کھاسَن
یہ لولُک سَے چھُ ساری چیٚسَن
دَپان پَنہٕ نٔین تہٕ بیٚیہِ پردَن
یوٚہے مَس آ باگراوُن چھُم

یٔمِلہِ تہٕ کانٛہہ وۄری کٲشُرِ نامَوار شخصیٔژ ہٕنٛزِ یادِ مَنزٕ تَس خراج عقیدت سوزنہٕ کِہ رَنگہٕ یا تِہنٛز کانٛہہ یاد دِلَس مَنز مَنزٕ تازٕ تھَونہٕ یا یِتھ مَناونہٕ چھُ یِوان سٲنۍ روایت چھَ یہِ رۄزمٕژ زِ اُسہِ تہٕ چھِ تا ضَے سوٗرٕے کالِج میگزِین تہٕ با ضَے اَبیٚک، کانٛہہ خاص حِصہٕ تَس شخصیٔژ ہٕنٛدِ ناوِ کرِتھ پَنٕنہِ مقدوٗرٕ مطابِق تمِس عقیدتُک ڈالہِ سوزان۔

مہجوٗر۔ یہِ چھُ سُہ ناو یُس نہٕ کُنہِ تارفُک محتاج چھُ۔ یہِ چھُ سُہ کٲشُر گوٚنماتھ یُس پَنٕنِس کٲشرِ آسنَس پیٹھ فخر اوس تہٕ سُے یَنٛدرِ کٲشرِ آسنَس پیٹھ یِتھ کٲشرِس ہَر ہمیشہ ناز آسہِ۔ یہِ چھُ ما جِہ گٔشِر ہٕنٛد سُہ گوٚبُر یُس اَمِس ماجِہ ہٕنٛد عاشق تہٕ اوس۔ یَہٕنٛدۍ لولہٕ آلو اَز تہٕ اَسہِ یِیِہ کَتھِ ہنٛزٕ آگہی بخشان چھِ زِ پَنٕنہِ وَطنٕچ آزادی تہٕ پَنٕنہِ قومُک یَرٕ یتھ چھوٚتوٗرکھ یَتھ اَسہِ یِتھ حالتَس مَنزٕ آ چھِ یِرٕ کَرٕنۍ۔

مہجوٗر چھُ نہٕ سُہ گوٚنماتھ یَہٕنٛدۍ لولہٕ غزل کٲشرۍ محض گیوٚن باتھ زٕ آنٛتھ یِران یا گیوان چھِ بلکہ چھُ مُشتہ کٲشُر نباض یٔمۍ گوٚ ڈٕنجِہ لٔٹہِ دۄرگا مچِہ گرٕ یہی کوٗرِ ہٕنٛد مَن معلہٕ نوو۔

یتھ شمارس منز

گورنمنٹ زنانہ کالج مولانا آزاد روڈ سرینگر

گوشۂ مہجور

نگران : نسیم شفائی
لکچرار کاشر شعبہ

ترتیب کار : سید گلشن ترالی (بی اے فائنل)
فاروقہ اختر (بی اے فائنل)

ثمینہ اختر

غزل

رہگزاروں میں روشنی ہو گی
آفتابوں سے دوستی ہو گی

کن گلستانوں میں گئے ہم لوگ
کس خرابے میں وہ پری ہو گی

گھر سے نکلے تو کیا خبر تھی ہمیں
موسم گل میں برہمی ہو گی

تیرگی ہو گی سارے کمرے میں
میری آنکھوں میں چاندنی ہو گی

تجھ سے اُمید التفات وہی
پھر وہی تیری بے رُخی ہو گی

مس اختر

نظم

طلوعِ آفتاب

پہاڑ کی دیوار سے
سُورج طلوع ہوا
وادی کا ذرّہ ذرّہ
جگمگا اُٹھا
پھُول مُسکرائے
ہوائیں جھومنے لگیں
جوئبـاروں کے ساز بج اُٹھے
بام و در روشن ہوئے
لیکن
دل کا نگر
تاریک تھا
تاریک ہی رہا

خود فراموشی

تیرے بغیر
مری زندگی اداسیوں
کی سیاہی ہیں ڈوب جاتی ہے
ستارے روشنی سے
پھول دلکشی سے
محروم ہوتے ہیں
اُجاڑ راستوں
پہ کوئی نہیں چلتا
کوئی جستجو ہی نہیں
تیرے بغیر
میں خود کو ہی بھول بیٹھی ہوں

غزل

حامدی کاشمیری

کہاں بجری ہوائیں رہ گئی ہیں
تہی رنگت فضائیں رہ گئی ہیں

بجھانے آئے تھے آنکھیں بجھائیں
لبوں پر التجائیں رہ گئی ہیں

تپاں ہے دھوپ کی شدّت سے وادی
پہاڑوں پر گھٹائیں رہ گئی ہیں

بہت ہونے لگیں دلداریاں پھر
ابھی کیا کچھ جفائیں رہ گئی ہیں

نشاں تک بھی نہیں اُن قافلوں کا
کچھ آوارہ صدائیں رہ گئی ہیں

مرے ہمراہ اب کوئی نہیں ہے
کہاں تیری دعائیں رہ گئی ہیں؟

مظہر امام

غزل

تاروں سے بھری راہ گذر لے کے گئی ہے
یہ صبح چراغوں کا نگر لے کے گئی ہے

تم کو تو پتہ ہوگا کہ ہمراہ تمہیں تھے
دُنیا مرے خوابوں کو کدھر لے کے گئی ہے

پیاسے تھے تو پانی کو پکارا تھا ہمیں نے
ندی اِدھر آئی ہے تو گھر لے کے گئی ہے

اِک منزلِ بے مقصد و بے نام کی خواہش
کانٹوں کی سواری پہ سفر لے کے گئی ہے

بے بال و پری اب بھی سرِ دشت ہے محفوظ
آندھی تو فقط برگ و ثمر لے کے گئی ہے

شاید کہ اب آئے تری قربت کی نئی فصل
اس بار دعا دستِ اثر لے کے گئی ہے

چمکے گا ابھی زیورِ شہزادیِ مہتاب
اس تک وہ مری شب کی خبر لے کے گئی ہے

(رول نمبر ۵-۶-بی-اے پرپویس)

جدید ٹیکنالوجی

جدید دور میں سائنس اور ٹیکنالوجی اتنی ترقی کر چکی ہے کہ روزمرہ زندگی میں بھی ہم اس کے گہرے اثرات محسوس کرتے ہیں۔ اندازہ کیجیئے کہ اگر صبح سویرے گھر میں گیس ختم ہوا ہو یا دفتر جانے کے لئے کوئی تیز رفتار گاڑی نہ ملے تو دن بھر کا سارا کام ٹھپ ہو کر رہ جائے گا دور کیوں جائیے اگر گھر میں بجلی نہ ہو اور سارے کام دھرے کے دھرے رہ جائیں گے۔ سچ تو یہ ہے کہ ٹکنالوجی نے ہماری زندگی کا نقشہ ہی بدل کے رکھ دیا ہے اب پرانی زندگی خواب و خیال ہو کے رہ گئی ہے۔

سائنس کا ایک کارنامہ ذرایع ابلاغ کے طور پر سامنے آیا ہے۔ اخبارات۔ رسایل۔ کتابیں۔ ریڈیو ٹیلی ویژن وغیرہ نے دنیا کے مختلف حصوں کو ایک دوسرے کے قریب کر لیا ہے۔ یہاں تک کہ پوری دنیا میں کہاں کیا ہو رہا ہے۔ یہ ساری انفارمیشن ریڈیو یا ٹیلی ویژن کے ذریعے عام ہو جاتی ہے۔ اس سے تمام دنیا ایک خاندان میں بدل گئی ہے۔ اب اپنے علاقے کی خبروں سے انسان کی تشفی نہیں ہوتی۔ وہ ویٹ نام عرب اسرائیلی جنگ، ایران اور عراق کی جنگ یا کسی دور دراز علاقے میں آندھی کی تباہی یا کسی بھی ملک میں کھیلا جانے والا کرکٹ میچ بھی دلچسپی سے دیکھتا اور سنتا ہے۔ گویا ہر انسان اب عالمی انسان ہوتا جاتا ہے۔

جدید ٹکنالوجی نے طبّ کی دنیا میں انقلاب پیدا کیا ہے۔ انسان کے جسم کے اندرونی نظام کا حال ایکس رے سے معلوم ہوتا ہے۔ سرجری میں بہت ترقی ہوئی ہے۔ اس طرح سے انسانی زندگی کی حفاظت اور بقا کے اقدامات ہو رہے ہیں۔

سائنسی ترقی نے انسان کو آزادی کی بشارت دی ہے وہ توہمات کی زنجیریں توڑ کر دل و دماغ کی آزادی سے ہر چیز کے بارے میں سوچتا ہے، چاند کے بارے میں پرانے تصورات پاش پاش ہو چکے ہیں انسان اپنے آپ اور گرد و پیش کی اشیا۔ فطرت کائنات اور خلا کے بارے میں نئی معلومات حاصل کر رہا ہے اور وہ فطرت پر قابو پا رہا ہے۔ ٹکنالوجی نے جیٹ ایج کو ممکن بنایا ہے۔ اور انسان خلا کی سیر کر رہا ہے۔

٥

رفعت آرا

جمہوری نظام اور عوامی مسائل

جمہوری نظام کا تصوّر پہلی بار افلاطون نے ڈھائی ہزار سال قبل دیا۔ افلاطون ملک یونان کا ایک فلاسفر تھا۔ اپنے اُستادِ اعظم سقراط کے دردناک انجام نے افلاطون کے خیالات میں زبردست تبدیلی پیدا کی سقراط کو دنیاء بابائے فلسفہ کے لقب کے نام سے جانتی ہے۔ وہ عظیم شخصیت پیشہ ور سنگ تراش تھا کسی درسگاہ سے اُس نے تعلیم نہیں پائی تھی لیکن خداداد ذہانت کا مالک تھا۔ اکثر مفکر سقراط کو اس وجہ سے پیغمبر مانتے تھے کہ اُس کے اظہارات کی کوئی ظاہری توجیہ دکھائی نہیں دیتی تھی مگر اُس کے خیالات کی بلندی اور گہرائی اس قدر ہوتی تھی کہ سُننے والوں پر محویت طاری ہوتی تھی اور وہ سقراط کے گرویدہ بنتے جاتے تھے۔ سقراط نے لوگوں کو ان کے پیدائشی حقوق اور اس دنیا میں اپنی عظمت سے آگاہ کیا۔ ایسے خیالات کے پرچار کو حکومت وقت جو شہنشاہیت اور جاگیردارانہ نظام پر مبنی تھی۔ اپنے خلاف بغاوت تصور کرتی تھی۔ اس لئے سقراط کو باغی قرار دیکر موت کی سزا دی گئی۔ افلاطون نے اپنے بے گناہ اُستاد کے اس بھیانک انجام سے متاثر ہو کر اس وقت کے شہنشاہی اور جاگیردارانہ نظام کے مقابلے میں جمہوری نظام کا تصور دیا اور ایک معرکتہ الآراء کتاب (THE PUBLIC) لکھی۔ افلاطون کے ہی تصوّرات پر جمہوری نظام کے قیام کی تحریکیں چل پڑیں اور انسانی تاریخ میں انقلابات واقع ہوئے۔ چنانچہ آج کل کے زمانے کو بھی جمہوری دَور کہا جاتا ہے اگرچہ جمہوری نظام نے انسانی سماج میں بے شمار تعمیری تبدیلیاں پیدا کیں مگر اس نظام کی کچھ خامیاں بھی نمودار ہوئی ہیں۔ افلاطون نے جمہوری نظام کا تصور یہ دیا تھا کہ حکومت عوام کی عوام سے اور عوام کے لئے ہے۔ مگر اب اسی تصوّر کو اس قدر مسخ کیا جا رہا ہے کہ عوام سے ذہنی۔ نفسیاتی اقتصادی اور سیاسی دباؤ سے ووٹ حاصل کیا جاتا ہے۔ مگر عوام کے مسایل حل ہونے کے بجائے بڑھتے ہی جا رہے ہیں۔ یہی وجہ ہے کہ اب جمہوری تصور کو خاص اقتصادی اور سماجی افکار کے تابع کیا جا رہا ہے روس جیسے ملکوں میں جمہوری تصور کو اشتراکی نظریہ سے بدل دیا گیا جب کہ امریکہ جیسے ممالک (باقی صفحہ ۲۳ پر)

ٹال دیتی ہے پھر اگر ساس نے کمال سمجھداری سے سمجھا بھی دیا تو وہ اسس کو مداخلت بے جا سمجھ کر بالکل اسکے برعکس عمل کرتی ہے۔ اور یہی عمل اور ردِّ عمل خاندانی جھگڑوں کی بنیاد ہوتا ہے اور جس طرح آج خاندانی نظام ٹوٹ رہا ہے۔ اس کی سب سے بڑی وجہ یہی ہے اور ستم ظریفی دیکھئے کہ خاندانی نظام کے بکھرنے سے سب سے زیادہ متاثر بھی عورت ذات ہے۔ عمر کے ڈھلتے کے ساتھ ساتھ اس کو جس دیکھ بھال، خدمت اور محبت کی ضرورت ہوتی ہے وہ اسس کو نہیں ملتی۔ وہ بڑھاپے میں اس کے لئے ترستی ہے۔ خاندانی نظام کو بکھرنے سے بچانے کیلئے انسانی برادری میں خلوص، پیار، ہمدردی اور عزت نفس کو تقویت دینے کے لئے عورت کو خود اپنی انا کو توڑ کر موڑ کر اپنی بہو کے لئے اور بہو کو اپنی ساس کے لئے پیار، عزّت اور خلوص کا پیکر بننا ہے۔

ورنہ اگر خلوص، پیار، ہمدردی ختم ہوتے ہوئے خاندانی نظام بھی بکھر گیا تو ماں کا تقدس بھی مٹ جائے گا اور بیٹی کی تابعداری بھی عنقا ہو گئی۔ بیوی کی وفاشعاری اور بہن کی محبت بھی تاریخ کے اوراق پارینہ بن کے رہ جائیں گے۔

میں اس بات پر اصرار نہیں کرتی کہ ہر عورت ایسی ہی ذہنیت رکھتی ہے۔ ایسی عورتیں بھی ہیں جو خلوص و محبّت کی دیویاں ہیں اور جو اپنی سے ہی کیا۔ غیروں سے بھی حد درجہ پیار سے پیش آتی ہیں۔ ایسی عورتیں بلاشبہ خاندان کے لئے اور پورے سماج کے لئے نعمت ہیں۔ آج اگر خاندانی نظام ٹوٹ رہا ہے تو اس کے لئے صرف عورت ذمہ دار نہیں مرد بھی اس کا ذمہ دار ہے اور اسس ٹوٹتے نظام میں بھی اگر کوئی بھائیوں یا رشتہ داروں میں محبّت اور شفقت کی بنیادیں استوار کرتا ہے تو وہ عورت ہی ہے۔

ضرورت اس بات کی ہے کہ لڑکیوں کی مناسب تعلیم و تربیت کی طرف توجہ کی جائے۔ ایک روشن دماغ عورت زندگی کی اعلیٰ قدروں کی آبیاری کرتی ہے اور ایک صالح معاشرہ تشکیل پاتا ہے۔

خواجہ احمد عباس کا ناول انقلاب صلا سے آگے :۔ روزمرہ کی زندگی میں فرق آتا ہے۔ وہ اکیلا رہنا چاہتا ہے اُسے بھوک نہیں لگتی۔ نیند نہیں آتی۔ اُسے کچھ اچھا نہیں لگتا۔ یہ سب قدرتی باتیں ہیں لیکن انور بالکل متاثر نہیں ہوتا۔ چاہے بہن مرے یا سلمہ چھوٹے اس پر کوئی خاص اثر نہیں۔ آخر میں مسلمانوں کے جلسے میں جب انور اپنے باپ اور تایا کے خلاف بولتا ہے اور گھر آنے پر اُسے پتہ چلتا ہے کہ وہ ایک کافر یعنی رامیشور کاکا کا ایک رنڈی سے ہوا ناجائز اولاد ہے تو ناول میں پھر سے دلچسپی آجاتی ہے لیکن ماں کے سامنے جانے کے بعد اُس کی ممتا بھرے الفاظ سے اُس کا پگھلتا اور بغیر کچھ کہے چلے آنا۔ اسے پڑھنے والے کو جو اس انتظار میں بیٹھا ہے کہ اب کچھ چونکا دینے والا واقعہ ہونے والا ہے اداسی ہو جاتی ہے۔ ناول کا (UN EXPECTED END) پڑھنے کے بعد پڑھنے والوں کی امیدوں پر پانی پھر جاتا ہے۔ لگتا ہے کہ اس مرکزی کردار کی کوئی منزل ہے اور نہ ہی کوئی منصوبہ آخر میں نہ یہ بتایا گیا ہے کہ یہ قوم پرست نوجوان تاریخ کو کتنا بدل سکا۔ اس کی قوم کی بڑائی کیسے اور کب ختم ہوئی اور اس میں اس کا کتنا ہاتھ رہا۔ محبت کھونے کے بعد وہ اپنی منزل پاتا بھی ہے یا نہیں۔ اتنے سالوں بعد ماں کا پتہ چلنے کے بعد وہ کن مشکلات سے گزرا وہ رنڈی تو ہے لیکن اس کے لئے ممتا بھری ماں بھی ہے اس TRAGEDY کو یہ کیسے حل کرے زندگی میں آگے اُسے کیا کرنا ہے کون سا پیشہ

شیرازہ ترالی

خاندانی نظام کیوں ٹوٹ رہا ہے

کہا جاتا ہے کہ ایک عورت دوسری عورت کی دشمن ہوتی ہے یا اس سے حسد کرتی ہے۔ جب لڑکی پیدا ہوتی ہے تو ماں رونا شروع کر دیتی ہے۔ کہ میرے ہاں بیٹی کیوں ہوئی۔ جب دادی سنتی ہے تو وہ بھی یہی کہتی ہے کہ ہائے پوتی ہوئی۔ پوتا ہوتا۔ جب نانی سنتی ہے تو کہتی ہے اُف خدایا میری بیٹی کے ہاں بیٹی ہوگئی۔ بے چاری لڑکی کے پیدا ہوتے ہی ہائے ہائے شروع ہوتی ہے جب لڑکیاں بڑی ہوتی ہیں تو ان کی شادی کی فکر شروع ہو جاتی ہے اور جب لڑکی کو دیکھنے کے لئے لڑکے والے آتے ہیں تو لڑکے کی ماں لڑکی دیکھتے ہی کہتی ہے کہ میرا بیٹا چاند کا ٹکڑا ہے اور میں یہ کالی کلوٹی کیوں اس کے پلے باندھوں۔ لڑکے کی بہنیں کہتی ہیں کہ رنگ تو صاف ہے مگر قد ذرا نامناسب ہے اور ناک بھی تھوڑی موٹی ہے۔ میرے بھیّا تو لاکھوں میں ایک ہے گو کہ لڑکا کالا کلوٹا ہی ہوتا ہے۔ دیکھنے کی بات یہ ہے کہ عورت ہی عورت کی دشمن ہوتی ہے۔ وہی اس پر طنز بھی کرتی ہے۔ عورت اپنے گھر میں دوسری کسی بھی عورت کو برداشت نہیں کرتی۔ جب وہ بیٹے کی شادی کرتی ہے اور خوشی خوشی بہو کو گھر لاتی ہے۔ تو تھوڑے ہی دنوں بعد اس کے اندر حسد کی آگ بھڑک اُٹھتی ہے۔ اور اس وہم میں مبتلا ہو جاتی ہے کہ بہو نے میرے بیٹے کو مجھ سے چھین کر مجھ پر ظلم کیا ہے۔

اگر بیٹا تھوڑی دیر ماں کے پاس بیٹھ جائے تو بہو ناراض ہونے لگتی ہے۔ اور جھگڑا شروع ہو جاتا ہے۔ ماں ہر وقت بہو کے عیب نکالنے پر لگی رہتی ہے۔ ہر وقت بیٹے اور شوہر کے کان بھرتی رہتی ہے۔ اگر کبھی بہو کا بھائی بہن کو دیکھنے کے لئے آئے تو ساس اس پر بھی تنازعہ اُٹھاتی ہے کہ اس کا بھائی بار بار آتا ہے اور بہن کے ساتھ الگ کمرے میں کھسر پھسر کرتا رہتا ہے۔ بات کچھ بھی نہ ہو پھر ساس مسئلہ بنا ہی لیتی ہے۔ بہو کام کرے یا نہ کرے ساس نقص نکال ہی لیتی ہے۔ بہو بھی ساس سے کم نہیں ہوتی ہے آخر وہ بھی عورت ذات ہوتی ہے۔ عورت کی بنیاد میں ٹیڑھاپن ہوتا ہے۔ وہ بھی ساس کی ہر اچھی بُری ہدایت کو بکواس سمجھ کر

گی ایک بڑی تعداد دوسرے ترقی یافتہ ممالک کی طرح یہاں بھی بہ حُسن وخوبی مختلف شعبہ جات میں اہم عہدوں پر فائز ہیں۔

غرضیکہ ہر شعبہ میں عورت مرد کے شانہ بشانہ کام کرتی نظر آتی ہے اور یہ مردوں کی بہ نسبت زیادہ ہی ذمہ دار نظر آتی ہے۔

آج کی خواتین نے گھر سے باہر قدم نکال کر باہر کی الجھنوں اور مشکلات سے ٹکرانا سیکھ لیا ہے۔

وہ اپنے مستقبل سے ہراساں نہیں۔ انہوں نے جان لیا ہے کہ وہ کوئی کھونٹے سے بندھی گلے' بیل یا بکری نہیں جو گھر کی چار دیواری میں جنم لے کر گھٹی ہوئی زندگی گزارے لاتعداد اولاد پیدا کرے اور اپنی جہالت۔ کم عقلی اور بے شعوری کی وجہ سے اپنی اولاد کو گھاس پھوس کی طرح بڑھاتی ہی چلی جائے آج کی عورت نے سمجھ لیا ہے کہ ایک عورت کی تعلیم پورے ایک معاشرے کی تعلیم ہے ایک تعلیم یافتہ تربیت شدہ باشعور ماں اپنی اولاد کو اپنے سے بڑھ کر ملک و قوم کا بہترین شہری فرض شناس مرد بنا سکتی ہے۔

معاشرے کی بہتری ترقی اور فروغ کی زیادہ تر ذمہ داری ایک ماں پر ہی عاید ہوتی ہے۔ ہر ماں پہلے بچی۔ بہن۔ بیٹی۔ بیوی ہے اور ہر ماں ہمارے اور آپ کے گھر معاشرے اور ملک و ملت کے لئے اچھی معمار ثابت ہوتی ہے۔

عورت کیا ہے؟ اس کا اعتراف ہمارے سامنے ماں۔ بہن۔ بیٹی اور بیوی کی صورت میں موجود ہے۔ عورت اپنی خفتہ صلاحیتوں کو اُجاگر کرکے بلند و بالا ہمالیہ سے بھی ٹکرا سکتی ہے اور نازک شاخ کی طرح لچک بھی سکتی ہے۔ وہ شُعلہ بن کر ظلم اور ناانصافی کا خاتمہ بھی کر سکتی ہے اور شبنم بن کر کلیوں کو مسکرانا بھی سکھا سکتی ہے۔

بقیہ اداریہ صفحہ ۴ سے آگے :- اور اسے بے حد سراہا گیا۔

۵ دسمبر ۱۹۸۷ء کو شیر کشمیر شیخ محمد عبداللہ کے یوم ولادت کے موقع پر شعبۂ اردو کے زیر اہتمام اردو اور کشمیری کا ایک ملا جلا مشاعرہ پیش کیا گیا۔ اس میں ریاست کے سرکردہ شعراء نے بابائے قوم کو منظوم خراج عقیدت پیش کیا۔

سال رواں میں اردو کے مقتدر ادیب اور افسانہ نگار خواجہ احمد عباس کا انتقال ہوا۔ ۱۲ ستمبر کو مشہور طنز نگار فکر تونسوی ہم سے بچھڑ گئے۔ ہم ان کے غم میں سوگوار ہیں ؛

مذہب سے بیگانگی نے عورت اور مرد کے درمیان قایم کئے گئے ہر مقدس رشتے کو دھجیوں کی مانند بکھیر کر رکھ دیا تھا لیکن مردِ مجاہد نے دوبارہ ان بے بہرہ مسلمانوں میں اسلام کی روح کو بیدار کرنے کا عزم کیا اور جہاں تک اسلامی تعلیمات کا تعلق ہے تو اسلام میں جہاں زندگی کے ہر پہلو پر روشنی ڈالی گئی ہے وہیں اسلام میں عورت کے مقام کو بھی متعین کیا گیا ہے۔ اسلام کی رو سے عورت اور مرد معاشرے کے دو ستون ہیں۔ دونوں کی اپنی اپنی شخصیت ہے۔ دونوں سماج کے معمار ہیں۔ دونوں کو قانونی مساوات حاصل ہیں۔

عورتوں کے متعلق قرآن حکیم میں آیا ہے کہ "عورتوں کا تم پر ایسا ہی حق ہے جیسا تمہارا عورتوں پر" عورت کی عظمت اور اہمیت کا اعتراف ایک جگہ اس طرح کیا گیا ہے۔

"عورتیں مردوں کا لباس ہیں اور مرد عورتوں کا" رسولِ اکرمؐ نے عورت کے متعلق فرمایا:

"عورت کی عزت شریف شخصیتیں کرتی ہیں اور اس کی اہانت کمینے لوگوں کے سوا کوئی نہیں"۔

ایک حدیث ہے کہ "دنیا یوں تو ساری کی ساری ہی پونجی ہے مگر دنیا کی سب سے اچھی پونجی نیک عورت ہے"

المختصر اسلام ہی دنیا کا وہ واحد مذہب ہے جس نے عورت کو مرد کی پسلی سے جنم دینے کا نظریہ پیش کر کے عورت کو مرد کے لئے اور مرد کو عورت کے لئے لازم قرار دے دیا ہے وہ مردوں کے حقوق کے ساتھ ساتھ خواتین کی بیداری۔ ضروری آزادی آرام و آسایش اور ہر ممکن توجہ دینے کا متمنی ہے۔ اسلام ہی ایک ایسا مذہب ہے جو خواتین کو مظلومیت کی چکی میں پسنے کے بجائے انہیں ظلم کے مدمقابل آنے کی دعوت دیکر ان میں پوشیدہ جذبوں حوصلوں اور عزائم کو بیدار کرتا ہے وہ مردوں کے ساتھ ساتھ خواتین کو بھی معاشی، مالی و اقتصادی طور پر فعال دیکھنا چاہتا ہے وہ عورت اور مرد کو معاشرے کے دو ستون سے تشبیہہ دیتا ہے اسلام عورت کی تعظیم کرنا اس سے محبت کرنا اور اس کا تحفظ کرنا سکھاتا ہے۔

آج یہی شعور کی بیداری عورت کو علم کی روشنی سے اپنے ذہن کے پٹ کھولے سوچنے پر مجبور کر رہی ہے کہ اب ان ازلی روایتوں۔ رسموں اور بے بسی کی کہانیوں کا خاتمہ ہو ہی جانا چاہیئے آج کی خواتین سوچتی ہیں کہ علم معاشرے کی ارتقاء کی جانب بڑھتا ہوا ایسا قدم ہے جو ہمارے گھروں کی خوشحالی ملک و قوم کی آسودہ حالی کے لئے مشعل راہ بن کر ہمارے خفتہ شعور کو تہہ در تہہ کھولتا چلا جاتا ہے۔ اور تب ہم ناقص العقل شعور کی روشنی سے بے بہرہ کند ذہن ہرگز نہیں کہلائیں گے۔ آج کی عورت یہ سوچنے پر مجبور ہو گئی ہے کہ وہ بھی ایک آزاد سوچ اور با شعور انسان ہونے کے ناطے معاشرے کے ہر شعبے میں اپنے فکر و عمل اور محنت سے بہتر کارکردگی انجام دے سکتی ہے۔

آج اسی شعور کی بیداری کی وجہ سے خواتین

(زیب النسا)

معاشرے میں عورت کا مقام

لاکھوں انسانوں کے درمیان گھرے ہوئے شخص کا چہرہ ایک ایسا چہرہ ہے جس سے ملک کے کروڑوں عوام محبت کرتے ہیں۔ یہ ایک ایسا چہرہ ہے جو دنیا بھر کے سرمایہ دارانہ طبقے کو ہراساں کرنے کی اپنے میں صلاحیت رکھتا ہے جس کے عزائم ایمان کی روشنی نے اس قدر بلند کر دئیے ہیں کہ ان سے ٹکرانے کے لئے اگر دنیا بھر کی مخالف طاقتیں، دولت سونے و چاندی دیگر اشیاء کے انبار بھی لگا دیں تو اس کے حوصلوں کو پسپا نہیں کیا جا سکتا ہے۔

کون جانے؟ اس سیدھے سادھے چہرے بے لوث سادگی کے پیچھے کون سے ارادے؟ کیسے کیسے منصوبے؟ کیا عزائم پوشیدہ ہیں۔ اس کی شفاف دمکتی چمکتی پیشانی کی گہری لکیریں کون سے تجربوں کی مرہون منّت ہیں۔ یہ شخص کون ہے؟ اور کیا چاہتا ہے کروڑوں انسانوں کی زندگی میں یہ شخص کیا رول ادا کر رہا ہے۔ کیا رول ادا کرے گا زندگی کے زینے پر اس شخص کی ترقی کو لوگ کس نگاہ سے دیکھتے ہیں اس کی طاقت مقبولیت اور اہمیت کے ذرائع کیا ہیں؟

ایسے ہی نہ جانے کتنے سوال ہیں جو ہمارے اور آپ کے ذہنوں میں کروٹیں بدل رہے ہیں اور ان تمام سوالوں کا یکتا جواب وہ مسلمان ہے جس کا ذہن و دل ایمان کی روشنی سے منور ہے۔ جو خود سچّا مسلمان ہے اور اپنے ملک کے اسلام سے بے بہرہ لوگوں کو اسلام کی محبت میں سرشار دیکھنے کا خواہشمند رہے۔

ایک انصاف پسند شخص یا نظام جب بنیادی حقوق کی بات کرتا ہے تو عورت اور مرد کو بنیادی ضروریات کا برابر کا مستحق سمجھتا ہے۔

اسلامی نظریات سے بے راہ روی نے عورت کو اس مقام پر لا کھڑا کیا ہے جہاں وہ اجازت اور آزادی کے باوجود بے دست و پا مظلوم اور تحفظِ ذات کے خوف میں مبتلا ہراساں نظر آتی ہے

چلائیے۔ کچھ نصیحت فرمائیے۔ میں رخصت ہوتا ہوں۔ شاید سائینسی اور تکنیکی ترقی کی طرف اشارہ کر رہے تھے۔ فرمایا ؎

دوڑاؤ تدبیر کے ریشے
قوم میں پھیلیں فن اور پیشے
صناعی کے چلاؤ تیشے
تاکہ کٹے افلاس کے بیشے

اور میں نے سوچا کہ کون کہتا ہے کہ اکبر الہ آبادی محض پرانے وقتوں کے ہیں۔ وہ تو آج کے شاعر بھی ہیں۔

کوئی میرے دل سے پوچھے تیرے تیرِ نیم کش کو
یہ خلش کہاں سے ہوتی جو جگر کے پار ہوتا

غالبؔ کی عشقیہ شاعری میں عشق کی نازک کیفیات قوسِ قزح کے رنگوں کی طرح بکھرتی ہیں اور فضا گلنار ہو جاتی ہے۔

تہہ کر و صاحب نسب نامے وہ وقت آیا ہے اب
بے اثر ہو گی شرافت مال دیکھا جائے گا

ڈرتے ڈرتے میں نے بتایا کہ مال بنانے کے لئے 'باس' کو خوش کرنا بلکہ اس کا حصہ دینا ضروری ہے۔ تو ترچھی نظروں سے دیکھ کر کہا:

نہ کچھ انتظار گزٹ کیجئے
جو افسر کہے بس وہ جھٹ کیجئے

میں نے کہا افسر کے سامنے زبان کھولنا مشکل ہے۔ بولے :-

جو کیا اس نے کہا منظور کیا حرف نفی
ہم سراپا اب تو اس محفل میں 'جی ہاں' ہو گئے

عرض کیا۔ جی ہاں تو ضرور ہو گئے ہیں لیکن نعرے اب بھی لگاتے ہیں مضمون اور اداریے بھی لکھے ہیں۔ اللہ نے زبان بھی خوب دی ہے"۔

مایوس لہجے میں کہنے لگے۔

زبانیں خوب کھلتی ہیں مگر قسمت نہیں کھلتی
سبب یہ ہے کہ اٹھتا ہے قلم ہاتھ اٹھ نہیں سکتا

میں نے عرض کیا کہ حضرت ہم اتنے عظیم ملک کے رہنے والے ہیں پھر بھی یہ بڑی طاقتیں ہمیں کیوں دباتی ہیں؟ جواب دیا :-

پوچھا میں نے حضرت میری عزت کیوں نہیں کرتے
تو وہ بولے کہ تم اظہار قوت کیوں نہیں کرتے

میں نے کہا ہمیں بتلایا گیا ہے کہ صاحبان اقتدار کے ساتھ وفاداری ملک کی سالمیت استحکام اور اتحاد کے لئے ضروری ہے۔ اس سے بند دروازے بھی کھلے ہیں تو ہنس کر کہنے لگے :-

موقع بحث نہیں صاحب اقبال ہیں آپ
میری ہر بات بری آپ کی ہر بات اچھی

میں نے عرض کیا حضرت ہم بین الاقوامی فورم مثلاً اقوام متحدہ، غیر وابستہ کانفرنس وغیرہ میں ایسی زوردار قراردادیں پاس کرواتے ہیں کہ دشمن بغلیں جھانکتے ہیں۔ قہقہہ لگا کر کہا :-

ریزولیوشن کی شورش ہے مگر اس کا اثر غائب
پلیٹوں کی صدا سنتا ہوں اور کھانا نہیں آتا

میں نے کہا کچھ بھی ہو پولیٹیکل میدان میں ہم نے خاصا کام کیا ہے۔ ملک کو آزاد کیا اور اب ترقی کی راہ پر گامزن ہیں اور ہمارے لیڈر ملک کی تعمیر و ترقی میں لگے ہیں تو مسکرا کر کہنے لگے۔

لیڈری چاہو تو لفظِ قوم ہے مہماں نواز
گپ نویسوں اور اہلِ ہنر کو راضی کرو

میں نے کہا حضرت آپ صحافیوں کو گپ نویس کہتے ہیں تو زوردار قہقہہ لگا کر کہا :-

چور کے بھائی کو گرہ کٹ تو سنا کرتے تھے
اب یہ سنتے ہیں ایڈیٹر کے برادر لیڈر

میں بہت شرمندہ ہوا اور چاہا کہ اٹھوں تو انہوں نے بڑی شفقت سے کہا

غریب خانے میں للہ دو گھڑی بیٹھو
بہت دنوں میں تم آئے ہو اس گلی کی طرف

میں نے کہا حضرت آپ نے طنز کے ہنر بہت

مختار زماں

اکبر الہ آبادی ـــــــ آج کا شاعر

عجب خواب تھا یا نہ معلوم تخیل تھا۔ ایسا محسوس ہوتا تھا گویا میں حضرت اکبر کی خدمت میں حاضر ہوں مگر وہ جو شعر پڑھتے تھے لگتا تھا کہ آج ہی کہے ہیں۔ میں نے عرض کیا۔ حضرت آپ بلا وجہ ہمیں مغرب پرستی سے روکتے تھے ذرا دیکھئے ہم کیسے ماڈرن ہو گئے ہیں۔ طنز سے مسکرائے اور کہنے لگے ؎

کیا کہوں اس کو میں بدبختی نیشن کے سوا
اس کو اب آتا نہیں کچھ امیٹیشن کے سوا

میں نے کہا خیر اسکول کالج تو خوب کھل رہے ہیں اس سے بھی تو خاندان اور قوم کا احترام بڑھتا ہے۔ کہنے لگے ؎

طفل سے کیا بو آئے ماں باپ کے اطوار کی
دودھ تو ڈبے کا ہے تعلیم ہے سرکار کی

میں نے کہا حضرت یہ بات نہیں ہے ماں باپ کی عزت اور احترام تو ابھی بھی باقی ہے" مسکرائے اور بولے ؎

اب تو رکھ دی گئی تہہ کر کے ادب کی چادر
پہلے قبلہ تھے اب صرف ڈیڈ ہیں فادر

میں نے کہا حضرت آپ کچھ بھی کہئے انگریزی ترقی کی کنجی ہے۔ بہت کام آتی ہے۔ ٹھیک ہے میں فردوسی یا غالب نہ بن سکوں۔ مگر دو روٹی کا سہارا تو ہے۔ جھٹ سے بولے ؎ پڑھ کے انگریزی دانا ہو گئے
'کم' کا مطلب ہی کمانا ہو گیا

اور پھر طنزیہ مسکراہٹ کے ساتھ فرمایا :۔

کیا کہوں احباب کیا کار نمایاں کر گئے
بی۔ اے کیا نوکر ہوئے پنشن ملی اور مر گئے

میں نے آزردہ ہو کر کہا پھر یہ "آوٹ آف ڈیٹ" کتابیں پڑھوں ؟ آپ چاہتے کیا ہیں ؟ تو فرمایا ؎

چھوڑ لٹریچر کو اپنی ہسٹری بھول جا
شیخ و مسجد سے تعلق ترک کر اسکول جا
چار دن کی زندگی ہے کوفت سے کیا فائدہ
کھا ڈبل روٹی۔ کلرکی کر خوشی سے پھول جا

میں نے تسلیم کیا کہ کلرکی بکّی نوکری ہے لیکن بالائی آمدنی نہ ہو تو گذارہ مشکل ہے لیکن خاندان بھی تو کوئی چیز ہے ہم خاندانی اور شریف لوگ ہیں۔ تو فرمایا ؎

کے شعر بھی ہیں عشق کی بلندی بھی محبوب سے چھیڑ چھاڑ
کبھی سوقیانہ اور کبھی والہانہ پہلے ہوا و ہوس
سوقیانہ مذاق کے اشعار ملاحظہ فرمایئے:

لے تو لوں سوتے میں اسکے پاؤں کا بوسہ تو مگر
ایسی باتوں سے وہ کافر بدگماں ہو جائے گا

آسد خوشی سے میرے ہاتھ پاؤں پھول گئے
کہا جو اس نے ذرا میرے پاؤں داب تو دے

ان اشعار سے نہ عاشق کے آئین عشق میں بلندی نظر آتی ہے اور نہ ہی محبوب کا کردار اونچا اور اعلیٰ نظر آتا ہے لیکن ایسے اشعار غالب کے یہاں خال خال ہیں۔

اس کی شاعری کی تمام رعنائیوں کا انحصار محبوب کے تصوّر پر ہے۔ محبوب کا تصوّر ہو یا دیدار غالب کے لئے باعث انبساط و فرحت ہے۔ یہاں تک کہ اس کے چہرے پر جو خوشی محبوب کو دیکھ کر رقص کرتی ہے وہ اس کاہش جان کو چھپا لیتی اور اس کے بردہ پوشی ہو جاتی ہے۔

ان کے دیکھنے سے جو آجاتی ہے منہ پر رونق
وہ سمجھتے ہیں کہ بیمار کا حال اچھا ہے

لیکن اسی سانس میں وہ کہتے ہیں ؎

بلبل کے کاروبار پہ ہے خندہ ہائے گل
کہتے ہیں جس کو عشق خلل ہے دماغ کا

طنز یا طعنہ یا نوک جھونک تو ایک فطری امر ہے۔ محبت میں یہ بھی نہ ہو تو اس میں لطف کیا غالب کے طنز کا تیکھاپن۔ اس کا دھیما لہجہ اور دلی کسک کا اظہار کچھ اس انداز سے ہوتا ہے کہ کہیں بہ ظاہر نہیں ہوتا کہ تقدیس عشق پر حرف آئے۔ کبھی اس کا یہ تصور فلسفیانہ گورکھ دھندا بھی بن جاتا۔

نقش فریادی ہے کس کی شوخیٔ تحریر کا
کاغذی ہے پیرہن ہر پیکرِ تصویر کا

لاکھوں لگاؤ ایک چرانا نگاہ کا
لاکھوں بناؤ ایک بگڑنا عتاب میں

غالب کے چند ایسے شعر ملاحظہ فرمایئے جن میں اس کی ذات کی بلندی اور عشق کا والہانہ پن ظاہر ہوتا ہے۔

جاتا ہوں تھوڑی دور ہر اک راہ رو کے ساتھ
پہچانتا نہیں ہوں ابھی راہ بر کو میں

دونوں جہاں دے کے وہ سمجھے کہ خوش رہا
یاں آ پڑی یہ شرم کہ تکرار کیا کریں

گو ہاتھ میں جنبش تو نہیں آنکھوں میں دم ہے
رہنے دو ابھی ساغر و مینا مرے آگے

اگر ان کی صرف ایک غزل "انتظار ہوتا وصال یار ہوتا" دیکھی جائے تو اس ایک غزل میں ہی عشق و محبت کا فلسفہ اور زندگی کے حقایق پر ایسی نکتہ بھرائی ہے جس کا جواب نہیں۔

یہ نہ تھی ہماری قسمت کہ وصال یار ہوتا
اگر اور جیتے رہتے یہی انتظار ہوتا

ترے وعدے پر جئے ہم تو یہ جان جھوٹ جانا
کہ خوشی سے مر نہ جاتے اگر اعتبار ہوتا

(بقیہ صفحہ ۱۶ پر)

رفیقہ چودھری ۔ بی۔ اے فائنل ؛

غالب کا تصورِ عشق

غالب نے حاتم علی مہر کو ایک خط میں لکھا ہے کہ "اپنی معشوقہ کے مرنے کا غم نہ کرو"۔ چنانچہ اس خط کا یہ فقرہ تو ضرب المثل ہے کہ "چنا جان نہ سہی منا جان سہی" گویا غالب اس بات کا قایل ہے کہ ایک محبوبہ نہیں تو دوسری سہی۔ اسکے برعکس خود ہی لکھتے ہیں کہ جوانی میں وہ کسی ڈومنی کو دل دے بیٹھے تھے لیکن جب وہ عین عالمِ شباب میں جان بحق ہو گئی تو پھر کسی سے عشق نہ کیا اس سلسلہ میں اُن کی ایک غزل "پردہ داری ہائے ہائے" کے نقادوں نے اسے اس ڈومنی کا مرثیہ قرار دیا ہے اس غزل کے چند شعر ملاحظہ ہوں ؎

درد سے میرے ہے تجھ کو بے قراری ہائے ہائے
کیا ہوئی ظالم تیری غفلت شعاری ہائے ہائے

کیوں میری غم خواری کا تجھ کو آیا تھا خیال
دشمنی اپنی تھی میری دوست داری ہائے ہائے

عمر بھر کا تو نے پیمانِ وفا باندھا تو کیا
عمر کو بھی تو نہیں ہے پائیداری ہائے ہائے

شرم رسوائی سے جا چھپنا نقاب خاک میں
ختم ہے اُلفت کی تجھ پر پردہ داری ہائے ہائے

صاف نظر آتا ہے کہ غالب کے دل پر چوٹ لگی ہے اور وہ بھی گہری معشوقہ کے کردار کی بلندی بات بات سے نمایاں ہے اور اُس نے اپنی نگاہ محبت شناس کا ثبوت بھی پیش کیا ہے لیکن جوانی دوانی کے اس ایک واقعہ کو لے کر ہم غالب کے تصورّ عشق کی حدیں متعین نہیں کر سکتے" ان کی شاعری میں پھر اس قسم کا کوئی مرثیہ نہیں اور نہ ایسا اشارہ ملتا ہے جس سے پتہ چلے کہ عشق کی چنگاری پھر دل میں جل اُٹھی ہو' ایسا ہوتا تو نہ جانے کیا گل کھلتے۔ صرف کلکتے جا کر پری چہرہ نازنین کو دیکھ کر پکار اُٹھے تھے۔

کلکتے کا جو ذکر کیا تو نے ہم نشین
اِک تیر میرے سینے پہ مارا کہ ہائے ہائے

لیکن یہ محض دل لگی ہے دل کی لگی نہیں' لوہارو خاندان میں شادی ہوئی یہ لوگ ثقہ لوگ تھے۔ خاندانی شرافت تھی وہ سر بازار رسوائی کا باعث نہیں بن سکتا اب ان کا کلام ہی ایسا آئینہ ہے جو ان کے تصور عشق پر کچھ روشنی ڈال سکتا ہے۔ اس کلام میں ہوا و ہوس

۷) علامہ اقبال فرماتے ہیں کہ میں ایک ایسا فقیر ہوں جس کے پاس عشق حقیقی کے سوا کوئی بھی دولت نہیں ہے۔

زندگی کے متعلق علامہ اقبال کا تصور یہ ہے کہ زندگی فنا ہونے والی شے نہیں ہے۔ یہ ہر دم جاوداں ہے۔ ایک زندگی کے خاتمے پر دوسری نئی زندگی وجود میں آتی ہے۔ یہ کبھی ثابت بھی ہے اور کبھی سیار بھی۔ اسے الجھ کر سلجھنے میں لذّت محسوس ہوتی ہے۔ زندگی کا کارواں ہمیشہ رواں دواں ہے اور اسی سے اس کی شان تازہ ہے مگر یہ زندگی موت کی گھات میں بھی رہتی ہے۔

خودی کے بارے میں علامہ اقبال فرماتے ہیں کہ زندگی تلوار اور خودی اس کی دھار ہے خودی بیداری کائنات، رازِ حیات، جلوہ بدست، خلوت پسند ہے۔ سمندر ایک بوند پانی میں بند ہے۔ خوددار انسان کے لئے بے عزتی کا رزق زہر کے برابر ہے وہ تو اس رزق کو بہتر سمجھتا ہے جس سے اس کی عزّت میں فرق نہ آجائے۔

علامہ اقبال کا ایک شعر اس بات کی وضاحت کرتا ہے ؎

اے طائر لاہوتی اس رزق سے موت اچھی
جس رزق سے آتی ہو پرواز میں کوتاہی

علامہ اقبال انسان سے مخاطب ہو کر فرماتے ہیں کہ زندگی صرف کھانے پینے کا نام نہیں ہے بلکہ حرکت وعمل سے عبارت ہے۔ یہ کائنات انسان کے لئے بنائی گئی ہے۔ انسان اگر اپنی خودی کو پہچان کر اپنی پوشیدہ قوت کو بروئے کار لائے گا تو اسے اس بات کا علم ہو جائے گا انسان وہاں پہنچ سکتا ہے جہاں فرشتے پر مارنے کی جرأت نہیں کر سکتے۔

ساقی نامہ اقبال کی اہم نظم ہے۔ اس میں انہوں نے اپنے بنیادی خیالات و تصوّرات کا زوردار اظہار کیا ہے وہ کائنات میں انسان کے مقام و منصب کو علامتوں اور اشاروں میں بیان کرتے ہیں۔ اقبال شاعر انسانیت ہیں انہوں نے انسانی قدروں کی تقدیس کے لئے اپنا خونِ جگر صرف کیا ہے۔ پوری نظم اُن کے خونِ جگر سے دائمی آب و تاب رکھتی ہے۔ یہ نظم اُردو نظم نگاری میں شاہکار کا درجہ رکھتی ہے۔

بقیہ جمہوری نظام اور عوامی مسائل صفحہ ۴۳ سے آگے:-

میں جمہوری تصور کو سرمایہ دارانہ نظام کے لئے استعمال کیا جا رہا ہے جہاں تک ہمارے ملک بھارت کا تعلق ہے یہاں بھی ابھی تک جمہوریت کا وہ تصور جو افلاطون نے اپنی کتاب 'ری پبلک' میں دیا تھا۔ بہت دُور کا خواب دکھائی دے رہا ہے مگر یہ بات نہایت ہی خوش آیندہ ہے کہ یہاں کے عوام جمہوری نظام کی خوبیوں کی قدر کرنے لگے ہیں اور کسی قسم کے استعماری نظام کو اپنے اوپر مسلط نہیں ہونے دیں گے۔ یہاں وقت کے گذرنے کے ساتھ ساتھ جمہوریت پھلے گی اور پھولے گی۔

شاہین ملک

ساقی نامہ

ساقی نامہ علامہ اقبال کی تحریر کردہ مثنوی ہے۔ علامہ اقبال نے اپنی شاعری سے ساری انسانیت کو پیغام عمل دیا۔ اُس کی شاعری میں مختلف تصورات ملتے ہیں مثلاً: خودی، بے خودی زندگی، مسرت، عشق، مومن، عقل، شاہین وغیرہ جس کی بہترین مثال آپ کی تحریر کردہ مثنوی ساقی نامہ ہے۔ اس میں علامہ اقبال نے اپنے ساقی آنحضرت ؐ کو نئے سائنسی حالات کے پیش نظر التجا کی ہے کہ وہ اپنی نظر عنایت اپنی امت پر دوبارہ کریں۔

علامہ اقبال اپنے ساقی سے مخاطب ہو کر فرماتے ہیں کہ اے میرے ساقی اب نئی بہار آئی ہے بہار کے اس روح افزا وقت میں مجھے اپنی محبت کی شراب پلا دے تاکہ میرا تاریک ضمیر روشن ہو جائے اور مجھ پر کائنات کے پوشیدہ راز کھل جائیں میں ایک حقیر جانور کی طرح ہوں مگر مجھ میں شہباز سے لڑنے کی قوت بخش دے۔

سیاست اور سرمایہ داری کا پرانا دور گذر گیا لیکن اب بھی مسلمانوں کی یہ حالت ہے کہ دیکھنے میں تو حق پرست ہیں مگر دلوں میں ابھی بھی باطل چھپا ہوا ہے وہ مذہب کی باتیں کرتے ہیں مگر درحقیقت میں وہ بتوں کے پجاری ہیں اور یہ قوم سچائی کو چھوڑ کر فضول باتوں میں کھوئی ہوئی ہے اور حقیقی محبت سے بالکل محروم ہے۔ واعظ کی باتیں سُننے میں تو اچھی لگتی ہیں مگر اس کی باتیں لذتِ شوق سے محروم ہیں۔ مسلمان جو سچائی میں بے مثال تھا اور محبت میں یکتا دنیاوی خیالات میں اُلجھ کر رہ گیا ہے اُس کے دل میں جو عشق کی آگ روشن تھی وہ بالکل بجھ گئی ہے۔ یہ مسلمان مسلمان نہیں بلکہ راکھ کا ایک ڈھیر بن چکا ہے۔

علامہ اقبال چاہتے ہیں کہ مسلمانوں کے دلوں میں ویسا ہی عشق حقیقی اور عشق رسول ؐ پیدا ہو جائے جیسا پہلے مسلمانوں کے دلوں میں تھا اور اُن کو وہی پرانی شراب پلا دے اور جوانوں کے دلوں میں پھر سوزِ عشق بھر دے جو نظر عشق نے مجھ کو بخش دی وہی نظر اور ویسا ہی عشق انہیں بھی بخش دے۔ فرماتے ہیں میرے ساقی اُمت کی کشتی طوفان میں پھنس گئی ہے۔ اس کو کنارے لگا

جانب مراجعت کرنے کے رویے کی نشان دہی کرتا ہے۔ عام طور پر شعراء جیل کی چار دیواری میں درون بینی اور ذات گزینی کی طرف مایل ہوتے ہیں اور یہ وہ رویہ ہے جو شعری ذخائر کی کھوج لگانے میں معاون ہوتا ہے۔ فیض کہتے ہیں :

در قفس پہ اندھیرے کی مہر لگتی ہے
تو فیض دل میں ستارے اترنے لگتے ہیں

یہ شعر فیض کے تخلیقی عمل کے راز کا امین ہے۔ زندان کے دروازے بند ہوتے ہیں اور ان پر رات کے اندھیرے مسلط ہوتے ہیں تو شاعر داخلی شخصیت کی کائنات میں ستاروں کے نزول کے تجربے سے گزرتا ہے یعنی خارجی کائنات اندھیرے کی لپیٹ میں آجاتی ہے اور اپنی شناخت سے محروم ہوتی ہے اور دل پر تابناک اشعار نازل ہوتے ہیں۔ اے روشنیوں کے شہر میں بھی فیض نے زنداں کے کلیدی پیکر سے عالم تنہائی میں ذات شناسی کے تجربے کی باز آفرینی کی ہے۔

بنگلہ دیش بننے کے بعد جب فیض کی پاکستانی وفد کے ساتھ شیخ مجیب سے ملاقات ہوئی تو ان کی گذارش پر کہ وہ ان کے بارے میں بھی کچھ لکھیں۔ فیض کہتے ہیں ہم نے مجیب سے وعدہ کیا کہ ضرور لکھیں گے اور پھر بھی وہاں کے دورے کی جو مایوسی اور دل شکنی ہم ساتھ لائے تھے وہ غزل ہو گئی۔

ہم کہ ٹھہرے اجنبی اتنی مداراتوں کے بعد

اس واقعے سے فیض کے تخلیقی عمل کی مزید وضاحت ہوتی ہے۔ فیض شعوری طور پر کسی سماجی یا سیاسی نوعیت کے واقعے سے اس حد تک متاثر ہوتے ہیں کہ ان کے ذہن میں ایک تخلیقی فضا قائم ہوتی ہے وہ تخلیق شعر میں وہ اس واقعے سے نہیں بلکہ اس کے تاثر سے سروکار رکھتے ہیں جو انکی پوری شخصیت کو اپنی لپیٹ میں لے لیتا ہے۔ یہی وجہ ہے کہ ان کے اشعار کسی مقامی۔ علاقائی یا ہنگامی واقعے کا بیان ہو کر نہیں رہ جاتے۔ بلکہ ایک آفاقی صورت حال کو جنم دیتے ہیں۔ چنانچہ "ہم کہ ٹھہرے اجنبی اتنی مداراتوں کے بعد" بنگلہ دیش کی صورت حال سے ماورا ہو کر ایک آفاقی صورت حال کو ابھارتی ہے "اے روشنیوں کے شہر" میں لاہور یا منٹگمری جیل کی تلاش بے سود ہے۔ یہ ایک خیالی زندان ہے، اور روشنیوں کا شہر لاہور یا کراچی نہیں بلکہ شاعر کے خوابوں کا ایک رومانی شہر ہے جس کی سالمیت اور عزت کو اس کے خیال میں خطرہ درپیش ہے۔ شاعر بنیادی طور پر زندگی کی اعلیٰ قدروں مثلاً حسن حوصلہ مندی اور پاکیزگی کو معرض خطر میں دیکھ کر اپنے تردد اور خوف کا اظہار کر رہا ہے۔ فیض کا یہ شعری رویہ انہیں اپنے دیگر ہم مشربوں کے خلاف معاصرت اور مقامیت کی حد بندیوں سے نجات دلاتا ہے اور ان کی انفرادیت اور وقعت مسلم ہو جاتی ہے۔

علامتی پیکروں کی مدد سے ابھارا ہے۔ بنجرین کی کیفیت کو "سبزہ سوکھ رہی ہے، پھیکی زرد دوپہر" یا تنہائی کی کیفیت کو "دیواروں کو چاٹ رہا ہے تنہائی کا زہر" جیسے حسیاتی پیکروں میں دریافت کرنا فیض کے گہرے لسانی شعور پر دلالت کرتا ہے فیض پیکر بناتے نہیں بلکہ تخلیقی عمل کی وحدت پذیر کیفیت میں متضاد عناصر کی تطبیق سے استعارے خود بخود صورت پذیر ہوتے ہیں۔ سبزہ دیواریں زہر افق۔ کہر۔ شہر، ہجر، شہر پناہ سیاہ شب خون۔ لیلائیں۔ شب دیئے اور لو جیسے پیکر حسیاتی زنگا رنگی کے مظہر ہیں اور گہرے علامتی امکانات کا پتہ دیتے ہیں۔

یہ صحیح ہے کہ فیض تمام عمر شدید نظریاتی وابستگی کی بناء پر رجائی نقطہ نظر سے دست بردار ہونے پر آمادہ نہیں ہوئے اور بعض منظومات میں یہ اس قدر حاوی نظر آتا ہے کہ ان کی تخلیقی حیثیت متاثر ہوگئی ہے لیکن تنہائی "ہم جو تاریک راہوں میں مارے گئے" یا "اے روشنیوں کے شہر" جیسی نظموں سے ظاہر ہوتا ہے کہ امید پروری کے نشے میں وہ زندگی کی تلخ حقیقتوں کو نظر انداز نہیں کرتے وہ اس المیے سے آشنا ہیں۔ جو آج کے غیر انسانی اور میکانکی دور میں اقدار کی پامالی کے نتیجے میں فن کاروں کا مقدر بن چکا ہے' زیر مطالعہ نظم میں بھی بے چارگی۔ تردد۔ خوف اور تنہائی کے المناک احساسات دل کو چھو لیتے ہیں۔ اور نظم ایک حوصلہ افزا تلقین پر تمام ہونے کے باوجود درماندگی بے یقینی تنہائی اور تردد کے احساسات سے مملو ہے۔ اور فیض کے سچے شخصی ردعمل کی توثیق کرتی ہے۔ اس طرح سے نظم کسی عاید کردہ نظریات کی نہیں بلکہ ایک آزاد تجربے کی بازآفرینی کرتی ہے۔

یہ نظم لاہور اور منٹگمری جیل میں لکھی گئی ہے لیکن اس میں جس جیل کی دیواریں ابھرتی ہیں وہ کسی اصل جیل کی نہیں بلکہ ایک تخیل زار زنداں کی دیواریں ہیں جنہیں تنہائی کا زہر چاٹ رہا ہے جو کہر آلود افق کے پار روشنیوں کے شہر کو دیکھنے میں حائل نہیں ہوتیں۔ فیض نے زنداں کی تفاصیل پیش کرنے سے گریز کیا ہے اور حسب عادت کفایت لفظی پیکر تراشی اور ارتکاز سے کام لیا ہے۔ نظم میں "دیواروں" کے تلازمی پیکر سے زنداں کا بھرپور نقشہ ابھرتا ہے۔ زنداں ان کی شاعری میں ایک کلیدی پیکر کے طور پر ملتا ہے۔ انھوں نے متعدد بار اسے برتا ہے نقش فریادی میں اس کا متواتر استعمال ہوا ہے۔ دست صبا میں تو دو نظمیں "زنداں کی ایک شام" اور "زنداں کی ایک صبح" کے عنوانات سے لکھی گئی ہیں اور "زنداں نامہ" تو پورا مجموعہ ہی زنداں کا شعر ہے۔ یہ کلیدی پیکر حقیقی زندگی میں ان کے قید و بند میں رہنے کے تجربے کی وسعتوں کو سمیٹ کر سطح پر ایک ماورائی اور تخیلی صورت حال کو خلق کرتا ہے اور علامتی معنویت کو راہ دیتا ہے۔ یہ تنہائی یہ پیکر شاعر کی روزمرہ جبریت۔ جلاوطنی بیچارگی اور انجماد کے معانی پر محیط ہے۔ زندگی اور اجتماعیت سے کنارہ کشی کرنے اور داخلی اور ذاتی زندگی کی

کی صورت اختیار کرتی ہے اور پھر پوری قوت خود مختاری اور آزادی سے خارج اور داخل کے تضادات کی نفی کرتی ہوئی لفظ و پیکر میں ڈھل جاتی ہے اور تقلیب پذیری رچاؤ اور اجنبیت کا احساس دلاتی ہے۔

"اے روشنیوں کے شہر" میں موضوع ایک ایسی ہی پیچیدہ اور داخلی کیفیت میں ڈھل جاتا ہے۔ یہ کیفیت اپنی اسراریت انوکھے پن اور تہہ داری کی بناء پر شعوری طور پر سوچے گئے خیال سے قطعی مختلف شکل اختیار کرتی ہے۔ نظم میں زندان کی سنگین دیواروں میں جن کو تنہائی کا زہر چاٹ رہا ہے۔ شاعر اضطراب بے بسی۔ تردد اور امید کی متضاد اور متنوع کیفیات سے دوچار ہے۔ اسے اپنے روشنیوں کے شہر کی فکر دامنگیر ہے جو افق کے پار کہر میں مستور ہے اس کی چشم تخیل کے سامنے وہ شہر ابھرتا ہے اور وہ راست اس سے مخاطب ہوتا ہے۔ وہ اس سے اس کی روشنیوں کی راہ کی سمت کے بارے میں استفسار کرتا ہے۔ اسے شوق کی مانند سپاہ تھک کر بیٹھتی ہوئی نظر آتی ہے۔

تیسرے اور آخری بند میں بھی اس کا تخاطب روشنیوں کے شہر سے برابر قائم ہے وہ سرگوشیانہ لہجے میں کہتا ہے کہ آج وہ فکر مند ہے کیوں کہ غنیم کی جانب سے شب خون کا اندیشہ ہے اور وہ وطن کی لیلاؤں کی خیریت کے لئے مستعد رہے لیکن وہ پُر امید یقین آفرین اور قدرے بلند لہجے میں تلقین کرتا ہے

آج کی شب جب دیئے جلائیں اونچی رکھیں لو۔

مصرعہ ہذا سے معلوم ہوتا ہے کہ کسی سماجی یا مذہبی تقریب کے سلسلے میں پورے شہر میں چراغان کا اہتمام کیا جا رہا ہے لیکن تنہا شاعر کو پس دیوار زندان یہ فکر پریشان کر رہی ہے کہ اس جشن چراغاں میں دشمن حملہ آور نہ ہو جائے۔ یہ بھی ممکن ہے کہ اس شہر آرزو میں لیلائیں روز دیئے جلاتی ہوں اور اسی بنا پر اسے روشنیوں کے شہر سے موسوم کیا گیا ہو۔ لیکن شاعر کو یہ اندیشہ لاحق ہے کہ آج کی رات دشمن شب خون نہ مارے اور ارمانوں کی رومنہ پھیر نہ جائے۔

بدیہی طور پر یہ نظم تجربے کی داخلیت اور تخلیت کے امتیاز سے تمام تر غیر حقیقی اور اسراری ہے اس میں مختلف النوع پیکروں اور علامتوں سے ایک جادوئی منظر نامہ ترتیب پاتا ہے اور زمان و مکان کی میکانکی حد بندیاں معدوم ہو جاتی ہیں۔ سوکھ رہی ہے' اور تنہائی کا زہر دیواروں کو چاٹ رہا ہے' بے رونق زردوں کی گہری لہر۔ کہر کی صورت افق تک چھا جاتی ہے دن میں روشنیوں کے شہر کی جھلک دکھائی دیتی ہے لیکن ہجر کی شہر پناہ ہر جانب کھڑی ہے۔ روشنی اندھیروں کے حصار میں ہے۔ شوق کی سپاہ درماندگی کی شکار ہے اور پھر نظم کے آخری مصرعے۔ جس میں آنے والی شب کو دیئے جلانے کا ذکر ہے دن کی موجودگی کا احساس ہوتا ہے۔ یہ سارے وقوعات نظم کو موضوع کے بنجر پن سے نجات دلا کر تجربے کی رنگا رنگی سے ہمکنار کرتے ہیں۔

فیض اپنے تجربے کو مختلف النوع۔ نمو پذیر اور

شہر کسی بیرونی یا اندرونی خطرے سے دوچار ہے اور وہ ایک صاحب وطن شاعر کی حیثیت سے اس غیر معمولی صورت حال کا احساس کر کے اپنے ہم وطنوں کے حوصلوں کو بلند دیکھنے کے خواہاں ہوں۔ اس مفروضے کی رو سے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ شاعر نے شعوری طور پر ایک سیاسی موضوع کو چنا ہے یا اسے محسوس کیا ہے لیکن خارجی یا داخلی شواہد کی عدم موجودگی میں اسکے بارے میں قطعیت سے کچھ کہنا مشکل ہے۔ خارجی شواہد کی فراہمی تو اس مسئلے کا حل پیش نہیں کرتی۔ اس لئے کہ نظم کے بارے میں شاعر کی نثری توضیح و تنقید یا حاشیہ آرائی کی دائرہ نظم سے کلیتاً خارج ہونے کی بناء پر اعتبار کا درجہ نہیں رکھتی اپنی تکمیلی صورت میں نظم ایک خود مختار وجود میں ڈھل جاتی ہے اور شاعر کے ارادے خیال یا نقطہ نظر کو بہت پیچھے چھوڑ جاتی ہے۔ اس لئے نظم کے تعلق سے ان امور کے بارے میں شاعر کی رائے زنی یا توضیع و تعبیر بہت حد تک لاتعلق ہو جاتی ہے۔ رہی بات داخلی شواہد کی تو ظاہر ہے کہ نظم کے بارے میں کوئی حکم لگانے کے لئے داخلی شواہد یعنی اس کے لسانی امکانات ہی کو حرف آخر کا درجہ حاصل ہے۔ حالانکہ ایک اچھی نظم سے کسی قطعی موضوع کو نچوڑنا بہت نازک کام ہے اور دشوار طلب بھی۔ اس لئے انتہائی احتیاط اور دوربینی سے کام لیکر بھی نظم کی موضوعیت کی تخلیق میں ٹھوکر کھانے کے امکان کو رد نہیں کیا جاسکتا۔ زیر نظر نظم میں داخلی شواہد کی بناء پر یعنی داخلی متذکرہ بالا لسانی نظم کی بناء پر موضوعیت کی نشان دہی بھی موضوعیت پر اصرار کرنے کی غرض سے نہیں کی گئی ہے بلکہ بحث کو آگے بڑھانے کی خاطر کی گئی ہے۔ یعنی نظم میں ایک قابل شناخت موضوع کی نشان دہی کرنے کے باوجود اس حقیقت کی طرف اشارہ کرنا مقصود ہے کہ نظم کی قدر و قیمت کا انحصار موضوع کے انتخاب و تعین میں نہیں بلکہ اس کے داخلی اور پیچیدہ تخلیقی برتاؤ میں مضمر ہے جو اپنی آخری شکل میں موضوع کو یکسر کالعدم کرتا ہے۔ جوش نے اپنی نظموں میں اس نوع کے متعدد مضامین کو پیش کیا ہے لیکن ان کا عمل اول سے تا آخیر ان کے ارادے اور شعوری کاوش کے تابع رہا ہے۔ وہ اپنے طے کردہ موضوع یا خیال کو ذہنی کد و کاوش کے تحت نظمانے کے بے فیض عمل میں گرفتار رہے ہیں اس کے برعکس فیض کا تخلیقی عمل ان کی داخلی شخصیت کو تمام و کمال انگیز کر کے اپنی پیچیدگی۔ اسراریت اور ثمر آوری کا گہرا احساس دلاتا ہے اور ان کی شعوری نوعیت کی سرگرمیوں کی عدم معنویت کا احساس دلاتا ہے۔

ہوتا یہ ہے کہ فیض شروع میں شعوری نوعیت کے موضوع یا خیال کو اپنے دل و دماغ پر حاوی ہونے دیتے ہیں یہاں تک کہ ان کی پوری داخلی شخصیت اپنی اسراریت۔ رومانیت۔ حسن کاری اور تنظیم کوشی کے ساتھ موضوع یا خیال میں تحلیل ہو جاتی ہے اور ایک اظہار طلب حاوی داخلی کیفیت

(۱)

اے روشنیوں کے شہر ــــــ ایک مطالعہ

یونگ نے تخلیقی عمل کو ایک زندہ شے قرار دیا ہے اس نے لکھا ہے کہ "یہ ایک آزاد اور خود مختار جبلی قوت ہے جو فن کار کے وسیلے سے اپنا اظہار کرتی ہے"۔ یونگ کی اس بات کی صداقت کا احساس میر اور غالب جیسے شعراء کی شاعری سے جو تمام تر داخلی اور لاشعوری الاصل ہے تو ہوتا ہی ہے لیکن اسکی توثیق ایسے شعراء کی تخلیقات سے بھی ہوتی ہے جو تمام عمر شعوری طور پر طے شدہ موضوعات کی ترسیل پر زور دیتے رہے ہیں۔ ان میں اقبال اور فیض شامل ہیں۔ اقبال نے ساز سخن کو حصول مقصد کا بہانہ بنایا لیکن کئی موقعوں پر ان کے لبوں سے جنوں کا سکھایا ہوا حرف راز بھی ادا ہوتا رہا۔ فیض نے اپنے دیباچوں۔ مکتوبات تقریروں اور انٹرویوز میں اسبات کا اعادہ کیا ہے کہ وہ سماجی اور عوامی نوعیت کے مسایل و موضوعات ہی سے واسطہ رکھتے ہیں۔ ان کی شاعری پر ایک نظر ڈالنے سے یہ غیر اطمینان بخش تاثر قائم ہونے میں دیر نہیں لگتی کہ وہ ارادی طور پر گرد و پیش کی زندگی کے مسایل یا معاصر سماجی اور سیاسی واقعات ہی پر قلم اٹھاتے ہیں۔ لیکن بہ غور دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ شعوری طور پر کسی خارجی یا وقتی موضوع کا انتخاب کرنے کے باوجود، ان کے یہاں لاشعوری محرکات کی کارفرمائی سے انکار نہیں کیا جا سکتا۔ اس کا ثبوت ان کی اکثر و بیشتر تخلیقات فراہم کرتی ہیں جو حقیقت کی نفی کر کے اجنبی اور غیر مانوس تخلیقی وقوعوں کا احساس دلاتی ہیں۔

ان کی مشہور نظم "اے روشنیوں کے شہر" اس ضمن میں بطور مثال پیش کی جا سکتی ہے۔ بادی النظر میں اس نظم کا موضوع شعوری اور طے شدہ معلوم ہوتا ہے یعنی شاعر کا شہر یا وطن کسی دشمن کے حملے کی زد میں ہے جس کا احساس اسے قید و بند کے عالم میں ہوتا ہے لیکن تفکر و تردد کے باوجود وہ اہل وطن کو حوصلہ مندی کا پیغام دیتا ہے۔ یہ قرین قیاس ہے کہ جیل میں رہ کر فیض کو یہ خبر مل گئی ہو یا آثار و قرائن سے یہ اندیشہ لاحق ہوا ہو کہ ان کا

وفات کے بعد تو بالکل ہی انہوں نے اپنے کو ملک و قوم کی خدمت میں فنا کر دیا۔ سارا دیس ان کا وطن تھا اور ساری قوم ان کا خاندان۔ مولانا اپنے ملازموں اور کم حیثیت کے لوگوں سے بھی بہت عزّت سے پیش آتے۔ ان کے پرانے ملازم ان کی وفات کے بعد رو رو کر ان کا ذکر کرتے تھے اور کہتے کہ ایسا آقا کہیں نہیں مل سکتا۔ جن نوجوانوں میں قابل جوہر دیکھتے تو ان کی بڑی ہمّت بڑھاتے اور ہر ممکن مدد کرتے۔ چھوٹی اور چھچھوری گھٹیا باتوں سے بڑی کوفت ہوتی تھی۔

خود ان سے ایسی کوئی بات ہو جائے تو یہ ممکن ہی نہ تھا۔ غصّہ بہت کم آتا اور اگر آجاتا تو بڑے حوصلے سے اُسے پی جاتے تھے اور جواب اسی انداز سے دیتے کہ کوئی سخت جملہ یا نازیبا بات منہ سے نہ نکلتی تھی۔

ایک بار پارلیمنٹ میں جب وہ وزیر تعلیم تھے تو کسی مخالف نے ان پر ایک جھوٹا الزام لگایا۔ مولانا کو سخت غصّہ آیا مگر اس وقت وہ خاموش رہے۔ پھر اگلے دن جب جواب دینے کھڑے ہوئے تو ان کی تقریر میں اگرچہ سچے غصے کی جھلک تھی مگر کوئی سخت لفظ تک نہ تھا۔ مگر کیا روانی۔ کیا جوش۔ کیا زور تھا اور پھر ایسی دلیلیں اور سچے پکّے ثبوت۔ اس تقریر کو سُننے والے دم بخود سُن رہے تھے۔ یہ تقریر پارلیمنٹ کی چند بہترین تقریروں میں سے ایک سمجھی جاتی ہے۔

آزادی کے بعد وزیر تعلیم کی حیثیت سے انہوں نے ہندوستان میں تعلیم پھیلانے۔ اس میں اصلاح کرنے اور تعلیمی کام کرنے والوں کی بھلائی کے تعلیمی اداروں کی بہبودی اور اصلاح کے بڑے اہم اور قابل قدر کام انجام دئے۔ ان کے زمانے میں تعلیم کے سیکشن میں نہایت اعلیٰ پایہ کے ماہرین تعلیم محکمے میں جمع ہوگئے تھے۔

مولانا ابوالکلام آزادؒ ہندوستان کے ان مایۂ ناز سپوتوں میں سے ہیں جن کو ہمارا دیس کبھی بھلا نہیں سکتا۔

دُور سے دیکھنے میں ان کی عظمت۔ شان اور وقار ان کے علمی درجہ۔ مذہبی مقام۔ سیاسی تدبّر کا لوگوں پر رعب پڑتا تھا مگر جن لوگوں کو ان کو قریب سے دیکھنے کا موقع ملا ہے اور اکثر ملنے کی نعمت حاصل ہوئی ہے وہ جانتے ہیں کہ ان میں صرف یہی صفتیں نہ تھیں بلکہ کچھ ایسی کشش بھی تھی جس کے سامنے سر ہی نہیں دل بھی جھک جاتے ہیں۔ ان کا شفیق چہرہ۔ دلکش مسکراہٹ۔ آنکھوں میں دل سوزی لہجے میں اپنائیت۔ باتوں میں شیرینی کے ساتھ دل میں قوم۔ ملک اور انسانیت کے درد کی جھلک، ان کی شخصیت میں محبوبیت کا وہ رنگ بھر دیتی تھیں جو بے اختیار دلوں کو موہ لیتی ہے!

مولانا آزادؒ فرماتے ہیں ؎

تمہیں کہتا ہے مُردہ کون تم زندوں کے زندہ ہو
تمہاری نیکیاں زندہ، تمہاری خوبیاں باقی

غالب کا تصوّر عشق ص ۲۵ سے آگے:-

کوئی میرے دل سے پوچھے تیرے تیر نیم کش کو
یہ خلش کہاں سے ہوتی جو جگر کے پار ہوتا

ایسے اشعار میں غالب نے عشق کے تصوّرات بھی پیش کئے ہیں اور زندگی کے رموز بھی کھول دئے ہیں۔ غالب کی عشقیہ شاعری میں عشق

جو بات وہ کہتے ہیں۔ دل میں اترتی چلی جاتی ہے۔

مولانا نے زیادہ تر لکھنے لکھانے کا کام جیل میں کیا ہے کہ لکھنے کے لئے جس سکون، جس خاموشی اور تنہائی کی ضرورت ہوتی ہے وہ جیل سے باہر کی زندگی میں ملنا مشکل تھا مگر ویسے لکھنے اور مطالعہ کرنے کے لئے انہوں نے بہت سویرے کا وقت مقرر کیا تھا۔ جب دنیا میٹھی نیند کے مزے لیتی۔ علم و ادب کا یہ پریمی چار بجے صبح سے اٹھ کر لکھنا شروع کر دیتا۔ اسی لئے اتنی مصروف زندگی کے باوجود وہ اتنا بہت سرمایہ اردو ادب کے لئے چھوڑ گئے۔

ویسے وہ زیادہ ملنے جلنے کے شوقین نہ تھے گپ شپ میں وقت برباد نہ کرتے تھے۔ پڑھنا اور لکھنا ان کا سب سے بڑا شوق تھا مگر اس کا یہ مطلب نہیں کہ وہ اکل کھرے یا آدم بیزار تھے۔ نہیں اسکے باوجود وہ ہر قسم کے لوگوں سے ملتے تھے۔ ہزاروں آدمی مختلف مسئلوں کو لے کر ان کے پاس آتے تھے۔ مذہبی نکتے سمجھنے کے لئے سیاسی گتھیاں سلجھانے کے لئے ان کے علم سے فیض پانے کے لئے ادب اور شعر سے ذوق رکھنے والے، اور ویسے ہی عقیدت اور محبت رکھنے والے، وہ ان سب سے ملتے پھر ساتھ کام کرنے والے لوگ، اور بڑے بڑے سیاسی لیڈر۔ مولانا سبھی سے ذوق سے ملتے اور سب کی مشکلوں کا حل یا ذہن کی تسکین کر دیتے تھے۔ ان میں سچے معنوں میں بڑے آدمی کا یہ کمال بھی تھا کہ ان سے مل کر ایک عجیب خوشی اور ذہن کو سکون ملتا تھا جیسے کوئی دولت پالی ہو۔

ان کا برتاؤ بڑوں سے یعنی "بڑے لوگوں سے" اور چھوٹوں سے عزّت و احترام کا انداز لئے ہوتا تھا۔ "میرے بھائی" کہہ کر بات کرتے تھے اور کسی طرح سے اپنی علمیت یا بڑائی کا رعب نہ ڈالتے تھے۔ مگر ان کا سنجیدہ چہرہ، ذہانت کے نور سے چمکتی آنکھیں۔ با وقار اندازِ گفتگو، ہونٹوں پر بہت ہلکی سی مسکراہٹ، یہ سب باتیں ایسی تھیں کہ ان کی بڑائی کا احساس خود بخود دل میں بیٹھ جاتا تھا۔ علمی باتیں کرتے تو لگتا علم کا سمندر ٹھاٹھیں مارتا چلا جا رہا ہے ہلکی پھلکی گفتگو کرتے تو لگتا منہ سے پھول جھڑ رہے ہیں

مولانا آزاد کی گھریلو زندگی سے بہت کم لوگ واقف ہیں۔ ان کی بیوی زلیخا بیگم جب برسوں پہلے مولانا جیل میں تھے۔ اس وقت فوت ہو گئی تھیں وہ بڑی آن بان والی عورت تھیں اور مولانا کی آزادی کی جدوجہد اور وطن کی خدمت کی سچے دل سے قدر کرتیں اور ہر دکھ اور ہر مصیبت میں صبر اور خاموشی سے ان کا ساتھ دیتی رہیں۔ وہ سخت بیمار ہوئیں۔ اس وقت مولانا احمد آباد جیل میں تھے اور بہت پریشان۔ انگریز حاکموں نے اس شرط پر انہیں بیوی کے پاس جانے کی اجازت دینی چاہی کہ وہ خود درخواست کریں اور اس دوران وہ کسی سیاسی معاملے میں زبان نہ کھولیں مگر مولانا کی اصول پرستی نے اسے گوارا نہ کیا اور بچھڑنے والی جیون ساتھی کی آخری صورت دیکھنے کی حسرت کو اصول پر قربان کر دیا اور بدیسی حاکموں کی اس ناانصافی کی شرط کو ماننے سے انکار کر دیا اور یہ وفا شعار بیوی شوہر کی صورت کو ترستی جنّت کو پیاری ہو گئیں۔ بچّہ کوئی نہیں تھا۔ بیوی کی

سے قدرتی لگاؤ تھا اور پڑھنے کا بے پناہ شوق۔ وہ پرانی کتابوں کی دکان پر سے کتابیں کرایہ پر لاتے اور جیب خرچ کے پیسے بچا بچا کر موم بتیاں خرید کر رکھ لیتے اور جب سارا گھر سو جاتا تو لحاف کے اندر موم بتی رکھ کر آدھی آدھی رات تک پڑھتے رہتے۔ اس سے ایک بار بستر میں آگ بھی لگ گئی جس سے راز فاش ہو گیا اور ان کو والد کے غصے کا نشانہ بننا پڑا۔ مگر پڑھنے کے شوق میں کوئی فرق نہیں آیا۔ ساتھ ہی ان کو موسیقی کا بھی شوق تھا۔ بھلا مولوی کا گھر اور گانا بجانا۔ مگر انہوں نے اسے بھی سیکھا۔ اگرچہ بعد میں یہ شوق جاری نہ رہ سکا۔ مگر ذوق باقی رہا۔ ساہتیہ کلا اکیڈمی ان کے ادب کی صحبت کا اور للت کلا اکیڈمی موسیقی اور کلا کے شوق کا ثبوت ہے۔ اس کا حافظ بلا کا تھا۔ ایک بار جو پڑھ لیا۔ دل پر پتھر کی لکیر بن کے رہ جاتا تھا۔ انہیں ہزاروں اردو، فارسی اور عربی کے شعر، مقولے بلکہ پوری پوری عبارتیں یاد رہتی تھیں۔ اس لئے وہ اپنی ان کتابوں میں بھی جو جیل میں لکھی ہیں۔ بے تکلف سینکڑوں شعر اور مقولے لکھتے ہیں۔ مولانا کا آرٹ کا ذوق بہت عمدہ تھا۔ وہ شعر ہو یا نثر، مصوری ہو یا موسیقی سب کی ان کو پرکھ تھی لیکن خود ان کا ذوقِ جمال ادب کے میدان میں ظاہر ہوا وہ ابھی ۲۰ سال کے بھی نہ تھے کہ اردو پڑھنے والی دنیا میں ان کا نام مشہور ہو چکا تھا۔ ان کے اخبار "الہلال" اور "البلاغ" بڑے اونچے درجے کے علمی ادبی اخبار سمجھے جاتے تھے جو آزادی کے علمبردار بھی تھے۔ ان کو پڑھ کر لوگ عام طور پر یہ سمجھتے تھے کہ اس کا ایڈیٹر اور ان مضامین کا مصنّف کوئی بوڑھا تجربہ کار عالم ہے۔ مگر جب ایک خوب صورت نوجوان ابوالکلام کو پاتے تو حیرت زدہ رہ جاتے۔ اردو کے مشہور شاعر مولانا حالی جب ان سے پہلی بار ملے تو بڑی سادگی سے کہا آپ کے والد محترم کا اخبار "الہلال" میں بہت شوق سے پڑھتا ہوں اور جب انہیں معلوم ہوا کہ جس نوجوان سے وہ یہ کہہ رہے ہیں وہ خود ہی "الہلال" کا ایڈیٹر ہے، تو انہیں بہت حیرت ہوئی۔

یوں تو انہوں نے سینکڑوں مضمون اور کتنی ہی کتابیں لکھی ہیں اور ہر چیز اپنی جگہ اونچا درجہ رکھتی ہے۔ مگر ان کی دو کتابیں شاہکار کا درجہ رکھتی ہیں۔ ایک ان کی اہم مذہبی کتاب سورۂ فاتحہ کی تفسیر ہے۔ یہ اگرچہ مذہبی تصنیف ہے مگر مولانا کے قلم نے اس میں ایسے ایسے موتی بکھیرے ہیں۔ قدرتی مناظر کی ایسی دلکش تصویریں کھینچی ہیں۔ ایسی پُرجوش اور پُراثر عبارتیں لکھی ہیں جن پر حسین سے حسین شعر قربان کئے جا سکتے ہیں۔ دوسری کتاب "غبارِ خاطر" جو ہے تو خطوں کی شکل میں مگر در اصل یہ اعلیٰ درجے کے مضمون ہیں جس میں انہوں نے اپنے خیالات اپنی رائیں اپنے جذبات اور زندگی کے کچھ واقعات بیان کئے ہیں۔ یہ کتاب اپنا جواب آپ ہے۔ ابتدا میں مولانا آزاد ذرا مشکل اور علمی زبان لکھتے تھے! مگر "غبارِ خاطر" کی زبان اتنی سادہ اور حسین ہے کہ پڑھنے سے تعلق رکھتی ہے

اور جن کی عنایت اور شفقت کی دولت نصیب ہوئی ہے

مولانا ابوالکلام آزاد ایک مشہور مذہبی خاندان میں پیدا ہوئے۔ ان کے والد ایک بڑے پیر تھے جن کے ہزاروں مرید اور عقیدت مند تھے لیکن مولانا کو یہ پیری مریدی پسند نہیں تھی اور انہوں نے کبھی اس کو نہیں اپنایا۔ ایسے وقت بھی آئے جب ان پر بڑی تنگی اور تکلیف کا زمانہ گزرا۔ وہ ایک اشارہ کرتے تو ان کے والد کے مرید ان کے پیروں میں دولت کے ڈھیر لگا دیتے۔ مگر ہمارے مولانا نے بڑے وقار اور شان کے ساتھ یہ زمانہ جھیلا۔ ان کی خودداری کا یہ عالم تھا کہ قریبی سے قریبی دوست کو یہ پتہ نہ چلتا تھا کہ وہ کسی مالی پریشانی میں ہیں۔ یہی نہیں وہ سیاسی جلسوں۔ کانگریس کے اجلاس وغیرہ میں جاتے تو کرایہ تک نہیں لیتے تھے۔ بلکہ سارا خرچہ خود اٹھاتے ویسے وہ بڑے صاحب ذوق اور نفاست پسند تھے اور جب ان کے پاس پیسہ ہوتا تو ضرورت مندوں کے لئے اور سیاسی کاموں میں صرف کرنے کے ساتھ ساتھ اپنے رہن سہن پر بھی اسے شوق اور سلیقے سے صرف کرتے تھے۔ صاف شفاف اعلیٰ درجے کے کھدر کے کپڑے پہنتے ان کا گھر سلیقے۔ نفاست اور خوب صورتی سے سجا ہوتا۔ مہمانوں کی حلوے۔ عمدہ چائے۔ مٹھائی وغیرہ سے خاطر کی جاتی۔ بڑے سے بڑے سیاسی لیڈر اور مذہبی رہنما سبھی ان کی عزت اور قدر کرتے تھے۔ مہاتما گاندھی کے دل میں بھی ان کی بڑی عزت تھی اور وہ ان سے صلاح مشورہ لیا کرتے تھے۔ ہمارے محبوب لیڈر پنڈت جواہر لال نہرو تو ان دو چار لوگوں میں سے تھے جن کی مولانا سے گہری دوستی تھی اور نہرو جی مشکل اور الجھے ہوئے مسئلوں میں آزادی سے پہلے بھی اور بعد میں بھی بے تکلف ان سے مشورہ اور مدد لیتے تھے۔ ویسے تو ہزاروں لوگ ان کی دل سے عزت کرتے۔ مگر اس کا یہ مطلب نہیں کہ مولانا کے مخالف نہیں تھے۔ نہیں بہت سے مخالف تھے اور بہت سخت! جن میں زیادہ تر ان کے ہم مذہب لوگ تھے مگر مولانا کا دل اتنا بڑا تھا کہ سخت سے سخت مخالف اور دشمن تک کے لئے کبھی وہ کوئی برا لفظ نہیں کہتے تھے اور ہر ایک کو معاف کر دیتے تھے۔

جیسا کہ سبھی جانتے ہیں مولانا ابوالکلام آزاد غیر معمولی ذہانت لے کر دنیا میں آئے تھے۔ ایک بڑے مفکر کا قول ہے کہ ایک من ذہانت کے لئے سو من صبر کی ضرورت ہوتی ہے یعنی ذہانت کے ساتھ ساتھ اگر انسان میں صبر وضبط حوصلہ اور برداشت کی صلاحیت نہیں تو وہ گمراہ بھی ہو جاتا ہے مولانا آزاد کو ذہانت کی دولت کے ساتھ صبر کی نعمت بھی قدرت نے دی تھی۔ ان کے والد بہت بڑے عالم تھے۔ بچپن میں انہوں نے اپنے ہونہار سپوت کو خود تعلیم دی اور ساتھ ہی بڑے بڑے دوسرے عالموں سے بھی انہیں پڑھوایا اور چودہ سال کی عمر میں انہوں نے اتنا علم حاصل کر لیا جتنا لوگ ۳۰ سال کی عمر تک میں بھی مشکل سے کر پاتے ہیں اور ان کے "دستارِ فضیلت" (آپ اسے اس وقت کی ڈاکٹریٹ یا ماسٹری کی ڈگری سمجھ لیجیے) بندھ گئی۔ لیکن ان کے والد پرانے زمانے کے آدمی تھے وہ ادب وشعر کے مخالف تھے لیکن ہمارے من چلے نوجوان آزاد کو شعر وادب

صالحہ عابد حسین

مولانا ابوالکلام آزادؔ

ماں باپ نے محی الدین احمد نام رکھا تھا۔ نوجوانی میں شعر کہتے تھے۔ شاید اسی زمانے میں آزاد تخلص رکھا ہو۔ قوم نے ان کی بے مثال ادبی علمی اور تقریر کرنے کی قوت دیکھ کر ابوالکلام کا خطاب دیا۔ اس طرح ان کا پورا نام ابوالکلام محی الدین احمد آزاد ہوتا ہے۔

مولانا ابوالکلام آزاد ان گنے چنے لوگوں میں سے ہیں جو کسی خوش قسمت دیس میں سینکڑوں سال میں پیدا ہوا کرتے ہیں۔ ان کی ذہانت علمی قابلیت۔ ان کے ادبی کارنامے۔ مذہبی تصنیف قوم اور دیس کی زندگی بھر کی خدمتیں، ہر ایک خوبی اپنی اپنی جگہ ایسی ہے کہ ایک بھی کسی انسان میں ہو تو وہ بہت شہرت و عزت پا سکتا ہے۔ لیکن یہ ساری صفتیں مل جل کر ایک شخصیت کے روپ میں ڈھل جائیں۔ ایسا بہت کم ہوتا ہے لیکن اس بڑے انسان میں جسے ساری دنیا صرف مولانا آزاد یا ابوالکلام آزاد کے نام سے یاد کرتی ہے۔ یہ صفات جمع ہو گئی تھیں۔

مولانا آزادؔ ان ہستیوں میں سے ہیں۔ جن کو زمانہ بھلا نہیں سکتا بلکہ جیسے جیسے وقت گزرتا جاتا ہے۔ ان کی بزرگی بڑھتی جاتی ہے جن کا نام تاریخ میں زندہ رہتا ہے۔

ان کی کئی حیثیتیں بہت اہم ہیں اور ادب میں بہت بڑا مقام رکھتے ہیں۔ بڑے مذہبی عالم ہیں جنہوں نے نہ صرف اپنے مذہب بلکہ دوسرے بڑے بڑے دھرموں کا بھی مطالعہ کیا ہے اور بڑی انصاف پسندی اور رواداری اور عقیدت سے ان پر روشنی ڈالی ہے، وہ بہت بڑے سیاسی رہنما رہے ہیں جن کا ملک کی آزادی اور قوم کی تربیت میں قابل ذکر اور اہم حصّہ ہے۔ وہ دو بار کانگریس کے صدر چنے گئے۔ ان ہی کی صدارت کے زمانے میں ملک کو آزادی کی نعمت ملی۔ آزادی کے بعد پہلے وزیر تعلیم کی حیثیت سے انہوں نے دس سال تک ملک کی علمی اور تعلیمی زندگی بہتر کرنے میں بسر کئے۔ غرض ان کی شخصیت کے اتنے پہلو ہیں کہ ان کا مختصر سا ذکر کرنے کے لئے بھی کتابیں چاہئیں۔ یہاں تو آپ کے سامنے صرف ان مولانا آزاد کا ایک خاکہ پیش کر رہی ہوں۔ جن کو تھوڑا سا قریب سے دیکھنے کا شرف مجھے حاصل ہوا ہے

ہے۔ رنڈیوں جنہیں وہ دوسری عورتیں کہتا ہے کے بارے میں اتنا سوچتا ہے جتنا ایک بچے کے لئے ممکن نہیں۔ اُس کا اپنے ابّا کے ساتھ چاؤڑی بازار میں سے گذرنا۔ پھر کوٹھوں پر کھڑی عورتوں کو دیکھنا اُن کی خوب صورتی۔ گلابی گال۔ ہونٹوں کی لالی۔ سلیقے سے رکھے ہوئے کالے چکنے بال وغیرہ کو غور سے دیکھنا اور پھر خوش ہونا۔ یہ ضرور ہے کہ یہ عورتیں اُسے اپنی پھوپی اماں اور نوکرانی گلابو جیسی نہیں لگتی ہیں لیکن ان دوسری عورتوں میں ایک انوکھا بھید محسوس کرتا ہے۔ میرے خیال میں ایک چھوٹے بچے کو ایسا محسوس کرنا غیر فطری ہے۔ سڑک اعظم میں انور کا اپنے ابّا کے ساتھ پانی پت میں علی شاہ قلندر کا مقبرہ دیکھنے جانا اور وہاں کے دیکھے ہوئے نظّارے کے بارے میں نہ پُوچھنا اور پھر شاعر حالی کی قبر پر اپنے ابّا کی عقیدت پیش کرنے کے بعد بھی اُس کی خاموشی زیب نہیں دیتی۔ اچھا رہتا اگر انور یہاں بھی اپنے ابّا سے کچھ سوال اپنی ذہانت سے پوچھتا تو پڑھنے والے کو کچھ اور جاننے کو ملتا۔

امرت سر میں انور کا رتن کے ساتھ جلیانوالہ باغ میں اُسی مشہور حادثے کے وقت جس کو یاد کرکے ہر ایک ہندوستانی اب بھی کانپ جاتا ہے۔ موجود ہونا سارا حال آنکھوں سے دیکھنا اور بہادری کے ساتھ لیٹے ہوئے اوپر اٹھنا اور رتن کو دیکھنا انور جیسے کمزور دِل بچّے کے لئے ممکن ہی نہیں۔ انور کا اسی پارک میں لیٹ کر اٹھنا اور جمعدار کی طرف چلاتا اور رتن کی مدد کرنا کسی بھی انسان کے لئے ممکن نہیں کیونکہ جب ایسی دہشت بھری گھڑی آن پڑی ہو اور موت چاروں طرف سر پر سوار ہوئی ہو۔ ظاہر ہے ہر انسان کو اپنی جان کی پڑی ہوگی۔ ایسے میں کون کسی کی پرواہ کرتا ہے۔ ایسے حالات میں بنا کسی خوف کے اپنی جان کی پرواہ کئے بغیر ہی انور کا ایسے جذبات ظاہر کرنے کی کوئی اصلیت ثابت نہیں کرتی۔

اور خدا سوتا رہا۔ میں انور کا گاندھی جی سے ملنے جانا اور سیاسی حالات کے بارے میں بات کرنا اور ہندو مسلمان فساد کو ختم کرنے کے لئے کہنا بناوٹی معلوم ہوتا ہے۔ تیرہ برس کا لڑکا جو فطرتاً بزدل ہے اچانک اُس میں اتنی ہمّت ایسے آتی ہے کہ پتہ ہی نہیں چلتا۔ بعد میں انور کی زندگی میں سلمہ کا آنا اور اُس کے خیالات سے متفق نہ ہونا پڑھنے والے کو اُداس کر دیتا ہے۔ بعد میں سلمہ کا بے وفا نکلنا اور کسی اَور کی ہو جانا اسے پڑھنے والے کی دلچسپی کم ہو جاتی ہے۔ اسی طرح سے انور کی عشق میں گرفتار ہونا بھی کچھ غیر فطری لگتا ہے۔ قاری کی توجہ انقلاب سے ہٹ کر اس عشقیہ داستان کی طرف جاتی ہے پھر دوبارہ انقلاب پر مرکوز ہو جاتی ہے۔ اس سے ناول کی دلچسپی میں کمی آ جاتی ہے۔ اور انور کا اس جدائی سے کوئی خاص اثر نہ لینا یہ ثابت کرتا ہے کہ انور بھی سچّی محبّت نہیں کرتا تھا کیونکہ وہ سیاسی اور سماجی کاموں میں غرق رہتا ہے۔ جب انسان دکھی ہوتا ہے خاص کر محبّت کی وجہ سے تو ضرور اُس کی (باقی صفحہ ۳۳ پر)

مسرا ختر

خواجہ احمد عباس کا ناول "انقلاب"

'انقلاب' خواجہ احمد عباس کا اہم کارنامہ ہے۔ یہ ناول ۱۹۷۵ء میں شائع ہوا۔ اس سے پہلے یہ ناول بڑی تعداد میں روس میں چھپ چکا تھا۔ یہ ناول ۵۶۹ صفحات پر مشتمل ہے۔ ناول کے تین ابواب ہیں پہلے باب کا عنوان "بادل گھر کر آتے ہیں"۔ دوسرے باب کا عنوان "طوفان کی آمد آمد" اور تیسرے باب کا عنوان "بادل کی گرج بجلی کی چمک ہے"۔ ناول میں ہندوستانیوں کی انگریزوں کے خلاف جنگ آزادی کو مرحلہ وار طریقے سے بیان کیا گیا ہے۔ ناول کا ہیرو انور ہے۔ اس کو بچپن ہی سے ذہین اور متجسس دکھایا گیا ہے۔ وہ ہر چیز کے بارے میں سوال کرتا ہے۔ وہ اپنے والد اور مولوی صاحب سے طرح طرح کے سوال کرتا ہے۔ اس کے بعد تحریک آزادی کے واقعات کی تصویریں ابھرتی ہیں۔ انور ایک بار امرتسر کے جلیانوالہ باغ کو دیکھنے جاتا ہے۔ وہ وہاں بے گناہوں کے قتل عام کے واقعے سے انگریزوں کے خلاف غم و غصّے اور نفرت سے بھر جاتا ہے۔ اس کے بعد اُس کی ملاقات قومی رہنماؤں سے ہوتی ہے۔ وہ تحریک ترک موالات اور تحریک خلافت کی جانکاری حاصل کرتا ہے۔ وہ بعد میں علی گڑھ یونیورسٹی میں داخلہ لے لیتا ہے اور جدوجہد آزادی سے قریبی واقفیت پیدا کرتا ہے۔ وہ تقریریں کرتا ہے اور سیاسی جدوجہد میں شریک ہو جاتا ہے۔ یہاں وہ پروفیسر صاحب کی بیٹی سلمیٰ سے عشق کرتا ہے لیکن بعد میں ایک نواب صاحب سے ملتا ہے جو اُسے بُری صحبت میں مبتلا کراتا ہے۔ وہ ایک رقاصہ کے دامِ اُلفت میں گرفتار ہوتا ہے اور شراب پیتا ہے لیکن وہ جلد ہی ان بُرائیوں پر قابو پاتا ہے اور پھر قومی آزادی کی جدوجہد میں شریک ہو جاتا ہے۔ وہ جواہر لال نہرو اور گاندھی جی کی شخصیتوں سے متاثر ہوتا ہے۔ اُسے یونیورسٹی سے نکال دیا جاتا ہے۔ وہ مزید تعلیم کے لئے ولایت جاتا ہے اور واپسی پر اُسے معلوم ہوتا ہے کہ وہ ایک رنڈی کا بیٹا ہے۔ اُس کا دل ٹوٹ جاتا ہے مگر وہ پورے عزم کے ساتھ تحریک آزادی میں ایک سرگرم حصّہ ادا کرنے کے لئے سامنے آتا ہے اور ناول اختتام پذیر ہوتا ہے۔

خواجہ احمد عباس کی ناول چار کتابوں پہلی کتاب 'بادل گھر کے آتے ہیں کے پہلے حصّے حوریں اور کبوتر'' میں ناول کا مرکزی کردار انور جو ابھی ایک چھوٹا بچّہ ہوتا

بنایا گیا۔ بوڑھی عورت کے دو جوان لڑکے شہید ہو گئے اور پھر اُن کی اکلوتی لڑکی جو زعفران کے پھولوں کی طرح شاداب۔ دلکش اور خوشبو دار تھی۔ اس جنگ میں کام آتی ہے اور اس کے خون سے زعفران کے پھول رنگین ہو جاتے ہیں۔ افسانہ وحدت تاثر رکھتا ہے اور ظالم اور مظلوم کے درمیان کشمکش کی پوری تصویر اُبھرتی ہے۔

اس مجموعے کا دوسرا افسانہ اجنتا ہے یہ ایک طویل افسانہ ہے اس میں ہندو مُسلم فسادات کو موضوع بنایا گیا ہے تقسیم وطن کے بعد پورے ملک کو معصوم اور بے گناہوں کے قتل عام کے خونچکاں مناظر سے گذرنا پڑا۔ کئی ادیبوں مثلاً کرشن چندر بیدی اور منٹو نے فسادات کو اپنا موضوع بنایا اور انسانیت کو بہیمت کے ہاتھوں قتل ہوتے ہوئے دکھایا۔ خواجہ احمد عباس نے پوری دردمندی سے اس موضوع کو پیش کیا۔ افسانے کا ہیرو نرمل مظلوم انسانوں کے قتل و غارت کے مناظر سے تھرا اُٹھتا ہے اُس کی محبوبہ بھارتی اُسے لوگوں کی دنیا سے اجنتا کے غاروں میں لے جاتی ہے لیکن وہاں بھی پتھر کی تصویریں اُسے انسانی خون سے رنگین دکھائی دیتی ہیں۔ اس مجموعے کا تیسرا طویل افسانہ "اندھیرا اجالا" ہے۔ یہ افسانہ فلمی دنیا سے تعلق رکھتا ہے۔ اس میں مصنّف نے فلمی دنیا کی زندگی کے سیاہ و سفید کو اپنا موضوع بنایا ہے۔ افسانے میں دکھایا گیا ہے کہ عشق اور سچائی کا فلمی دنیا میں کس طرح استحصال کیا جاتا ہے۔

خواجہ احمد عباس نے اپنے افسانوں میں طبقاتی زندگی کی کھردری حقیقتوں کی مصوری کی ہے۔ وہ عام انسانوں کے دُکھ سکھ کے مسائل سے دلچسپی رکھتے ہیں۔ "شکر اللہ کا" اُن کا مشہور افسانہ ہے۔ اس میں ایک بھکاری عمرو تحصیلدار کی حسین بیٹی سے اپنے عشق کی ناکامی کا قصّہ بیان کرتا ہے۔ اس کی محبوبہ عبرتناک انجام کو پہنچتی ہے اور خود بھی وہ جیل کاٹ لیتا ہے اور پھوڑے پھنسیوں کے مرض میں مبتلا ہوتا ہے لیکن اس عالم میں بھی وہ اپنی محبوبہ جو اب خستہ حال اور بوڑھی ہو چکی ہے کو پا کر اللہ کا شکر ادا کرتا ہے بعض افسانوں مثلاً "مسوری ۵۲" میں انہوں نے اُونچے طبقے کے لوگوں کی مصنوعی زندگی کو بھی پیش کیا ہے لیکن خواجہ احمد عباس کا اصلی موضوع نچلے اور متوسط طبقے کے لوگوں کی پسماندگی اور بیچارگی ہے اور وہ اس موضوع کو حقیقت پسندی کے ساتھ پیش کرتے ہیں۔

عمر کے ساتھ ساتھ خواجہ احمد عباس کا افسانوی سفر بھی جاری رہا۔ انہوں نے مختصر افسانوں میں تقسیم کے بعد ہندوستان میں نئے معاشرے کے خدوخال اُبھارے ہیں۔ اُنہوں نے "نئی دھرتی" "نئے انسان" کے دیباچے میں لکھا ہے :۔

"میرے ان افسانوں میں ہمعصر ہندوستانی ملیں گے"

خواجہ احمد عباس افسانوی تکنیک کی نزاکتوں کا خیال رکھتے ہیں۔ وہ فنی رچاؤ جذبات نگاری، مرقع کاری منظر کشی اور کردار نگاری کا حق ادا کرتے ہیں۔ اُن کا طرزِ اسلوب سادگی رکھتا ہے لیکن اس میں شعریت کی مٹھاس بھی ملتی ہے۔

رفعت آرا

خواجہ احمد عباس کی افسانہ نگاری

خواجہ احمد عباس ترقی پسند دور کے ایک اہم اور معروف افسانہ نگار ہیں۔ ۱۹۳۵ء میں انجمن ترقی پسند مصنفین کی بنیاد ڈالی گئی۔ ترقی پسندی کی رُو سے افسانہ نگاروں کے لئے یہ لازمی ٹھہرا کہ وہ سماجی اور سیاسی مسائل کو اپنا موضوع بنائیں اور ان کا حل بھی پیش کریں۔ چنانچہ اس دور میں کئی افسانہ نگار جن میں کرشن چندر۔ بیدی عصمت۔ عزیز احمد اور حیات اللہ انصاری قابل ذکر ہیں۔ سامنے آئے۔ ان میں خواجہ احمد عباس خاصے نمایاں تھے۔ انہوں نے ہندوستان کی سماجی اور طبقاتی زندگی کے بارے میں دلچسپ اور مقصدی افسانے لکھے۔ خواجہ احمد عباس ادب کی مقصدیت کے حامی تھے' وہ ادب برائے ادب کے قائل نہ تھے اُن کے نزدیک ادیب سماج کا ایک ذمہ دار فرد ہے اور اس پر یہ ذمہ داری عاید ہوتی ہے کہ وہ سماج کا ضمیر بن کر زندہ رہے اور لوگوں کو اپنے فن کے آئینے میں اپنے معاشرے کے مسخ شدہ چہرے کو دکھلائے۔ وہ انسانیت کے پرستار تھے اور جہاں بھی انسانیت پر مظالم ہوتے ہوئے دیکھتے وہ احتجاج کی آواز بلند کرتے تھے وہ چاہتے تھے کہ مظلوم انسان اپنی قوتوں کا احساس کریں۔ اور جابر اور ظالم قوتوں کے خلاف اُٹھ کھڑے ہو جائیں اور دنیا میں مساوات۔ انصاف اور محبّت کی روشنی پھیلائیں۔

خواجہ احمد عباس نے بہت سے افسانے لکھے ہیں۔ افسانوں کے علاوہ انہوں نے ناول بھی لکھے ہیں۔ خاص کر اُن کا ناول "انقلاب" بہت مشہور ناول ہے۔ اس ناول میں انہوں نے حقیقت نگاری سے کام لے کر لوگوں کے جذبۂ انقلاب کو کامیابی سے اُبھارا ہے

"زعفران کے پھول" خواجہ احمد عباس کا پہلا افسانوی مجموعہ ہے۔ یہ ۱۹۴۸ء میں شایع ہوا ہے۔ اس مجموعے کا پہلا افسانہ "زعفران کے پھول" ہے اس افسانے میں خواجہ احمد عباس نے کرشن چندر کی طرح وادیٔ کشمیر کے پس منظر میں آزادی کے لئے لوگوں کی جدوجہد کے موضوع کو پیش کیا ہے۔ کہانی میں ایک ضعیف العمر خاتون راوی ہے۔ وہ سناتی ہے کہ کس طرح لوگ ڈوگرہ شاہی کے خلاف بغاوت کے لئے اُٹھ کھڑے ہوئے اور کس طرح اُن کو گولیوں کا نشانہ

. . . . لیکن سب کے چاہتے کے باوجود وائس چانسلر نے نہیں بنایا۔ کیونکہ وہ مجھ سے خفا تھے کہا کہ نیشنلسٹ مومنٹ وغیرہ سے دلچسپی لیتا ہے اس لئے اس کو نہیں بنایا جائے گا۔

ادب اور صحافت کو ملا سکتے ہیں، اچھی صحافت ادب ہے اور برا ادب صحافت ہے۔ ترقی پسندی ہمارے ادب میں داخل ہو چکی ہے اور اسے علیحدہ نہیں کیا جا سکتا ہے۔ جدیدیت والے کچھ بھی کہیں مگر واقعہ ہے کہ ترقی پسند ادب ہی اچھا اور اعلیٰ ادب ہے۔

میں اپنی ہر نئی تخلیق کو سب سے بہتر سمجھتا ہوں میں نے چند افسانے چند شہروں کے بارے میں لکھے ہیں ان کو میں اپنے بہترین افسانے سمجھتا ہوں ہم سجاد ظہیر کی سرکردگی میں ٹور پر نکلتے تھے۔ چندہ جمع کرنے کے لئے جیسے بنگال ریلیف یا بہار ریلیف کے سلسلے میں تو جس شہر میں جاتے تھے۔ رات کو شب افسانہ اور مشاعرہ ہوتا تھا میں جس شہر میں جاتا تھا۔ اسی پر ایک افسانہ لکھتا تھا۔ مثلاً بنارس میں میں نے بنارس کا ٹھگ لکھا۔ کبیر کے بارے میں کہ کبیر آج کل کے زمانے میں آگیا ہے تو کیا گذری اس پر۔ اسی زمانے میں میں نے لکھنؤ کے بارے میں "لکھنؤ کی ایک رات" افسانہ لکھا۔ مونا تھ بھنجن میں ایک افسانہ لکھا۔ شاید مونا تھ ہی نام ہے۔ میرے خیال میں وہ افسانے برے نہیں تھے اور ابھی ایک نیا افسانہ لکھا ہے۔ "بندوق"۔

• میرا جی چاہتا ہے کہ میں بہت سی کہانیاں لکھوں ایسے معمولی لوگوں کی کہانیاں جو دنیا میں پیدا ہوتے ہیں۔ خاموشی اور گم نامی کے ساتھ رہتے ہیں اور مر جاتے ہیں۔ روزمرہ کی چھوٹی چھوٹی باتیں۔ ان کا ہنستا بولنا، ان کے دکھ درد کی بھولی بسری باتیں۔ وقت کے ساتھ مٹتی چلی جاتی ہیں۔ ان سب کے بارے میں کہانیاں لکھوں اور اُن ہزاروں آنسوؤں میں اپنے دو آنسو بھی شامل کر دوں جو ان سادہ بے مصرف لوگوں نے ان بھولی ہوئی باتوں پر بہائے ہوں گے۔ (ٹیگور)

• در و دیوار سارے گر پڑے ہیں۔ فضا میں بس دریچے رہ گئے ہیں۔ (حامدی کاشمیری)

• رفتہ رفتہ حرف سارے بے نوا ہو جائیں گے۔ ہم بکھرے رابطوں کا سلسلہ ہو جائیں گے (آزاد گلاٹی)

• اپنے خالق، اپنے پروردگار کی ناراضگی سے بچو اور اس کے حق میں کسی کو شریک نہ کرو اور رشتوں کے حقوق ادا کرو (قرآن شریف)

• مظلوم کی بد دعا سے بچو، اس لئے کہ وہ صرف اللہ تعالےٰ سے اپنا حق مانگتا ہے اور اللہ تعالیٰ کسی حقدار کا حق نہیں روکتا۔ (رسول اللہ ﷺ)

• رشوت انسان کو کھا جاتی ہے۔ توبہ گناہ کو کھا جاتی ہے۔ غصہ عقل کو کھا جاتا ہے۔

• سب سے بڑا بہادر بدلہ نہ لینے والا ہے۔

• تعلیم کے ساتھ عمل اور دولت کے ساتھ شرافت نہ ہو۔ تو دونوں بے کار ہیں۔

تیسری میری ہی کہانی ہے۔ ابابیل کا ترجمہ ہے۔ ترقی
پسند تحریک کی پہلی کانفرنس جو پریم چند کی صدارت
میں لکھنؤ میں ہوئی۔ اس وقت میں وہاں موجود نہیں
تھا۔ مگر جب میں نے اس کانفرنس کا حال پڑھا تو میں
نے محسوس کیا کہ میں بھی اس تحریک کے ساتھ ہوں۔

بی۔اے کرنے کے بعد جرنلزم کے میدان میں' میں
نے دو اپرنٹس شپ کیں۔ میرے والد دہلی میں رہتے
تھے۔ میں بھی دہلی چلا گیا۔ تین چار مہینے کی چھٹی تھی۔
'نیشنل کال' کا دفتر ہمارے گھر کے قریب تھا۔ تو میں
نے سوچا کہ کیوں نہ 'نیشنل کال' میں کچھ کام سیکھا جائے
تو میں وہاں چلا گیا اور رساہنی صاحب سے ملا اور کہا
کہ میں جرنلزم سیکھنا چاہتا ہوں تو انہوں نے کہا۔
"بھاگ جاؤ" میں نے کہا صاحب کیوں بھاگ جاؤں
انہوں نے کہا میں ہر لڑکے سے جو جرنلزم سیکھنے آتا
ہے یہی کہتا ہوں کیونکہ یہ تمہارے بس کی بات نہیں
ہے۔ میں نے کہا صاحب میں تو نہیں جاؤں گا۔ تب کہنے
لگے تم تو بڑے بے حیا ہو تو جرنلسٹ بن سکتے ہو۔ تو
میں نے کہا اگر بے حیائی ہی جرنلزم کا ٹسٹ ہے۔ تو
میں بالکل بے حیا ہوں اور جرنلزم سیکھنے کا تہیّہ کر چکا
ہوں تو انہوں نے مجھے اسسٹنٹ ایڈیٹر کے پاس سیکھنے
لئے بھیج دیا۔ انہوں نے مجھ سے دو باتیں کیں۔ ایک
یہ کہ آج کے اخبار پر ایک پورا کریٹیکل آرٹیکل لکھ کر لاؤ
کیا غلطیاں ہیں اور کیا صحیح چیزیں ہیں اور دوسری
شاید یہ کہ سجیشن دو کہ اس اخبار میں کیا کمی ہے"۔ تو
میں نے رات بھر بیٹھ کر لکھا اور صبح ان کے سامنے
پیش کیا۔ انہوں نے دیکھ کر کہا۔ یہ پھاڑ دو اب
کیونکہ تم نے اسٹریٹ فارورڈ تنقید لکھی ہے۔ اس کو
کوئی برداشت نہیں کر سکے گا اور اب تم جرنلزم
کی اے۔ بی۔ سی۔ ڈی سیکھو اور مجھے چیف رپورٹر
اور چیف سب ایڈیٹر کے ساتھ کر دیا۔ انہوں نے
مجھ سے کہا کہ رات اور دن کو بھول جاؤ اور جو کام
ملے کرو۔ رپورٹنگ کا یا سب ایڈیٹنگ کا۔ لہذا
میں سات آٹھ گھنٹے رپورٹنگ کا کام کرتا تھا سائیکل
پر تمام شہر کے تھانوں کا چکر لگانا میرا فرض تھا۔ تھانے
والے میری سائیکل کی گھنٹی پہچانتے تھے۔ میں گھنٹی بجاتا
تھا۔ وہ کہتے تھے سب ٹھیک ہے۔ میں چلا جاتا تھا
یا اگر کہا۔ ہاں کیس نیا آیا ہے تو میں سائیکل سے
اترتا تھا اور پوچھتا تھا۔ کیا کیس ہے۔ کیا جرم ہے
کیا تحقیقات کرتے ہو وغیرہ۔ دن کو یہ اور شام سے
لے کر آدھی رات تک سب ایڈیٹنگ کرتا تھا شروع
میں لوکل خبروں کو ایڈیٹ کرتا تھا۔ اس کے بعد
مجھے لیٹرس ٹو دی ایڈیٹر دئے گئے۔ ان میں سے جو
اچھے ہوتے تھے اور جو قابل کریکشن ہوتے تھے۔ ان کی
تصحیح کر کے شائع کرنے کے لئے بھیجتا تھا اور باقی ردّی
کی ٹوکری میں پھینک دیتا تھا۔ اسکے بعد ہی علی گڑھ
واپس آگیا۔ علی گڑھ یونیورسٹی کا ایک میگزین تھا۔
"علی گڑھ میگزین" تو اس میں میرا کالم تھا۔ انگریزی میں
اس کا مجھے ایڈیٹر ہونا چاہئے تھا ....

میری کہانی

مُرتبہ: شمیم اختر

خواجہ احمد عباس

یہ کہنا بہت مشکل ہے کہ میری ادبی زندگی کا آغاز کب ہوا لیکن میں یہ کہہ سکتا ہوں کہ جس دن مجھے پہلی دفعہ قلم ملا اور لکھنے کے لئے ایک کاپی۔ میں نے ایک خاص فرحت محسوس کی اور اسی خوشی کو جرنلزم کے نام سے تعبیر کرتا ہوں۔ کاغذ اور قلم کا رشتہ اس دن میں سمجھا کہ کیا ہے۔ کس طرح سے کاغذ کو استعمال کرنا چاہیئے اور قلم سے کس طرح لکھنا چاہیئے۔ ہمارے گھر کا ماحول ایسا تھا۔ کتابیں تھیں۔ رسالے تھے ہمارے گھر کی عورتیں اردو کے اکثر ناول منگاتی تھیں اور رات کو زور زور سے پڑھتی تھیں اور ہم یہ ان کی زبانی سنتے تھے۔ اس وقت ہم بہت چھوٹے تھے اور جب بڑے ہو گئے تو پہلی بار گودڑ کا لال اور اس کے بعد فسانۂ آزاد پڑھا۔ اس وقت میری عمر سات آٹھ برس تھی جب کہ میں رضائی اوڑھ کر رات کو فسانۂ آزاد پڑھا کرتا تھا کیونکہ ہمارے ابّا رات کو زیادہ دیر تک پڑھنے کی اجازت نہیں دیتے تھے اور ایکدن میں فسانۂ آزاد پڑھنے میں اتنا کھویا ہوا تھا کہ لالٹین سے رضائی میں آگ لگ گئی۔ لاہور سے پھول اخبار نکلتا تھا۔ بچوں کے لئے وہ بڑے شوق سے پڑھا کرتا تھا۔ میرے ابّا نے مجھے ایک قسم کا چیلنج دیا کہ پڑھنا کافی نہیں ہے اس میں تم ایک مضمون لکھو۔ تو میں نے ایک چھوٹا سا مضمون لکھ کر اس میں بھیجا اور وہ مضمون جس دن شایع ہوا اس دن میری خوشی کی انتہا نہ رہی میں گیارہ بارہ برس کی عمر میں علی گڑھ گیا۔ میرے چچا زاد بھائی خواجہ غلام السیدین وہاں پر پروفیسر آف ایجوکیشن تھے وہاں میں ان کی سرپرستی میں ان کے یہاں رہا۔ ان کا گھر بذات خود ایک لائبریری تھا۔ یعنی ہر کمرے میں کتابیں ہی کتابیں تھیں تو یہ کتابوں کی صحبت مجھے پہلے نصیب ہوئی اور لکھنے کی رغبت بعد میں پیدا ہوئی۔

میری سب سے پہلی تصنیف جو منظر عام پر آئی ایک کہانی تھی "ابابیل" جو ۱۹۳۷ء یا ۱۹۳۸ء میں ماہنامہ جامعہ میں چھپی۔ بعض لوگوں کے خیال میں وہ بہترین کہانی ہے۔ جرمنی میں دنیا کی بہترین کہانیوں کا ایک کلکشن چھاپا گیا ہے۔ اس میں ہندوستان سے تین کہانیاں سلیکٹ کی ہیں۔ ایک رابندر ناتھ ٹیگور کی کہانی ہے اور ملک راج آنند کی کہانی ہے۔ اور

لکھے گئے۔ جو اُردو کے رسایل کے صفحات پر پھیلے ہوئے ہیں۔ ان افسانوں میں علامتوں کا بے ڈھنگا استعمال ملتا ہے۔ ہر سطر میں کوئی نہ کوئی علامت استعمال کی گئی ہے۔ یہاں تک کہ سارا افسانہ بے جوڑ علامتوں کا دفتر پریشان نظر آتا ہے۔ سچ تو یہ ہے۔ کہ علامتی افسانہ زور زبردستی سے لکھا نہیں جاتا بلکہ تخلیق کیا جاتا ہے۔ یہ اُس وقت تک ممکن نہیں جب تک افسانہ نگار زندگی کی گہری بصیرت نہ رکھتا ہو اور افسانہ خود بخود علامتی پیرائے کا تقاضا نہ کرے۔ فیشن کے طور پر جو علامتی افسانے لکھے گئے وہ قارئین کے وقت کا زیاں کرتے رہے۔

بہرحال اب چند برسوں سے جدّت پسندی کا شور کچھ تھم سا گیا ہے اور ادب کی حقیقی صورت حال سامنے آنے لگی ہے۔ اب یہ محسوس کیا جا رہا ہے کہ ادب میں جدیدیت کے نام پر توڑ پھوڑ کا عمل بے معنی ہے۔ ادب ایک سنجیدہ ذہنی عمل ہے اور یہ روایت سے گہرا تعلق رکھتا ہے ہر نئے دَور کے لکھنے والوں کو گذشتہ دَور کی ادبی قدروں کی واقفیت ضروری ہے۔ نہ صرف گذشتہ دَور بلکہ پورے ماضی کے ادب کی آگہی ضروری ہے۔ روایت کی یہی آگہی تجربہ پسندی کو بامعنی بناتی ہے۔ چنانچہ اب ادب میں روایت شکنی کے بجائے روایت کی نئی توسیع پر زور دیا جانے لگا ہے۔

کالجوں اور دیگر درس گاہوں میں ادب کے بارے میں نئے رویوں کی تفہیم و تعلیم کی اہمیت واضح ہے۔ اگر ادیب اور نقاد خود ادب کے عمل کے بارے میں الجھنوں کے شکار ہوں اور وہ معمولی ادب کو اعلیٰ ادب کے طور پر پیش کریں تو طلباء اور معلمین بھی ذہنی انتشار کے شکار ہو سکتے ہیں اور تعلیمی قدریں متاثر ہوں گی۔ اطمینان کی بات یہ ہے کہ اب مطلع قدرے صاف ہو گیا ہے اور پھر ادب کی اعلےٰ قدروں اور روایات کی اہمیت تسلیم کی جانے لگی ہے۔ اس کا خوشگوار اثر ادب کی تدریس پر بھی پڑیگا۔ چنانچہ نیا ادب پڑھاتے ہوئے اساتذہ کو اس تبدیلی پر نظر رکھنا ہے۔ اس بار[illegible] بھی ضرورت ہے کہ نصابات میں نئے ادب پاروں کی مناسب نمایندگی ہو۔ تاکہ طلباء جدید دَور میں ادب اور زندگی کی تبدیلیوں سے واقف ہوں۔

سال رواں میں کالج کی ادبی اور ثقافتی سرگرمیاں حسبِ سابق اپنے عروج پر رہیں۔ کئی مناظرے اور سیمنار منعقد ہوئے۔ کالج کی جانب سے ریاستی تہذیب و تمدّن کے مختلف پہلوؤں کو اُبھارنے کے لئے جو متنوع پروگرام پیش کئے جاتے ہیں۔ اُن میں اس سال ریاست کی مختلف تہذیبی اکائیوں میں شادی بیاہ کے سلسلے میں دلہن کی رخصتی اور سسرال میں اُس کی آمد پر جو زنگار رنگ پروگرام پیش کیا گیا۔ وہ دیر تک دلوں میں رنگ و نور کی بارش کرتا رہے گا۔ یہ پروگرام صدر جمہوریہ ہند اور دیگر معزّزین کے اعزاز میں پیش کیا گیا (باقی صفحہ ۱۳ پر)

حرفِ اوّل ——— ادارہ

وقت کے گذرنے کے ساتھ ساتھ زندگی بدلتی رہتی ہے۔ تبدیلی فطرت کا اٹل اصول ہے۔ تبدیلی، حرکت اور عمل زندگی ہے اور جمود، بے حسی اور بے عملی موت ہے، فنکار زندگی کا پرستار ہوتا ہے، لازمی طور پر وہ تبدیلی اور حرکت کو پسند کرتا ہے۔

اقبال کا پورا فلسفہ حرکت اور تبدیلی پر مبنی ہے۔ انہیں زندگی "جاوداں، پیہم دواں اور ہر دم جواں" نظر آتی ہے۔ تبدیلی کے اس عمل کے نتیجے میں ادب جو زندگی اور فطرت کی تخلیقی ترجمانی کا کام کرتا ہے، بھی تبدیلیاں قبول کرتا ہے۔ اس کے موضوعات اسالیب، الفاظ اور ہیئت میں تبدیلیاں واقع ہو جاتی ہیں۔ تبدیلی کے اسی عمل کے نتیجے میں ۱۹۶۰ء کے بعد اردو ادب جدت پسندی کے ایک نئے دور میں داخل ہونے لگا۔ چنانچہ شاعری۔ ناول۔ افسانہ اور تنقید میں نئے تصورات اور نظریات فروغ پانے لگے۔ شاعری میں زندگی، فطرت، حسن، عشق اور انسانی رشتوں کے بارے میں نئے خیالات پیش کئے جانے لگے شاعر خوابوں کے نرم دھندلکوں سے نکل کر وقت اور وجود کی ٹھوس حقیقتوں کا سامنا کرنے لگا۔ نظریوں اور عقیدوں کی شکست ہونے لگی۔ انسان بے چارگی کے ساتھ سماجی۔ سیاسی اور تہذیبی دباؤ کو محسوس کرنے لگا اور اس کے لئے کوئی نجات کا راستہ باقی نہ رہا۔ یہ ایک نئی صورت حال تھی اور اسکا سامنا کرنے سے شاعری میں شکست خوردگی۔ پسپائی اور محرومی کے جذبات کا اظہار ہونے لگا۔ ایسے ہی جذبات کرداروں اور واقعات کے عمل اور ردِّ عمل کی صورت میں افسانوں اور ناولوں میں پیش کئے جانے لگے۔ شاعری اور افسانہ کی ہیئت اور تکنیک میں تجربے ہونے لگے۔ یہ سب تو ٹھیک تھا۔ تجربہ پسندی کا یہ میلان اردو ادب کی زندگی اور توانائی کا ثبوت تھا، لیکن مشکل یہ درپیش آئی کہ تجربہ پسندی کی دھن میں بہت سے شاعروں اور ادیبوں نے ادب کی مسلّمہ قدروں اور روایات سے چشم پوشی کی۔ شاعری میں اندرونی تجربے کو مناسب الفاظ میں پیش کرنے کے بجائے مروجہ خیالات کو پیش کیا جانے لگا۔ یہاں تک کہ سب جدید شعراء ایک ہی راگ الاپنے لگے۔ شاعری میں نئے الفاظ مثلاً انگریزی الفاظ برتے گئے۔ لیکن یہ کام بھی من مانے طریقے سے کیا گیا اور شاعری کی زبان ترسیلیت میں ناکام ہوگئی۔ افسانے میں علامتی انداز کو روا رکھا گیا۔ اور ہر افسانہ نگار اوروں کی دیکھا دیکھی علامتی افسانہ نگار بن گیا۔ گذشتہ دس پندرہ برسوں میں سینکڑوں افسانے

وہ[...]ہاں ہے ترا تو کرے جسے پیدا
یہ سنگ و خشت نہیں جو تری نگاہ میں ہے
(علامہ اقبالؒ)

پیکوش

جذبا[...]
کی صور[...]
جا ز[...]
[...]طالعہ

"ا۵"

گورنمنٹ زنانہ کالج مولانا آزاد روڈ سرینگر کشمیر

کی

طالبات کا ترجمان

ادارہ تحریر:
- مسز رخسانہ احمد
- مس اختر
- مس رفعت آرا

دسمبر ۱۹۸۷ء

مدیر:
مسز مریم حامدی

SHALIMAR ART PRESS
Phone : 74972